UPPSALA STUDIES IN ECONOMIC HISTORY 20

Lars Magnusson

Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation...

– Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet

1980

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Uppsala Studies in Economic History, 20

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548924_0024

Lars Magnusson

Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation. . .

— Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet

Akademisk avhandling

som för avläggande av filosofie doktorsexamen vid Uppsala Universitet kommer att offentligt försvaras i Universitetets lärosal IX lördagen den 29 mars 1980 kl. 10.

Abstract

"As my greatest concern is the conservation of my peasants. . ." Estate economy in eastern Sweden in the mid-18th century. Dissertation written in Swedish with an English summary. By Lars Magnusson, University of Uppsala. Department of Economic History 1980.

This study treats the question of the functioning of Swedish estates in the middle of the 18th century. Its point of departure is the rise and development of **säterier** in Sweden in the 17th and 18th century. This phenomenon is here related to the development of Gutsherrschaft in great parts of Europe during the same time. In our investigation we find traces of a system of Gutherrschaft in Sweden in the middle of the 18th century, characterized by big demesnes and day-labouring peasants. But at the same time there are evidence supposing that the development of such a system never went especially far in Sweden. This is an obvious result of the investigation of the rent structure of several estates which shows that commutation of rent in money and kind into labour rent never went very far. The reasons for this is not clear. Paradoxially we can also find that estates with a more abundant supply of peasants were more "undeveloped" in this sense than estates with a less abundant supply of peasants. Another result of our investigations is that Gutsherrschaft estates seems less profitable than Grundherrschaft estates. Connecting these two observations we formulate the hypothesis that demesne production, by and large, developed as a substitute for a more profitable Grundherrschaft in Sweden after the *Reduktion* in the 1680's.

ISBN 91–554–0997–0
ISSN 0346–6493

203 pp.

Lars Magnusson

Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation...

– Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet

Uppsala 1980

Distributor:
Almqvist & Wiksell International
Stockholm

Doktorsavhandling framlagd vid Uppsala universitet 1980.

Denna avhandling har tillkomit inom ramen för det av Humanistisk-Samhällsvetenskapliga forskningsrådet finansierade forskningsprojektet "Kapitalbildningen i Sverige 1750–1860".

Abstract

"As my greatest concern is the conservation of my peasants. . ." Estate economy in eastern Sweden in the mid-18th century. Dissertation written in Swedish with an English summary. By Lars Magnusson, University of Uppsala. Department of Economic History 1980.

This study treats the question of the functioning of Swedish estates in the middle of the 18th century. Its point of departure is the rise and development of **säterier** in Sweden in the 17th and 18th century. This phenomenon is here related to the development of Gutsherrschaft in great parts of Europe during the same time. In our investigation we find traces of a system of Gutherrschaft in Sweden in the middle of the 18th century, characterized by big demesnes and day-labouring peasants. But at the same time there are evidence supposing that the development of such a system never went especially far in Sweden. This is an obvious result of the investigation of the rent structure of several estates which shows that commutation of rent in money and kind into labour rent never went very far. The reasons for this is not clear. Paradoxially we can also find that estates with a more abundant supply of peasants were more "undeveloped" in this sense than estates with a less abundant supply of peasants. Another result of our investigations is that Gutsherrschaft estates seems less profitable than Grundherrschaft estates. Connecting these two observations we formulate the hypothesis that demesne production, by and large, developed as a substitute for a more profitable Grundherrschaft in Sweden after the *Reduktion* in the 1680's.

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

ISBN 91–554–0997–0
ISSN 0346–6493

© 1980 Lars Magnusson

Printed in Sweden by
Liber Tryck, Stockholm 1980

050864

Innehåll

FÖRORD 8

1. GUTSHERRSCHAFT ELLER GRUNDHERRSCHAFT 10
1:1 Feodalt och kapitalistiskt storjordbruk 10
1:2 Gutsherrschaft eller Grundherrschaft i Sverige? 15
1:3 Den preussiska och klassiska vägen 24

2. GODSPRESENTATION OCH KÄLLOR 28
2:1 Inledning 28
2:2 Godsen 29
2:3 Det Fersenska kontoret 37
2:4 Källmaterial och bokföringsmetoder 38
2:5 Representativitetsproblemet 41

3. HUVUDGÅRD OCH LANDBOGODS 43
3:1 Inledning 43
3:2 Huvudgårdarnas storlek 44
3:3 Ränta och uppbörd 50
3:4 Den verkligt influtna räntan 52
3:5 Böndernas dagsverken 57
3:6 Förvandling till dagsverken 63
3:7 Mantalsräntans omvandling till dagsverken 68
3:8 Arbetskraften 82
3:9 Sammanfattning 95

4. GODSEN PÅ MARKNADEN 97
4:1 Inledning 97
4:2 Marknad och naturahushållning 97
4:3 Avsaluproduktionens betydelse 110
4:4 Godsens marknader 112
4:5 Skörd och utbud av spannmål 116
4:6 Lagring av spannmål 122
4:7 Sammanfattning 124

5. GODSENS AVKASTNING 125
5:1 Inledning 125
5:2 Driftsöverskott, utgifter och investeringar 126

5:3 Driftsöverskott och skörderesultat 135
5:4 Sammanfattning 140

6. SAMMANFATTNING 141

7. SUMMARY 146

8. APPENDIX 1: Kommentarer till tab. 4:6 150

9. APPENDIX 2: Arbetsbördans koncentriska cirklar: En modell av Björkviks och Tureholms landbogods räntor 153

10. NOTER 160

11. TABELLBILAGA 190

12. KÄLLOR OCH LITTERATUR 193

"Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation. . .".

– Godsekonomi i östra mellansverige vid mitten av 1700-talet

Citatet i titeln av Hans Fersen i arrendekontrakt upprättat den 18/12 1731 angående Ljungs säteri mellan Hans Fersen och inspektor Johan Lillieblad. (Stafs.: Fk. vol. 47, RA.)

Följande sorter och förkortningar har vanligtvis använts i framställningen:

Riksdaler Banco: Rdr. Bco.
Riksdaler Riksgälds: Rdr. rglds.
Daler silvermynt: Dl. smt.
Daler kopparmynt: Dl. kmt.
Tunnor: Tr.
Lispund: Lisp.

1 rdr. = 48 shillingar
1 shilling = 12 runstycken
eller
1 rdr. = 3 dl. smt. = 9 dl. kmt.
1 dl. = 32 öre
1 Tr. = 8 fjärdingar = 36 kappar
1 lisp. = 20 skålpund

Förord

Avhandlingar har sina öden... Det som här föreligger som avhandling var från början tänkt som de två inledande kapitlen i en studie rörande kapitalbildningen inom godssektorn 1750—1860. Avhandlingen har också framarbetats inom ramen för det av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet stödda projektet "Kapitalbildningen i Sverige 1750—1860". Kapitlen skulle ha som syfte att ge en teoretisk och empirisk utgångspunkt för en undersökning av kapitalbildningen, med tonvikten lagd på godsorganisationens uppbyggnad vid mitten av 1700-talet. Men vad som från början avsågs utgöra två kapitel har nu svällt ut till fem! Undersökningen av kapitalbildningen med avseende på realkapital och byggnadsstock faller nu utanför avhandlingen. Detta material ligger nu istället till grund för en andra del som åtminstone delvis redan föreligger i manuskript. Allt detta förklarar också till stor del denna avhandlings uppläggning och de frågeställningar som utvalts. Framför allt är det detta som är orsaken till studiens statiska uppläggning.

Avhandlingens syfte är att diskutera hur ett antal gods i östra Mellansverige var organiserade i ekonomiskt avseende vid mitten av 1700-talet. Framförallt är jag intresserad av att se hur pass betydande huvudgårdsdrift var i förhållande till andra driftsformer och hur denna i så fall var organiserad. En naturlig utgångspunkt blir därför här diskussionen om Gutsherrschaft och Grundherrschaft. Men huvudfrågan är inte att försöka belägga att den ena eller den andra av dessa organisationsformer dominerade. Denna fråga kan naturligtvis bara diskuteras som en tendens över en längre period, medan studien här är av statisk karaktär.

För att underlätta läsningen måste också något sägas om den konkreta uppläggningen av studien.

I kapitel 1 diskuteras teoribildning och litteratur kring frågan om uppkomsten och utvecklingen av skilda typer av godsorganisationer i det senfeodala Europa. Kapitlet syftar också till en kortfattad litteraturöversikt för detta när det gäller Sverige. En viktig punkt i detta kapitel är också diskussionen kring definitionen av Gutsherrschaft. Den ligger sedan som grund för den vidare empiriska analysen.

I kapitel 2 diskuteras det använda källmaterialet utifrån källkritiska och teoretiska synvinklar. Tonvikten läggs framförallt vid en diskussion om de bokföringsmetoder som var vanliga vid godsen under 1700-talet och de implikationer detta har för de slutsatser som kan dras. I detta kapitel finns också en kortfattad presentation av de gods som ingår i undersökningen.

Den empiriska delen av studien omfattar kapitel 3—5. Som utgångspunkt fungerar här den definition av Gutsherrschaft som presenterades i kapitel 1.

I enlighet med denna definition diskuteras i kapitel 3 först frågan om huvudgår-

darnas storlek, därefter frågan om penning- och persedelsräntans betydelse för godsekonomin i stort, för det tredje arbetsskyldighetens omfattning och betydelse i förhållande till övrig ränta och till sist också arbetskraften vid godsen. I det fjärde kapitlet därefter diskuteras frågan om godsens relation till marknaden.

I kapitel 5 tas till sist frågan om godsens avkastning upp till behandling. Med tanke på vår definition faller denna fråga något utanför analysen. Men att den ändå har relevans — och kan motivera sin närvaro — framgår om inte annat av diskussionen i sammanfattningen (kap. 6).

Till sist några ord som tack. En svensk akademisk avhandling av idag är till viss del en kollektiv produkt. Det är många som under årens lopp gett synpunkter på eller lämnat värdefulla bidrag i enskilt eller stort för denna avhandling. Tack till er alla! Detta hindrar naturligtvis inte att vissa personer varit av särskild betydelse.

Den som kanske först bör nämnas är Karl-Gustaf Hildebrand som genom sitt positiva intresse och stöd gav mig kurage nog att inleda och genomföra mitt arbete.

Ragnhild Lundström har fungerat som handledare under mitt avhandlingsarbete. Hennes stöd — och kritik — har i många avseenden varit avgörande.

Bo Gustafssons insats i slutskedet av mitt arbete har varit ytterst betydelsefull. Hans möda att få reda i kameralistikens irrgångar har varit både imponerande och — för mig — mycket värdefull.

Håkan Lindgren och Maths Isacson har läst avhandlingen i sin helhet och lämnat viktiga påpekanden, i stort och smått. Deras positivt kritiska läsning har varit ovärderlig.

Lennart Abrahamsson, Astrid Hegardt och Mats Morell har också läst delar av avhandlingen och lämnat synpunkter. Ett speciellt tack måste också riktas till David Gaunt, Aleksander Loit och Margareta Revera som tagit sig tid till att läsa och diskutera olika bitar av avhandlingen. Margareta Reveras hårda men konstruktiva kritik vid ett särskilt tillfälle betydde mycket för den nuvarande utformningen av avhandlingen.

Ett tack går också till Elisabeth Andersson and Kjerstin Andersson som renskrivit mina diagram och figurer samt till Steven Wentworth som översatt min Summary.

Ett särskilt — och alldeles speciellt — tack går naturligtvis till Margaretha, Karl och Erik förutom vilka...

Uppsala i november 1979

Lars Magnusson

Kapitel 1: Gutsherrschaft och Grundherrschaft

1:1 Feodalt och kapitalistiskt storjordbruk

Bondeproduktion dominerade den ekonomiska strukturen i det förindustriella Europa. Bonden plöjde, sådde och skördade. Han bildade familj och reproducerade släktet. Denna bondeekonomi hade specifika ekonomiska lagar som bestämde utvecklingen på kort och lång sikt[1]. Bondeekonomins sätt att fungera utgjorde som bl.a. Hilton påpekat, en nödvändig men inte tillräcklig förklaring till de förindustriella samhällenas dynamik[2]. Bondeekonomin var aldrig helt utlämnad till sig själv[3]. Bonden betalade oftast ränta i någon form till en feodalherre. Genom detta var han invecklad i ett nätverk av sociala relationer som också kom att påverka bondeekonomins funktionssätt, samt även i sista hand hela det förindustriella samhällets utveckling.

Vid sidan av bondejordbruket fanns också en annan agrar driftsform: storgodset. Detta har vanligen betraktats som bondejordbrukets absoluta motsats. Men på samma sätt som bondejordbruket måste även detta diskuteras i ett socialt sammanhang. Detta är en aspekt som ofta faller bort. Så är t.ex. fallet hos E. Ladewig Pedersen när han definierar storgodsdrift i 1600-talets Danmark som "extensiv domaendrift med anvendelse af hoveripligtig eller fri arbejdskraft"[4], eller som:

"... store, rationelt organiserede og strukturerede faestegodskomplekser omkring hovedgårde af varierende størrelse og organisation, og når der tillige er tale om rationel, økonomisk — om man vil 'agrar-kapitalistisk'-tillrettelaeggelse av produktionen og omsaettning fra ejerens side"[5].

Men med denna definition reduceras "gods" till att uttrycka ett visst antal hektar[6]. Genom att inte skilja mellan storgodsdrift som drivs med hjälp av lönearbete eller av räntepliktiga bönder, avhänder vi oss möjligheten att analysera detta inom ramen för ett specifikt socialt system: vi blir historielösa. Ett alternativt tillvägagångssätt är att analysera storgodset inom ramen för ett feodalt och ett kapitalistiskt produktionssätt.

Först måste vi klargöra vad vi här menar med feodalism. Detta begrepp har naturligtvis använts i en rad olika sammanhang[7]. Den klassiska definitionen av feodalism är den juridiskt-politiska som lägger huvudvikten vid själva vasallförhållandet[8]. En definition av feodalism som ett socialt system å andra sidan, där människor i den ekonomiska produktionen står i bestämda relationer till varandra, skulle kunna uttryckas på följande sätt[9]: Feodalism är det produktionssätt där den dominerande sociala relationen i samhället är den mellan en räntepliktig bonde och en feodalherre. I kraft av sin samhälleliga position, som delvis uttrycks ge-

nom privilegier, äger feodalherren rätt att uppbära feodalränta. Detta tributförhållande är i allt väsentligt att betrakta som ett utomekonomiskt förhållande: bonden äger sina egna produktionsmedel[10] medan jorden inte är någons egendom i vanlig mening[11]. I detta system är bonden ofta juridiskt underordnad sin herre, men detta är inget krav när vi diskuterar existensen av feodala sociala relationer[12].

Den studerade minsta enheten i det feodala produktionssättet blir på detta sätt inte längre bondehushållet, utan istället det feodala godset ("seigneure", "manor")[13]. Detta gods innehåller två komponenter: huvudgård och landbojord. Huvudgårdens jord brukas eller administreras av godsets eget folk, medan landbojorden helt sköts av de underlydande bönderna. Huvudgårdens jord kunde antingen ligga samlad för sig, eller ligga tillsammans med byns övriga jord och inom dess tegsystem. Den brukades av dagsverksskyldiga bönder, oftast under tillsyn av godsets förvaltare. Vid sidan av huvudgårdsjorden ("demesne") fanns landbogodset som hade två olika funktioner. Dels var det böndernas försörjningskälla och dels skulle det ge ett överskott som kunde tillfalla feodalherren som ränta. Storleken av huvudgårdsjorden skiftade våldsamt beroende på vilken typ av ränta som bönderna betalade. Betalade de huvuddelen av sin ränta i form av dagsverken var huvudgården stor, utgick räntan främst i pengar eller persedlar var förhållandet det omvända[14].

Orsakerna till dessa svängningar i förhållandet mellan landbo- och huvudgårdsjord mellan olika gods, regioner och perioder, är kanske inte så entydiga som man en gång trodde[15]. En tidigare mycket vanlig uppfattning var att medeltiden bevittnade, med Postans ord ". . . a continuous evolution towards free tenure"[16]. Ett tidigare dominerande dagsverkssystem skulle sålunda ha avlösts av ett system där räntan betalades i persedlar och pengar. Huvudgårdsdriften skulle ha blivit mer eller mindre betydelselös. Orsaken var, har man menat, den snabba utvecklingen av handeln i det medeltida europeiska samhället[17]. Kritiken av detta synsätt inleddes av M. Postan. Enligt denne var det främst två fenomen som talade mot denna utvecklingsbild. För det första minskade dagsverksskyldigheten under 1200-talet i England, men återkom i full styrka under 1300-talet. Återgången sker också främst i de områden där handel och städer var som mest utvecklade och överhuvudtaget i en tid som kännetecknas av en språngartad utveckling av handeln. För det andra pekar Postan också på utvecklingen i Östeuropa under senmedeltiden där utvecklingen hand i hand med uppkomsten av ett exportinriktat jordbruk och en uppblomstring av handeln, gick mot en utveckling av huvudgårdsdriften och en intensifiering av dagsverksskyldigheten[18].

Utvecklingen under senmedeltiden lade grunden för två olika typer av godssystem. Det ena systemet har kallats Grundherrschaft och karakteriseras av att huvudgårdsjorden styckas upp och lämnas till landbönder som presterar sin ränta i form av pengar och persedlar. Systemet med *Grundherrschaft* var vanligt i stora delar av Västeuropa under senmedeltiden och i perioden fram till 1800-talet[19]. En annan typ av godssystem var *Gutsherrschaft* som var utmärkande främst för Östeuropa, men som också förekom i stora delar av Centraleuropa. I dessa områden

hade redan under senmedeltiden en utveckling mot ökad huvudgårdsdrift kunnat konstateras, men speciellt snabbt gick utvecklingen efter år 1500. I detta system var dagsverksplikt räntans normala form. I samband med införandet av detta system försämrades böndernas politiska och sociala ställning. Man har därför i detta sammanhang velat tala om utvecklingen av "en andra livegenskap"[20].

Det antal dagsverken som uttogs skiftade följaktligen mellan de båda regionerna. I Frankrike gjorde flertalet bönder bara 12—15 dagsverken per år. I många fall, t.ex. när det gällde sydvästra Tyskland, uttogs inga dagsverken alls. I Baden finns det dock exempel på att bönderna fick göra 14—16 dagsverken per år. När det gäller de mellersta delarna av Tyskland finns exempel på upp till 52 dagsverken per år. Går vi vidare österut ökar bördan drastiskt. I Polen uttogs upp till 6 dagsverken per vecka. Även när det gäller Ryssland finns det exempel på en liknande dagsverksbörda. I Ostpreussen finns exempel på mellan 3—6 dagsverken per vecka. I det svenska Pommern kunde bönderna i värsta fall få ställa upp med hästar och manskap varje dag i veckan. Även när det gäller Schlesien hittar vi en dagsverksbörda på 5—6 dagsverken i veckan under sommarhalvåret och 3—4 under vinterhalvåret. I Danmark uppgick dagsverksbördan ofta till 200 dagsverken per år eller mer[21].

Orsakerna till denna utveckling av två skilda typer av godssystem i olika delar av Europa har diskuterats sedan länge. För att förklara utvecklingen av Gutswirtschaft i östra och mellersta Europa har ofta den stigande efterfrågan på spannmål nämnts som den viktigaste faktorn[22]. Men samma förklaring har ju också som vi sett använts för att förklara det motsatta: upplösningen av huvudgårdsdriften i Västeuropa med övergången från dagsverksplikt till ränta i pengar och persedlar. Om nu samma fenomen — kommersialiseringen av jordbruket och marknadens tillväxt — kan leda till så olika utvecklingsvägar, är det uppenbart att detta inte kan betraktas som en tillräcklig förklaring. Vi måste gå vidare och fråga vilka förhållanden *inom* de olika samhällena som kan förklara detta paradoxala resultat?

En förklaring som givits har betonat städernas relativt sett svaga ställning i Östeuropa. Bönderna kunde inte på samma sätt som i Väst protestera — och på sikt skapa arbetskraftsbrist — genom att flytta till staden när krav ställdes på ökad dagsverksskyldighet[23].

En annan förklaring har presenterats av R. Brenner. Enligt honom var bondeklassen i Västeuropa socialt och politiskt starkare än bönderna i Östeuropa. På bynivå lyckades de utveckla en styrka som satte bestämda gränser för feodalherrarnas agerande. Avvecklingen av dagsverkssystemet samt livegenskapens upphörande (i dess juridiskt, mer inskränkta mening) skedde inte automatiskt på initiativ av feodalherren eller som en direkt följd av förändrade ekonomiska förhållanden. Istället var det i sista hand kampen mellan det feodala samhällets huvudklasser — feodalherrarna och bönderna — som kom att avgöra denna fråga[24].

Alla dessa uppfattningar utgår dock från ett och samma postulat: att ett system

av Gutsherrschaft var fördelaktigare för godsägarna än ett system av Grundherrschaft. Enligt den första förklaringen stimulerades utvecklingen av Gutsherrschaft av en ökad efterfråga främst på spannmål, och enligt de båda andra var bönderna av olika orsaker för svaga i Östeuropa för att motstå utvecklingen av en "andra livegenskap". Men vilka var då fördelarna med ett system av huvudgårdsdrift? Något som måste stå klart redan från början är att denna fråga inte kan lösas i termer av "storskaligt" eller "småskaligt" jordbruk. Kring denna sistnämnda fråga har det debatterats sedan länge[25]. De fördelar som nämnts när det gäller "storskaligt" jordbruk har rört produktivitetsstegring genom arbetsdelning, ekonomisering av det fasta och lösa kapitalet, möjlighet till mekanisering, större benägenhet att införa nya metoder o.s.v. Småjordbruket har också ansetts ha uppenbara fördelar. Driftskostnaderna blev ofta lägre genom att, som Johan von Engeström skrev redan 1881:

"Bonden förrättar gemensamt med alla arbetsföra medlemmar av familjen flertalet sysslor, hvadan utgifterna för arbetsbiträde blifva obetydliga. Likaledes underkastar han sig mindre gerna än landtpatronen uppoffringar för inköp af redskap och dylikt, utan söker att om möjligt sjelf förfärdiga, hvad som befinnes vara erforderligt"[26].

Det är uppenbart att detta inte alls gäller för feodala förhållanden. Redan Karl Kautsky påpekade att stordrift var en produkt av kapitalismen. Gutsherrschaft innebar inte stordrift. Orsaken till detta är inte svår att finna:

"Dans l'agriculture féodale, les grandes exploitations n'étaient pas a ce point de vue essentiellement supéreures aux petites. Les plus grande partie de ses forces de travail, humaines aussi bien qu'animales, était fournie à chaque seigneur par ses sujets, les paysans, et ceux-ci devaient effecteur leurs corvées d'attelage avec leurs propres instruments et outils, chariots, charrues, etc. La différence entre la grande et la petite exploitation ne consistait pas dans la supériorité de l'outilage et dans le plus haut degré de division du travail de la première, mais seulement en ce que le paysan constraint à la corvée effetuait ici aussi mollement et aussi mal que possible le travail forcé qu'il faisait pour un autre en employant les mêmes moyens qu'il employait là à travailler pour lui-meme avec tout le zèle et tout le soin que comporte le travail pour soi et pour les siens"[27].

Även huvudgårdens jordar sköttes av de underlydande bönderna. I själva verket var huvudgårdsdriften, som Hilton påpekat ". . . entangled in the customary practices of the peasant community" och "reduced to the work rhythm of the peasant holding"[28]. Huvudgården var ofta uppdelad i olika lotter och varje sådan lott sköttes av ett bondehemman. Antingen var lotten densamma år från år eller så skiftades de bönderna emellan.[29].

Vilka fördelar fanns då med Gutsherrschaft? Den kanske viktigaste fördelen var kontrollfunktionen. I ett system av Gutsherrschaft med omfattande dagsverksplikt ökade kontrollen över böndernas merprodukt. En annan faktor av betydelse var de gynnsamma fiskala villkoren för huvudgårdsdriften. Genom privilegier medgavs ofta skattefrihet, eller nära nog skattefrihet, för huvudgårdsproduktionen och de dagsverksskyldiga bönderna. Det gällde åtminstone tidvis t.ex. Sverige och Danmark. Huvudgårdsdriften gav också möjligheter till "extrainkomster" genom en större utnyttjandegrad av redan befintliga resurser: upp-

födning av småboskap för försäljning, trädgårdsodling, holländeriverksamhet o.s.v.[30]. Gutsherrschaft och Grundherrschaft innebar olika underordningsgrad för böndernas del. De hade också olika effekt när det gällde jordbrukets utvecklingsmöjligheter. Antar vi att dessa hänger samman med i vilken mån de direkta producenterna – bönderna – kunde behålla en del av överskottet för egen del till produktiva investeringar[31], bör detta betyda att ett system av Gutsherrschaft där kontrollen över böndernas merprodukt var enklare och mer effektiv, var ett större hinder i vägen för jordbrukets utveckling än Grundherrschaft. I Västeuropa kunde också bönderna utveckla sin produktion[32]. Detta möjliggjorde också en snabb differentieringsprocess bland bönderna[33].

Men frågan om Gutsherrschaft och Grundherrschaft är inte den enda relevanta frågan i detta sammanhang. Under perioden 1500–1800 växer det fram kapitalistiska tendenser inom jordbruket som vi också måste diskutera. Denna process är inte likformig. Vi har att göra med flera typer av utvecklingsvägar. Kring dessa har det speciellt inom marxistisk historieforskning växt fram en hel typologi.

Innan vi diskuterar dessa utvecklingsvägar måste vi dock kortfattat ange vad vi menar med "kapitalism" här. På samma sätt som när det gällde "feodalism" betraktar vi "kapitalism" som ett specifikt socialt system med en serie av relationer som uppstår i den samhälleliga produktionen. Kapitalism är det sociala system där samhällets producenter genom en historisk process skilts från sina produktionsmedel och genom detta tvingats att sälja sin arbetskraft åt en kapitalist. Kapitalisten har ett reellt monopol på samhällets produktionsmedel. I kraft av sitt monopol kan han avtvinga arbetaren ett mervärde. Det viktigaste empiriska kriteriet för uppkomsten av kapitalistiska relationer inom jordbruket är förekomsten av en agrarkapitalist som driver jordbruk med hjälp av i huvudsak fria lönearbetare. Ett viktigt kriterium som följer på detta är att jordbrukets merprodukt under kapitalismen inte längre sammanfaller med jordräntan eller att jordräntan bestämmer profitens storlek. Merprodukten tar istället i huvudsak karaktären av profit medan jordräntan, där dessa skiljs åt, begränsas av profitens storlek[34]: "Istället för jordräntan har profiten blivit mervärdets normala form"[35].

Den första formen för utveckling av kapitalism inom jordbruket har kallats den "klassiska". Förhållandena i Storbritannien brukar här tjäna som illustration[36]. Det typiska för den klassiska vägen är uppkomsten och utvecklingen av en kapitalistisk arrendator. I England där förhållandena under senmedeltiden kännetecknas av Grundherrschaft, tar i många fall feodalherrarna initiativet till att inhägna sina jordar och avhysa många av sina räntepliktiga bönder. Jorden styckas därefter upp på nytt och arrenderas ut i lämpliga storlekar. Dessa arrendatorer använder i många fall lönearbete när det gäller driften av gårdarna. Den profit som tillfaller arrendatorn är det överskott som blir kvar när löner och jordränta erlagts. Arrendatorn har uppkommit främst genom en social differentieringsprocess inom bondeekonomin[37]. Denna utveckling inleds redan under senmedeltiden, men utvecklingen av ett lönearbetarsystem med en arrendator som agrarkapitalist sker inte på en gång:

"Kapitalet inträder inte på en gång och allmänt som självständig och ledande makt i jordbruket utan så småningom och i vissa produktionsgrenar. Det omfattar inte genast det egentliga jordbruket utan sådana produktionsgrenar som boskapsskötsel, särskilt fåravel för vars huvudprodukt, ullen, marknadspriset under industrins uppkomsttid ger ett ständigt överskott över produktionspriset. . ."[38].

För det andra brukar man tala om den "preussiska" vägen[39]. Här växer kapitalistiska relationer fram inom ramen för ett system av Gutsherrschaft. En begynnande industrialisering skapar efterfrågan på födoämnen och råvaror. Detta stimulerar godsägarna till att expandera produktionen. Den feodala organisationen med ofria landbönder som huvudsaklig arbetskraftskälla satte bestämda gränser för en sådan expansion. För att kunna utveckla sitt jordbruk "befriade" godsägaren "sina" bönder från feodala pålagor. Genom denna *Bauernbefrieung* tvingade han bönderna att friköpa den jord de brukade.[40] Detta ledde ofta till att bönderna blev starkt skuldsatta. Många småbrukare fick gå ifrån sina gårdar. Dessa kunde nu anställas som lönearbetare vid godsen[41].

För det tredje brukar man också tala om den amerikanska vägen[42]. Här leder utvecklingen till kapitalism genom en fri bonde som utvecklas till kapitalistisk "farmer". Detta kan antingen ske under förutsättning att feodala relationer aldrig förekommit – som i USA – eller genom att feodalismen krossas på revolutionär väg – som i Frankrike – och att jorden delas ut till den som brukar den. Genom en differentieringsprocess utvecklas vissa till "farmers" som använder sig av lönearbete, medan andra slås ut och skapar ett jordlöst proletariat[43]. Man kan alltså säga att kapitalismen när det gäller den preussiska vägen, införs genom reformer "uppifrån", medan när det gäller den amerikanska vägen, på revolutionär väg, "underifrån"[44].

Av presentationen ovan framgår att det inte är så enkelt att skilja mellan den "klassiska" och den "amerikanska" vägen. Den klassiska vägen är inte storgodsjordbruk som i den preussiska modellen (som Kautsky kallade "latifundiesystem" för att skilja det från Gutsherrschaft), utan medelstora eller stora jordbruk drivna efter kapitalistiska metoder. Oundgänglig här är också den kapitalistiska arrendatorn som framskapats genom en social differentieringsprocess inom bondeklassen[45]. Enligt det "amerikanska" mönstret hade vi att göra med ungefär samma sak, men utifrån förutsättningen av en klass självägande bönder som utvecklar sig till agrarkapitalister.

1:2 Gutsherrschaft eller Grundherrschaft i Sverige?

Syftet med detta avsnitt är att använda de begrepp som vi nyss presenterat för att diskutera godssystemets utveckling i Sverige t.o.m. 1700-talet. Vi måste dock först ytterligare klarlägga vår terminologi på en punkt. Hos Helmfrid anges tre definitioner av begreppet gods: 1) all den jord, alla gårdar o.s.v. som är i en ägares besittning, 2) en sammanhängande jordbesittning som kan drivas i olika former,

och 3) själva den agrara stordriftsenheten, huvudgården[46]. En mycket vanlig uppfattning uttrycks av Abel när han hävdar att "gods" är liktydigt med definition tre ovan. När vi talar om "gods" syftar vi dock istället på definition två; d.v.s. vi inkluderar både stordriftsenheten samt landbogodset. Vi använder istället termen "huvudgårdsdrift" när vi syftar på definition nummer tre[47].

Seigneurie kännetecknades i sin klassiska form av en ränterelation mellan bonde och herreman. Rent allmänt är det uppenbart att denna typ av social relation var vanligt förekommande i Sverige under medeltiden och ända in på 1800-talet. I vilken mån man kan säga att denna relation dominerade övriga sociala relationer i samhället, hänger samman med hur man skall tolka det faktum att skatte- och kronobönder var dominerande inom bondeklassen under hela perioden sedan medeltiden[48].

Sedan tidigt fanns det dock landbönder i Sverige[49]. Dessa hade kommit att bli räntepliktiga i förhållande till en herreman — världslig eller andlig — av olika anledningar. Vissa landbönder kallades fostrar och var före detta frigivna slavar. De bildade ett slags övergångsskikt mellan slav och vanlig landbonde[50]. Andra hade tidigare varit självägande, men av olika anledningar tvingats in i ett ränteförhållande[51]. Landbons rättsliga ställning var å andra sidan stark. Han var juridiskt fri och hade samma rättigheter och skyldigheter som skattebonden[52]. Som landbo var hans viktigaste skyldighet gentemot sin herre att betala ränta (avrad). För att få tillträda jorden måste han också betala en städja. Tiden som landbonde var också kontraktsmässigt fixerad. I Mälarprovinserna rörde det sig vanligen om åtta års städja och i Östergötland om sex år. I Skåne var kontraktstiden å andra sidan mycket kortare: normalt skulle avtalet förnyas varje år[53].

Samtidigt kan vi också konstatera förekomsten av feodalherrar. Från början torde dessa ha varit storbönder men med tiden utvecklades de till ett eget avgränsat stånd. I och med Alsnö stadga fick de skattefrihet mot rusttjänst[54]. Dessa stormän innehade redan tidigt stora jordegendomar[55]. Vid sidan av dessa världsliga herremän fanns också kyrkor och kloster med stora jordinnehav som krävde ränta av underlydande bönder[56].

Hur var då dessa egendomar organiserade? Existerade det huvudgårdsdrift i någon större skala i Sverige under medeltiden? Det finns faktiskt ganska starka indicier som talar för ett system av huvudgårdsdrift under äldre medeltid[57]. Dessa huvudgårdar sköttes av brytar som var ett slags förvaltare[58] och brukades av landbönder, slavar och lejda arbetare[59]. Huvudgårdarna var säkert inte speciellt stora. Bolin har antagit att en normal huvudgård under egen drift var i genomsnitt åtta gånger så stor som en normal bondgård[60]. Vid sidan av huvudgården fanns också ett landbogods med bönder som gjorde dagsverken vid huvudgården och/eller betalade ränta i persedlar och pengar. Landbogodset var ofta mer betydande än huvudgårdsdriften[61].

Under 1300-talet kan man se en tendens till uppstyckning av huvudgårdarna[62]. De dagsverken som ingick i räntan avlöstes ofta i persedlar eller pengar[63]. Detta innebär nu inte att huvudgårdsdrift helt upphörde. Även under senmedeltiden

finns exempel på en sådan organisation, men tendensen går otvivelaktigt åt det andra hållet[64].

Denna tendens hade som vi såg kontinentala förebilder[65]. Orsaksförklaringar som nämnts har dels varit digerdöden som skulle ha skapat arbetskraftsbrist, och dels också marknadens tillväxt som skulle ha lett till förändrade attityder hos godsägarna samt också orsakat arbetskraftsbrist på landsbygden genom invandring till expanderande städer. Främst bristen på arbetskraft skulle också vara orsaken till att räntorna sjönk. Även i Sverige kan vi under senmedeltiden konstatera en sänkning av räntan[66].

Rent allmänt verkar det fruktbart även för Sveriges del att koppla samman nedgången i huvudgårdsdriften med den agrarkris som drabbade Europa. Denna agrarkris behöver dock inte enbart vara en effekt av knapphet på arbetskraft. Vissa har menat att krisen istället orsakades av ett stigande befolkningstryck i perioden innan, med utsugning av jorden, sjunkande produktivitet och fragmentering av brukningslotterna som synbara resultat[67]. Andra har angivit ett ökat räntetryck under högmedeltiden som den viktigaste orsaken till agrarkrisen[68].

Vi kan naturligtvis inte här avgöra vilken förklaring som är den mest troliga. Vad som dock bör kunna hävdas med viss säkerhet är sambandet mellan förändringarna av godsorganisationen och agrarkrisen vid samma tid. En sådan direkt koppling har också gjorts av L.-O. Larsson. Utifrån sin undersökning av förhållandena i Småland, kan han påvisa en stark koncentration av jordegendom i agrarkrisens kölvatten. En tidigare numerärt sett betydande lågadel minskade kraftigt i antal genom en utslagningsprocess och:

"... dess gods sugs upp av ett fåtal kapitalstarka stormän, som ägde tillräckliga resurser för att någorlunda kunna bemästra arbetskraftsproblemet och samtidigt hålla tredskande bönder i schack"[69].

I denna process minskade också huvudgårdarnas antal kraftigt[70]. Genom koncentrationsprocessen lyckades också de stormän som blev kvar att skaffa sig en mycket splittrad godsmassa med huvudgårdar spridda över ett stort område.

Agrarkrisen kan också liksom i stora delar av det övriga Europa, ha inneburit att bönderna stärktes socialt och politiskt. Detta kan också ha gjort huvudgårdsdrift mer besvärlig än tidigare. Samtidigt kan vi också se hur många godsägare uppenbarligen strävade efter att koncentrera sina egendomar för att kunna upprätta huvudgårdsdrift[71].

Under senmedeltiden kan vi alltså följa utvecklingen av en form av Grundherrschaft i Sverige. Landbönderna betalade sina räntor i form av persedlar eller pengar. Få tecken tyder på att huvudgårdsdrift skulle varit vanlig. De stora possessionaternas jordinnehav var splittrat[72].

Följer vi litteraturen kan vi dock se en utveckling i motsatt riktning under 1600-talet i samband med de omfattande säteribildningarna. Några heltäckande siffror för hur många nya säterier som tillkom i hela landet har inte presenterats. De siffror som finns tyder dock på att säteribildningen var relativt omfattande. Under

1600-talet ökade exempelvis antalet säterier i Uppland till ungefär 800. Inte fler än 100 av dessa torde ha haft anor tillbaka till 1500-talet[73]. Ser man till antalet mantal berörde säteribildningarna under 1600-talet i Uppland och Södermanland 1242 mantal bara på nytt frälse[74]. Den totala andelen säterijord i mantal har angetts till ca sex procent av det totala antalet mantal vid mitten av 1600-talet[75].

Själva bildandet av säterier behöver å andra sidan inte betyda så mycket för vår frågeställning. Det är ingen självklarhet att en ökad säteribildning betydde en tendens till ökad huvudgårdsdrift. Säterierna var visserligen på papperet gårdar där adeln själv satt, där den hade uppfört ståndsmässiga byggnader och som den själv brukade i någon mån[76]. Men i första hand är begreppet "säteri" en rent kameral konstruktion. Ett säteri var i kameral mening liktydigt med en gård som inte behövde betala skatt till kronan. Under 1600-talet fastställdes långtgående privilegier för adelns sätesgårdar[77]. Privilegierna rörde dels skattefriheten: redan vid 1600 års riksdag befriades säterierna från den enda kvarvarande tunga som var aktuell, nämligen kronotiondet[78]. Privilegierna utsträcktes också under 1600-talet till att gälla alla de landbogårdar som låg inom säteriets rå och rör. I 1638 års tiondeförordning definierades rå och rör till de gårdar som låg i samma by som säteri[79]. Rå- och rörsprivilegiet gällde vid sidan av skatterna också frihet från utskrivningar. Även andra hemman runt säterierna var befriande från vissa kronobördor. Det gällde speciellt så länge bestämmelserna om den s.k. frihetsmilen kvarstod[80].

De långtgående privilegierna innebar att många av adelns gårdar kom att kallas säterier utan att vara det i formell mening. Tidigare forskning har därför antagit att en stor del av de nybildade säterierna bara var vanliga frälsehemman[81]. I samband med reduktionen kom också många säterier att förlora sin status som säteri. I Uppland försvann ca 1/3 av alla säterier[82]. I Östergötland godkändes kanske ännu färre[83].

Rent fiskala motiv har därför ofta antagits vara den viktigaste drivkraften bakom säteribildningarna[84]. En annan förklaring har framförts av A. Montgomery. Han hävdade istället att säteriexpansionen hörde samman med ". . . öppnandet av vidgade avsättningsmöjligheter för jordbruksprodukter". Detta ledde till att "säteribildning och driftskoncentration" stimulerades[85]. Ytterligare en annan förklaring har presenterats av E. Ingers. Han ser säteribildningarna i ljuset av det omfattande nyadlandet under perioden[86].

Utan tvekan är alla dessa förklaringar värda att testas. Man kan säkerligen inte förklara säteribildningarna utan att ta hänsyn till privilegiesituationen. Å andra sidan finns det skäl att anta att denna förklaring knappast är tillräcklig. Den motsägs främst av det faktum att säterifriheten inte var en produkt av lagstiftningen under 1500- och 1600-talet, utan hade existerat i praktiken redan tidigare[87]. På samma sätt är säkert nyadlandet under perioden en viktig bidragande orsak. Montgomerys tes kan naturligtvis också vara riktig, även om han gör felet att a priori anta att ett system med Gutsherrschaft var så mycket effektivare än Grundherrschaft. Det är dock intressant att en skriftställare och godsägare som

Schering Rosenhane vid mitten av 1600-talet uppenbarligen föredrog huvudgårdsdrift med dagsverkande bönder framför andra driftsformer[88].

Men innan frågan om orsaker kan diskuteras återstår ännu att göra klart i vilkan mån man överhuvudtaget kan tala om utvecklingen av ett system av Gutsherrschaft med början under 1600-talet. I enlighet med detta måste vi först operationalisera begreppet Gutsherrschaft så att det blir hanterligt. Med bakgrund av vad som sades i det förra avsnittet antar vi att Gutsherrschaft innehåller följande karakteristiska egenskaper:

1) Vid godset bör bedrivas eget jordbruk av någorlunda stort format;
2) penning- och persedelsräntan bör vara av underordnad betydelse i förhållande till den egna driften för det totalekonomiska resultatet;
3) böndernas ränta bör vara så konstruerad att den i första hand nyttiggörs i form av dagsverken;
4) huvudgårdens huvudsakliga arbetskraftsresurs bör utgöras av dagsverksskyldiga bönder; och
5) huvudgårdsproduktionen bör vara inriktad mot försäljning på marknaden.

Denna definition kommer att användas i den empiriska analysen nedan. En sak som vi återkommer till nedan måste dock först påpekas. En tendens till Gutsherrschaft kan naturligtvis bara diskuteras i termer av en tendens till hushållning med godsets resurser så att huvudgårdsproduktion gynnas över en längre tidsperiod. Det rent kvantitativa förhållandet mellan definitionens variabler vid en viss tidpunkt, säger i och för sig ingenting om denna tendens. Till detta återkommer vi som sagt nedan. I detta kapitel motiverar definitionen tre frågor som ställs till den existerande litteraturen i ämnet:

1) Vilket var förhållandet mellan egen drift och landbojord vid de svenska säterierna fr.o.m. 1600-talet och fram till mitten av 1700-talet?
2) I vilken mån förekom produktion för avsalu vid huvudgårdarna?
3) I vilken mån användes dagsverksskyldiga bönder som arbetskraft?

Som vi kommer att se lämnar litteraturen mycket övrigt att önska när det gäller dessa tre frågor.

1) När det för det första gäller huvudgårdarnas storlek så är det lämpligt att först säga något om själva grundandet av säterierna. De säterier som i samband med reduktionen erkänts som verkliga sätesgårdar, hade främst skapats genom avhysning av bönder[89]. Vi har alltså här att göra med en motsvarighet till vad som i Tyskland kallats *Bauernlegen*[90]. Sammanläggning av gamla bondehemman till huvudgårdar innebar dock inte alltid att jorden lades i ett stycke vid sidan av byns tegsystem. I många fall kvarstod istället huvudgårdsjorden inom ett system av traditionell uppsplittring av brukningslotterna under lång tid[91]. Men det finns naturligtvis också exempel på det motsatta där jorden strax efter säteribildandet bröts ur tegskiftet och lades för sig[92]. Det är också klart att detta var vad många godsägare eftersträvade. Men detta kunde vara svårt så länge det fanns andra jordägare i byn som motsatte sig förändringar. Eller som Heckscher skrev:

”. . . den stora mängden säterier saknade säkerligen tillräcklig kraft för att spränga byalagen och var ännu mer avstängda från möjligheten att genom herravälde över hela byar skapa en jordfördelning utan rättsliga förändringar” [93].

För vissa herremän bör skiftena som inleddes vid mitten av 1700-talet på sikt just gett en sådan rättslig möjlighet[94].

Huvudgårdarnas storlek i Sverige under 1600-talet och framåt är till stor del ett outforskat fält. Allt pekar ändå på att de åtminstone till att börja med absolut sett var ganska små. Samtidigt var dock de regionala olikheterna stora. Enligt Helmfrids sammanställning av medianvärden hade godsen i Uppland ca 37,5 hektar åker i huvudgårdsdrift, i Östergötland ca 17 hektar och i Kronobergs län ca 7,5 hektar[95]. I Skåne var de antagligen större. För 116 sätesgårdar i detta landskap år 1682, har Weibull beräknat ett genomsnittligt årligt utsäde på ca 85 tunnor[96]. Under förutsättning att vi kan anta att ”tunnor utsäde” här är ett arealmått och inte den verkliga utsädesmängden, kan vi snabbt klara ut arealen för dessa sätesgårdar[97]. Antar vi att en tunna utsäde är lika med ett tunnland åker erhåller vi här en genomsnittlig areal på 42,5 hektar[98].

Dessa siffror uttrycker genomsnittet. Naturligtvis fanns det också mycket större huvudgårdar. Ett stort antal av säterierna i Skåne hade mer än 50 hektar åker 1682[99]. Exempel från annat håll kan också ges: På 1730-talet hade Johannishus i Blekinge en huvudgårdsareal på ungefär 60 hektar[100]. I allmänhet låg de största huvudgårdarna i Skåne och i Mälardalen, vilket också de genomsnittliga siffrorna ger en fingervisning om[101].

Var skall vi nu dra gränsen för Gutsherrschaft? Å ena sidan bör naturligtvis arealen under egen drift vara någorlunda stor. Den bör åtminstone vara större än de största bondgårdarna i trakten. Enligt ett sådant synsätt skulle man i så fall kunna sätta gränsen relativt lågt:

”Schon bei 20 ha Ackerfläche heben sich die Herrenhöfe deutlich von den umgebenden Bauernwirtschaften. . .” [102].

När det gäller storleksförhållandet mellan huvudgård och landbogods å andra sidan finns det inte så mycket att falla tillbaks på. Den allmänna bild som litteraturen ger är inte entydig. I många fall var landbojorden så stor att den betydde mer för godsets inkomster än den egna driften[103]. Vi kan t.ex. nämna Bjärka-Säby i Östergötland vars huvudgård år 1661 avkastade 50 tr. spannmål medan enbart böndernas spannmålsräntor gav 124 tunnor under året[104]. Det är naturligtvis omöjligt att säga hur pass representativt detta exempel är. Det finns också i litteraturen uppifter som tycks peka på en ganska betydande egen drift i förhållande till inkomsterna från landbogodset[105]. Det är dock uppenbart som vi antydde ovan att ett rent storleksförhållande mellan huvudgården och landbogodset inte ger speciellt mycket för vår huvudfrågeställning. Vad vi måste kunna konstatera för att tala om en utveckling mot Gutsherrschaft, är en situation där ”. . . resurserna från landbogodset har lagts om för att möjliggöra en överskottsproduktion för avsalu vid sätesgården” [106]. En tillräckligt stort men utspritt landbogods – där inte

alla bönders räntor kunde nyttiggöras i form av dagsverken p.g.a. avståndet – kan ha gett större inkomster än huvudgårdsdriften, trots att alla i *praktiken* disponibla resurser var inriktade på att understödja denna. Trots landbogodsets stora betydelse för inkomstnivån, bör man ändå kunna tala om Gutsherrschaft i detta fall.

2) Den andra frågan vi ställde var i vilken mån produktion för avsalu förekom. Liksom när det gällde föregående fråga har vi allt för få stödjepunkter för att vi skall kunna generalisera. Vid Johannishus skedde t.ex. en omfattande försäljning av råg och animalieprodukter[107]. Även i andra fall har det kunnat konstateras en betydande försäljning av olika varor, men det kan ibland vara svårt att avgöra i vilken mån dessa persedlar producerats vid huvudgården eller om det rörde sig om försäljning av persedelsräntan[108]. Spannmål bör dock ha varit den främsta avsaluprodukten, åtminstone utanför Skåne där också oxstallningen var av stor betydelse[109].

3) När det gäller den tredje punkten är forskningsläget mer gynnsamt. De olika typer av arbetskraft som förekommer vid godsen under 1600- och 1700-talet är a) fast anställt tjänstefolk samt ämbetsmän, b) daglönare, c) torpare och d) frälsebönder[110]. För att avgöra vilken betydelse frälsebönderna hade som arbetskraftsresurs går vi igenom de olika grupperna i tur och ordning. Syftet är också att ge en utgångspunkt grundad i tidigare forskning för den fortsatta empiriska undersökningen nedan.

a) Av litteraturen att döma är den fast anställda staben av tjänstefolk och ämbetsmän ganska liten i förhållande till arbetskraftsbehovet[111]. Få av dessa användes i åkerbruket. Huvudgårdens folk bistod i första hand med arbetsledning och övervakning av arbetet. I övrigt sysselsattes tjänstefolket mest med boskapsskötsel, trädgårdsodling, reparationer, olika typer av hantverk o.d. Vid sidan av detta fanns också herrskapets personliga betjäning. Vanliga arbetarkategorier tycks enligt litteraturen vara deja, snickare, fiskare, trädgårdsmästare, skogvaktare samt drängar och pigor. Vid sidan av detta fanns också oftast en inspektör och en rättare[112].

b) För att hjälpa till med vissa sysslor vid gården och i jordbruket anställdes olika tillfällighetsarbetare. Speciellt vanligt var detta vid den bråda skördetiden, vid omfattande ombyggningar o.d. Olika typer av vandringsarbetare kunde på detta sätt anställas för nyodling och byggnadsverksamhet[113]. Tillfällighetsarbetare utgjorde alltså ett slags komplement till andra typer av arbetare. Det betyder naturligtvis inte att de inte var viktiga för huvudgårdsdriften. Arbetskraftsbehovet fluktuerade väldigt under jordbruksåret. Tillgång till en rörlig arbetskraftsstyrka som kunde rycka in vid behov, var därför säkert av stor vikt[114].

c) I Sverige brukar torp ofta definieras som "mindre jordbrukslägenhet som ej är satt i mantal, litet nybygge (på allmänning eller utmark)"[115]. "Torp" är alltså i första hand en kameral beteckning för en jordbruksfastighet som inte krävs på grundskatt. Detta är av central betydelse speciellt när det gäller de s.k. herrgårdstorpen. Utom i kameral mening går det knappast att dra någon knivskarp gräns

mellan en frälsegård och ett herrgårdstorp[116]. Frälsegården var visserligen oftast större, men det finns också exempel i litteraturen på motsatsen[117]. Herrgårdstorparen måste alltså till sin *funktion* betraktas som en landbonde. Även hans rättsliga ställning var liknande landbondens[118].

Under 1600-talet uppstod en omfattande torpbebyggelse på säterierna[119]. Orsakerna till detta har diskuterats sedan länge. Framför allt V. Elgeskog har menat att herrgårdstorparnas framväxt främst berodde på fiskala förhållanden: utskrivnings- och skattefriheten för torpen. Det som framförallt stimulerat godsägarna till torpbildning var enligt Elgeskog att säteritorpen till skillnad från landbönderna utanför rå och rör, var fria från utskrivningar[120]. Till en början gällde denna frihet alla säteritorpare. Denna tolkning sattes dock starkt ifråga under 1670-talet. Istället kom utskrivningsfriheten att gälla bara de torpare "som till sin husbonde blott arbete göra utan att giva någon skatt recognition"[121]. Innebörden var alltså att de torpare som gjorde dagsverken vid huvudgården skulle bli befriade från utskrivningar. Elgeskog tar också upp frågan om det med hänsyn till en eventuell huvudgårdsdrift fanns något direkt behov av denna nya grupp av säteritorpare. Utifrån sina undersökningar av förhållandena i Sunnerbo härad i Småland drar han slutsatsen att så inte var fallet[122]. Som bevis för detta pekar han på att många av torparna betalade penningränta vid sidan av en ganska blygsam dagsverksbörda[123].

A. Wennberg har utifrån en undersökning av förhållandena i Östergötland kommit fram till en rakt motsatt ståndpunkt. Den nya klassen av torpare behövdes för att inte en ökad dagsverksplikt när huvudgårdsdriften ökade i betydelse, skulle leda till en sänkning av den traditionella räntan[124]. Att det alltså fanns ett behov av torpare även i denna mening har också stöd av andra forskare[125].

På grund av att underlaget är så tunt är slutsatser vanskliga att dra. Säkerligen betydde privilegierna en hel del för institutionens framväxt[126]. Men på samma sätt som när det gällde orsakerna till säteribildningen, kan vi inte heller här begränsa oss till en sådan förklaring. Efter indelningsverkets genomförande upphörde säteritorpens särställning vid utskrivningar. Även de skattemässiga fördelarna i övrigt minskade successivt under 1700-talet[127]. Trots detta torde torpens antal ha ökat[128]. En rimlig hypotes är alltså att torpens framväxt åtminstone delvis måste förklaras antingen utifrån ett ökat behov av dagsverken[129] eller genom att dagsverkstorpare till viss del kom att ersätta frälsebönderna som arbetskraft. Vi kan också se att adeln i många fall föredrog torpare framför frälsebönder och att dessa avhystes för att bereda plats för dagsverkstorp[130].

d) För det fjärde kunde naturligtvis också frälsebönder användas. I själva verket bör det ha varit dessa som tillsammans med dagsverkstorparna stod för det huvudsakliga arbetet på åker och äng. Detta framgår också direkt av befintlig litteratur[131]. Vilken av dessa grupper som dominerade är däremot svårare att säga. På vissa gods nämner litteraturen torparna som den viktigaste arbetskraftskällan, medan i andra fall landbönderna nämns[132]. Vissa har dock menat att torparnas andel successivt ökade under 1700-talet[133].

En blandad arbetsorganisation med landbönder och torpare stämmer allra bäst med förhållandena i Mellansverige åtminstone under 1700-talet. I Skåne och Halland var förhållandena något annorlunda: här fanns hoveriet och det innebar att bönderna dominerade[134]. Det är dock svårt att dra någon klar gräns mellan hoveriet i de sydliga landskapen och systemet i övriga delar av landet. Hoveriet definieras ofta som ett system med oreglerad dagsverksplikt. Flera har antagit att detta system inte var vanligt i Mellansverige[135]. Det finns dock i litteraturen exempel på vad som åtminstone verkar vara en sådan oreglerad börda från detta område[136]. Även där bördan var reglerad kan dock en form av hoveri ha förekommit. I vissa fall framgår det att bönderna tvingades till att göra överdagsverken till lägre styckepris än vad marknadspriset utvisade[137].

Vi har hittills diskuterat några av de frågor som hör samman med frågan om Gutsherrschaft fr.o.m. 1600-talet i Sverige. Vi skall nu presentera några sammanfattande synpunkter, trots att litteraturen – som vi såg – gav få precisa uppgifter. Något som måste stå klart är att de flesta säterier under 1600-talet absolut sett var små. Detta oomtvisteliga faktum har föranlett många att helt förneka en tendens till Gutsherrschaft under detta århundrade:

"... im grossen und ganzen wurde in Schweden die Rentenwirtschaft nicht durch die Gutswirtschaft abgelöst"[138].

Men som vi såg avgör huvudgårdarnas storlek inte denna fråga. Undersökningar av förhållandet mellan ränteinkomster och inkomster från egen drift, finns knappast att tillgå[139]. Än mindre finns undersökningar i vilken mån godsägarna försökte utnyttja sina disponibla resurser på så sätt att huvudgårdsdriften gynnades.

Utgår vi dock från att Helmfrid har rätt – att någon stark tendens till Gutswirtschaft inte föreligger under 1600- och 1700-talen – kan det naturligtvis finnas olika förklaringar till detta. Dels kan man tänka sig att Gutsherrschaft inte gav större överskott än ett system av Grundherrschaft; till denna fråga återkommer vi. Det kan också finnas andra anledningar. En viktig faktor i uppbyggandet av Gutsherrschaft var ett tillräckligt stort antal och geografiskt någorlunda koncentrerade frälsegårdar: huvudgårdens storlek var i själva verket intimt sammankopplad med landbogodsets storlek[140]. Ett sådant stort landbogods saknades i många fall i Sverige och speciellt besvärliga bör förhållandena ha blivit efter reduktionen, när i praktiken en bestämd gräns sattes för landbogodsets förökelse[141]. Detta kan också vara det som ligger bakom den ständigt pågående diskussionen under 1700-talet om bristen på arbetskraft[142].

Ytterligare en faktor måste betonas. I vissa undersökningar har man funnit att herremännen inte använde sina dagsverksbönder så intensivt som i och för sig hade varit möjligt[143]. Men vad som var möjligt var uppenbarligen socialt betingat. Vi vet att bönderna gjorde motstånd mot vad man ansåg vara en alltför tung dagsverksbörda[144]. En viktig förutsättning för uppbyggandet av stora godskomplex med huvudgårdsdrift i Danmark under samma tid var som bl.a. Skrubbeltrang påpekat *vornedskabets* införande under 1400-talet. Genom detta försökte man

minska konkurrensen om bönderna[145]. Något sådant system kom aldrig till stånd i Sverige. Genom detta minskade också det "utomekonomiska tvång" som vilade på bönderna. Redan Swenne antog att en viktig anledning till att frälseräntan hölls någorlunda nere under 1600-talet, var adelns konkurrens om bönderna[146]. Men detta är naturligtvis ännu bara spekulationer. Ännu vet vi inte alls i vilken mån Helmfrids slutsats stämmer med förhållandena på 1700-talet. En vidare diskussion om slutsatser måste därför anstå tills vidare.

1:3 Den preussiska och klassiska vägen

Debatten i ekonomiska frågor var livlig under frihetstiden[147]. I detta klimat satte också en debatt fart som rörde den mest lönsamma arbetsorganisationen vid huvudgårdsdrift[148]. En allmän uppfattning var att godsdrift med dagsverksskyldiga bönder i grunden var ineffektivt och olönsamt. Orsaken var att landbönderna hade eget jordbruk. När huvudgårdsdriften intensifierades måste också antalet dagsverken öka. Detta kunde bara ske till en viss punkt. Gick man utöver denna ledde det till att bonden misskötte den egna gården, d.v.s. ett förödande av bondens själva livsbetingelser. Det var också svårt att få ett tillräckligt antal dagsverkande bönder i omedelbar närhet till huvudgården. De långa resorna ledde till att:

"Bönderna försummade sitt eget jordbruk för huvudgårdarna, då deras arbetskraft inte räckte till båda, särskilt när arbetena var som brådast. De slösade också bort mycken tid på färderna från och till sina hemman, särskilt när dessa låg långt ifrån huvudgårdarna, och de hade inget eget intresse i hur arbetet förrättades. De nämnda olägenheterna måste framträda allt starkare ju större anspråken blev på jordens hävd och ju mera herrgårdsbruket intensifierades"[149].

Det var en vanlig uppfattning i tidens litteratur att frälsegårdarnas jordbruk i områden där frälseböndernas huvuduppgift var att göra dagsverken vid godsen, var eftersatt och dåligt[150].

Inställningen till torparna var tveeggad. Å ena sidan önskade flera att dagsverkstorparen skulle överta frälsebondens roll[151]. Å andra sidan var en del klara över att skillnaderna mellan herrgårdstorparna och frälsebönderna inte var så stora när allt kom omkring. För båda grupperna var förhållandet mellan eget bruk och dagsverken aktuellt: gick dagsverksbördan utöver en viss gräns hade även torparen svårt att försörja sig utan stora subsidier från godsägaren[152].

Men debatten gick längre än så. Ibland talar man om upprättandet av ett torpsystem där "karlen går för sin förtjänst och reda penningar"[153]. I själva verket betyder detta användandet av lönearbete i stor skala. Övergången till ett sådant system förespråkades ofta i debatten[154]. Jordbrukets underklasser skulle därför öka. Den omsvängning i befolkningsfrågan som kommer till stånd vid mitten av 1700-talet torde ha bottnat i dessa nya tankar[155].

Den kategori arbetare som nämns i första hand är stattorparna[156]. Stattorparen

skulle vara gift och ha ett eget boställe "med kålgård och kryddland", som tillhandahölls av godsägaren. Han kunde ha kor men inga dragare. De redskap, dragare o.s.v. som var nödvändiga i herrgårdsarbetet skulle finnas vid huvudgården. För sitt arbete mottog stattorparen stat, d.v.s. lön i pengar och naturapersedlar[157]. Stattorparen var i allt väsentligt att betrakta som en lönearbetare. Den viktigaste skillnaden mellan stattorparen och den statare som blir vanlig under 1800-talet var att den senare var s.a.s. "kasernerad", medan stattorparen fortfarande hade eget boställe med liten jordtäppa[158].

Redan under 1700-talet tog på detta sätt många skribenter ställning för huvudgårdsdrift med hjälp av lönearbetare. Detta skulle i så fall motsvara ett ställningstagande för vad vi tidigare kallat den "preussiska" vägen. Den viktiga frågan i sammanhanget är naturligtvis i vilken mån detta steg även togs i verkligheten?

Att en del av arbetskraften redan tidigare bestod av lönearbetare framgick av litteraturen. I vilken mån deras andel ökade under 1700-talet är knappast undersökt alls. Några hållpunkter finns dock. Här bör framförallt Utterströms undersökningar framhållas. Denne menar att statarsystemet börjar växa fram redan vid mitten av 1700-talet vid de större jordbruken främst i Mälarlänen[159]. För att understödja denna tes har Utterström undersökt 193 större egendomar år 1751 och 198 stycken år 1800 i Stockholms län. Resultatet visar på en ganska snabb utveckling av statarsystemet mellan 1750 och 1800[160]. Siffrorna måste dock tolkas med en viss försiktighet. Att det i och för sig förekom stattorpare vid godsen i Mälardalen i slutet av 1700-talet behöver inte betyda att de hade någon större betydelse i arbetsorganisationen i stort. Enligt Utterström var visserligen statarna eller stattorparna ofta fler än den övriga personalen. Men siffrorna säger ingenting om vilken betydelse stattorparna hade i förhållande till landbönders och torpares dagsverksskyldighet[161]. Det finns visserligen exempel på gods där statarsystemet redan i början helt trängt ut det gamla systemet[162]. Men av övrig litteratur att döma måste vi gå betydligt längre fram på 1800-talet för att tala om en övergång i större skala. Å andra sidan finns det naturligtvis också exempel på godsdrift med bönder och torpare långt fram på 1800-talet[163]. Denna ansvällning av statare och övergången till lönearbete har setts omväxlande som ett resultat av arbetskraftsbrist[164] eller av arbetskraftsöverflöd[165] i en period då produktionen av spannmål och andra agrarprodukter ökade starkt.

Vi har hittills diskuterat utvecklingen av en preussisk modell där huvudgårdsdrift och lönearbete förenas. Men i debatten under 1700-talet propagerades också för en utveckling enligt engelskt mönster:

"Hwarken säterier eller Kungsgårdar eller Bondehemman kunna gifwa en tilbörlig afkomst så länge de skötas på det nu vanliga sättet. . . Oändelig nytta skulle tilflyta Riket om ståndspersoner, som hafwa stora gods, satte deras skötsel under förpaktning, ej åt en enda person utan hälst åt flera särskildt, efter beskaffenhet. En kunde uplåtas den eller den gårdens tillhörigheter, åt en annan kunde lämnas det eller det att bestyra. Alt under wissa contracter och Föreskrifter. Hwad wore önskligare än at man wille taga sådana steg som i Engeland till Jordbrukets updrifwande"[166].

Detta ställningstagande hade naturligtvis utländska förebilder. Diskussionen om skillnanderna mellan Frankrike och England under 1700-talet betonade just det engelska systemets överlägsenhet[167]. Redan hos Cantillon lovprisas detta "klassiska" system[168]. Synsättet förs sedan vidare till bl.a. Quesnay[169] och Turgot[170].

När det gällde den nye arrendatorn — eller förpaktaren — menade J. Fischerström att han gärna fick vara f.d. landbonde[171]. C. Leuhusen menade å andra sidan att ståndspersoner av olika slag passade bäst som arrendatorer[172]. Båda var dock överens om att den stora skiljelinjen mellan en arrendator och en landbonde var att den förstnämnde inte gjorde några dagsverken vid huvudgården. Arrendatorn skulle betala en fast avgift i pengar. Genom arrendekontraktets klara och entydiga bestämmelser om arrendeperiod skulle han också kunna sitta tryggare på sin gård[173].

Men enbart detta innebär naturligtvis inte övergången till ett slags klassiskt engelskt system. Det nya arrendeförhållandet fortsatte att uttrycka samma sociala relation som tidigare. Arrendet var själva den merprodukt som bonden producerade åt godsägaren och som tidigare levererats i form av feodalränta. Det krävs ytterligare en faktor: utvecklingen av lönearbete i större omfattning. Där detta inte kommer till stånd, utan där godset — inklusive huvudgården — styckas till små arrendegårdar som sköts av jordbrukaren och hans familj utan användning av lönearbete, kan vi knappast tala om övergången till ett klassiskt system av kapitalistiskt jordbruk.

Liksom när det gällde utvecklingen av ett preussiskt system måste vi här diskutera i vilken mån steget till ett "klassiskt" system togs i verkligheten. Det står naturligtvis klart att vi kan hitta exempel i litteraturen av ett system med arrendegårdar och lönearbete. Men det gäller i första hand en senare period än vad som intresserar oss här. Detta system är dessutom i första hand förbehållet Skåne. I samband med enskifte delades ibland landbogodset och huvudgården här upp i relativt stora jordbruk som kallades "farmer" eller "plattgårdar" och som arrenderades ut till kunniga jordbrukare. Dessa var ibland danskar eller holsteinare och de skötte ofta gårdarna med hjälp av lönearbete[174].

I vilken omfattning detta system kom att införas är inte känt. Rutger MacLean har ofta nämnts som en föregångsman i detta avseende. Redan tidigt — och innan lagen om enskifte tillkommit — hade han vid sitt Svaneholm slagit samman de gamla landbogårdarna till större arrendegårdar. Samtidigt avskaffades det gamla ägoblandningssystemet och böndernas hoveriplikt upphörde[175]. Till en början torde dock MacLean ha fått få efterföljare[176]. Exempel på "reformatörer" i MacLeans anda finns dock. Exempel på hur landbogods och huvudgårdsjord helt eller delvis styckats upp till arrendegårdar finns också från andra håll i Sverige[177]. I vilken mån dessa gårdar var "farmer" med användning av lönearbete är dock oklart.

Det bör ha framgått att utvecklingen av arrendesystem av klassisk typ intimt hängde samman med enskiftets genomförande[178]. Detta innebär naturligtvis inte att en sådan strävan var det enda skälet till enskiftets genomförande[179]. Men den kan ändå ha varit en starkt bidragande orsak. Resultatet blev hur som helst att

många landbönder kom att avhysas[180]. Dessa blev nu arrendatorer eller fick nöja sig med att i fortsättningen vara lönearbetare av olika slag. Samtidigt såldes också många frälsegårdar som tidigare varit inlemmade i godssystem. Avstyckningarna var uppenbarligen ett sätt att finansiera omläggningen av driften vid godsen[181].

Kapitel 2: Godspresentation och källor

2:1 Inledning

Forskare som sysslar med ekonomiska förhållanden under äldre tid vet att en stor del av själva forskningsprocessen är materialstyrd. I själva verket är det ofta så att tillgången på källor påverkar vad som skall utforskas, vilka metoder som används i själva forskningsprocessen och slutligen hur resultatet skall tolkas. Uppgiften här är att undersöka svensk godsekonomi, och i samband med detta, en rad företeelser i samband med Gutsherrschaft och Grundherrschaft. Frågornas karaktär ställer stora krav på källmaterialets omfattning och kvalitet. Framförallt är det två krav som är centrala: för det första krävs tillgång till avslutade och fullständiga årliga bokslut som ger möjlighet till specificeringar, och för det andra tillgång till flera på varandra följande årliga bokslut. Eventuella slutsatser bör inte dras utifrån förhållanden under ett enstaka år.

Antalet godsarkiv när det gäller mitten av 1700-talet är i och för sig förhållandevis stort. Men de krav som måste ställas på källmaterialet begränsar antalet starkt. När det gäller valet av gods till denna undersökning har därför inga andra urvalsprinciper behövt användas än strikt källmässiga. En begränsning har dock gjorts: vi har i undersökningen enbart behandlat gods belägna i Östra mellansverige[1]. De flesta godsarkiv från detta område finns samlade i Riksarkivet. De 18 gods som uppräknas nedan och som legat till grund för undersökningen, utgör i stort sett hela den mängd gods som när det gäller 1750-talet finns att tillgå i Riksarkivet. I Riksarkivet finns dock visserligen räkenskaper för ett antal gods i andra delar av landet. Men dessa är fåtaliga och har helt utelämnats av denna orsak. Genom att vi kan förvänta oss stora skillnader mellan gods i östra Mellansverige å ena sidan och Västsverige och Skåne å den andra, bör diskussionen om dessa utgå från ett mera fylligt material[2].

I samband med att godsen presenteras nedan kommer vi också att presentera mantalsuppgifter över huvudgårdens och landbogodsets storlek. Även om mantalets storlek skiftade (se appendix 2) bör ändå mantalssiffrorna ge vissa föreställningar om godsets storlek, åtminstone i relativa termer. Det material som i första hand är lämpligt här är alltså jordeböcker av olika slag[3]. I kap. 3 återkommer vi till frågan om landbogodsets och huvudgårdens storlek.

a) Aljö:

Aljö är beläget i Överselö s:n, Selebo h:d och Södermanlands län. (För detta och nedanstående gods se också kartan s. 117.) Enligt Almqvist var Aljö sätesgård redan under 1500-talet[4]. Genom Gustaf Soops dotter Anna Maria övergick godset genom gifte till hennes och Axel Wachtmeisters dotter Eleonora Margareta Wachtmeister. Hon var i sin tur gift med Hans Fersen. Efter Eleonora Margareta Wachtmeisters död 1748 övergick godset till sonen Axel Fersen[5].

Någon användbar jordebok från omkring 1750 har vi inte kunnat hitta i Aljös fall. I årsräkningarnas uppbördslängder från denna tid anges ett skiftande antal bönder: år 1748 anges 14 räntebetalande landbönder, år 1749 10, år 1750 15, år 1751 15 och år 1752 15 bönder[6]. I en extraktjordebok som upprättades över Eleonora Margareta Wachtmeisters "arfwegods" och som bör ha tillkommit mellan 1735 då den sista uppgiften är införd i handlingen och 1748 då grevinnan dog, anges för Aljö 5 mtl. säteri varav 3 mtl. utgörs av Aljö sätesgård och 2 mtl. av Skärsholms säteri, 5 mtl. frälse och 1 1/2 mtl. skatte. Skärsholm var uppenbarligen inte i driftsmässig mening lagd till huvudgården. Enligt 1749 års uppbördslängd brukades Skärsholm av änkan Elsa och Anders Olsson som hade var sin del[7]. I nyss nämnda extraktjordebok angavs tillsammans 12 betalande underlydande landbogårdar[8].

b) Björkvik:

Björkvik är beläget i Östra Ryds s:n, Skärkinds h:d och Östergötlands län. Godsets anor går tillbaka till 1300-talet då "häradshövdingen Peter Tomasson bildade godset genom inköp och sammanläggning av ett antal mindre gårdar"[9]. Under 1500- och 1600-talet var Björkvik ett storleksmässigt betydande gods: år 1680 omfattade godset "ej mindre än 55 1/4 mtl." i hela Östergötland[10]. Björkvik klarade sig också genom reduktionen utan större minskning av landbogodset, eftersom den allra största delen ansågs som gammalt frälse[11]. I slutet av 1600-talet kom godset i den Rålambska familjens ägo. Under den större delen av 1700-talet innehades godset av Anders Rålamb som dog 1762. Efter dennes död innehades Björkvik av änkan[12].

I en inbunden volym "Besigtning öfwer Biörkewiks säteri med der under lydande Hemman och lägenheter" från 1765 som är mycket noggrann och detaljerad, beskrivs Björkvik bestå av 36 1/4 mtl. frälse (inkl. sätesgårdens 2 mtl.). Antalet underlydande bönder anges till 52. Dessutom tas 15 torp och en såg- och en mjölkvarn upp i handlingen[13].

c) Björnö:

Detta gods är beläget i Frötuna skeppslag och s:n i Stockholms län. Liksom så många andra gods i detta material var Björnö säteri redan under medeltiden. Under godset lydde 1645 50 1/4 mtl. Vid denna tid innehades godset av Svante Banér. Genom köp övergick godset till släkten Bonde år 1672[14]. Vid mitten av 1700-talet innehades Björnö av riksrådet Gustaf Bonde (d. 1764).

I 1752 års räkning finns en bifogad extraktjordebok. Under Björnö lydde enligt denna 19 mtl. frälse och 39 1/4 mtl. skatte. Av skattemantalet utgjordes 5 1/2 mtl. av säteriet Mellingeholm som var utarrenderat till en "fru Strömberg"[15]. Björnö sätesgård var sedan gammalt satt till 3 mtl. säteri[16]. Gustaf Bonde innehade också vid sidan av Björnö och Mellingeholm i Stockholms län under denna tid Bordsjö och Hästeryd i Jönköpings län samt Hässelby i Spånga s:n och Stockholms län[17].

d) Esplunda:

Esplunda är beläget i Rinkaby s:n, Glanshammars h:d och Örebro län. Som säteri går Esplunda tillbaka till 1616 då det grundades av olika sammanköpta hemman bl.a. från Repa by av ståthållaren över Bergslagen Carl Bonde[18]. Dennes sondotter Catharina Margaretha Bonde gifte sig 1685 med friherre Carl Gustaf Mörner. I samband med detta övergick godset till släkten Mörner, som varit Esplundas ägare allt sedan dess. Vid mitten av 1700-talet innehades godset av krigskommissarien och landshövdingen bl.a. i "Nerikes och Värmlands län" Adolph Mörner[19].

Enligt en extraktjordebok av år 1755 bestod godset vid denna tid av 5 mtl. säteri, 1/2 mtl. krono, 9 mtl. skattefrälse, 14 3/4 mtl. frälse samt 1 1/2 mtl. som "åboerne eger" vilket syftar på de två augmentshemmanen Winkarby och Tibble. Av 5 mtl. säteri utgörs 1 1/2 mtl. av Esplunda sätesgård, 2 mtl. av Repa och 1 1/2 mtl. av Nederby. För dessa hemman, liksom för Danielstorp 1/4 mtl. frälse, anges inga bosatta bönder och ingen ränta är uppförd för hemmanen. Detta bör innebära att gårdarna är underlagda sätesgården. Antalet betalande bönder anges i handlingen till totalt 66. Dessutom anges sammanlagt 8 icke mantalssatta enheter vilka förefaller vara torp.[20]

e) Hjälmarsnäs:

Godset är beläget i S:a Mellösa s:n, Askers h:d och Örebro län. Godset är känt sedan medeltiden och kallades åtminstone under 1600-talet för sätesgård[21]. Godset övergick till det Fersenska huset på samma sätt som Aljö genom Hans Fersens giftemål med Eleonora Margareta Wachtmeister. Efter hennes död ärvdes godset av Carl Reinhold Fersen. År 1751 sålde han Hjälmarsnäs till hovsekreteraren Carl Hulting:

"Då denna var ofrälse kunde han inte få lagfart på gårdsköpet i sitt eget namn utan tillgrep den åtgärden att han transporterade köptet på generalmajor Simon Jakob Wennerstedt, vilken därefter skänkte egendomen till Hulting"[22].

Enligt jordeboksextrakten i verifikationerna till 1749 års räkning bestod Hjälmarsnäs av 2 mtl. säteri som utgjorde sätesgården och 3 mtl. frälsehemman under rå och rör[23]. Samma mantalsuppgifter finns också i den extraktjordebok som vi använde när det gällde Aljö ovan[24].

f) Ljung:

Ljung är beläget i Ljungs s:n, Gullbergs h:d och Östergötlands län. Säteriet bildades omkring mitten av 1600-talet genom förvärv i Ljungs och Vreta socknar från kronan av den från Skottland inflyttade översten Hugo Hamilton. Godset var redan från början stort: redan under Hugo Hamiltons livstid bestod det av 42 1/2 mtl. Godset inköptes 1666 för grevinnan Agneta Horn och gick genom hennes dotter Anna till presidenten Claes Fleming. År 1729 köptes godset av generalen och presidenten greve Hans Fersen. Efter dennes död gick Ljung som fideikomiss till Axel Fersen år 1747[25].

I en extraktjordebok från 1751 anges landbogodset under Ljung till sammanlagt 23 1/8 mtl. Källan anger också 53 betalande landbönder. Dessutom anges 30 torp[26]. Själva sätesgården bestod av 2 1/2 mtl. säteri[27].

g) Medevi:

Medevi är beläget i Västra Ny s:n, Aska h:d och Södermanlands län. Medevi upprättades som säteri i slutet av 1620-talet. Under 1600-talet byggdes genom förvärv och byten upp ett stort godskomplex: "Possessionen var. . . betydande, men skulle icke länge behålla denna storlek"[28]. Orsaken var den här gången inte reduktionen utan ekonomiska trassligheter av annat slag: "Därvid visade sig ett i banken upptaget lån särskilt ödesdigert"[29]. Besvärligheterna ledde till att egendomen delades och att säteriet med ett litet antal underlydande gårdar tillföll Axel Wachtmeister. I någon mån började Axel Wachtmeisters änka Anna Maria Soop att ånyo bygga upp godset. Genom deras dotter Eleonora Margareta Wachtmeister tillföll godset vid mitten av 1700-talet det Fersenska huset[30].

Enligt ett jordeboksextrakt för år 1749 bestod Medevi vid denna tid av 13 1/4 mtl. frälse. Antalet gårdar anges i uppbörden till 25[31]. Sätesgårdens mantal anges inte här. I den extraktjordebok som användes när det gällde Aljö och Hjälmarsnäs anges sätesgårdens mantal till 2 mtl. säteri[32].

h) Mälsåker:

Mälsåker är beläget i Ytterselö s:n, Selebo h:d och Södermanlands län. Gården var redan under 1400-talet sätesgård, men brukades tidvis — åtminstone under 1500-talet — av landbönder[33]. Under 1600-talet utvidgades godset starkt under ledning av Mathias Soop (d. 1653) och Gustaf Soop (d. 1679)[34]. Genom Gustaf Soops dotter Anna Margareta Wachtmeister övergick Mälsåker under 1700-talet till det Fersenska huset[35].

Liksom när det gällde Aljö har vi inte här hittat någon användbar jordebok. I uppbördslängderna anges ett skiftande antal bönder: år 1748 anges 32, år 1749 29, år 1750 32 och år 1751 33 betalande bönder[36]. I den extraktjordebok som angavs när det gällde Aljö och som bör ha tillkommit mellan 1735 och 1748 anges för Mälsåkers sätesgård 2 1/2 mtl. säteri och för landbogodset 18 mtl. frälse och 3 1/3 mtl. skatte. I denna handling upptas sammanlagt 30 betalande bönder[37].

i) Nor:

Nor är beläget i Knivsta s:n, Ärlinghundra h:d och Stockholms län. Säteriet bildades i början av 1600-talet av 1 mtl. krono och 1 mtl. som ursprungligen var av kyrkonatur men överförts till arv och eget[38]. Vid tiden för reduktionen innehades godset av den Tollska familjen. Genom reduktionen indrogs godset till kronan. Därefter köptes Nor av friherren och greven Nils Gyldenstolpe, som i sin tur lämnade över det till sin son Ulrik Nils. Denne sålde i sin tur godset 1761 till riksrådet Carl Hermelin[39].

I en "Minnesbok" som tillkom i samband med köpet av Nor 1761 beskrivs godset noggrannt. Nor bestod vid denna tid dels av en samling sätesgårdar och dels också ett antal underlydande landbogårdar. Här fanns vid sidan av Nor 3 mtl. säteri också Knivsta 5 mtl. säteri, Ledinge 5 mtl. säteri samt Segersta 1 mtl. säteri och 1 mtl. frälse och Oleda 2 mtl. säteri som brukades "till hälften". Under dessa säterier fanns också 9 mtl. frälse och 1 3/4 mtl. krono som utgjorde själva landbogodset. Antalet bönder anges inte i handlingen, men antalet torp under godset angavs till sammanlagt 43[40].

j) Penningby:

Penningby är beläget i Länna s:n, Frötuna skeppslag och Stockholms län. Enligt Almqvist var Penningby säteri redan under 1400-talet[41]. Ägarelängden går tillbaka ända till 1300-talet. Vid mitten av 1700-talet ägdes Penningby av friherre Johan Gabriel Sack som ärvt sätesgården genom sin mor Kristina Beata Lillie (d. 1727). Vid Johan Gabriel Sacks död 1751 övertogs godset av hans måg greve Erik Brahe. Efter det att Erik Brahe avrättats 1756 för delaktighet i konspiration, såldes godset till Fabian Casimir Wrede efter att ha varit utarrenderat en tid[42]. Erik Brahe innehade vid sin död vid sidan av Penningby också Skokloster, Rydboholm och Tuna i Stockholms län, Salsta i Uppsala län, Gerstorp i Östergötlands län, Braehus och Lyckås i Jönköpings län, Skarhult i Malmöhus län samt Spiker på Rügen[43].

I en extraktjordebok från 1754 anges Penningby bestå av 43 3/4 mtl. frälse varav sätesgården angavs till 5 mtl. säteri, samt 15 mtl. frälseskatte. Vid sidan av detta fanns också 9 rå och rörstorp samt 12 oskattlagda torp[44].

k) Rydboholm:

Rydboholm är beläget i Östra Ryds s:n, Danderyds skeppslag och Stockholms län. Godset "bestod ursprungligen av 1 mtl. frälse Gammelgården, som bebyggdes till säteri under 1400-talets förra hälft och från samma tid tillhörde den äldre Stureätten"[45]. Godset gick under 1500-talet över i den Braheska ättens händer genom Gustav Vasas syster Margareta. Vid mitten av 1700-talet innehades godset av Erik Brahe. I samband med dennes avrättning 1756 indrogs Rydboholm till kronan, men återlämnades redan 1762 till den Braheska släkten[46].

Vid sidan av antalet mantal som utgjordes av själva sätesgården[47] bestod landbogodset enligt en extraktjordebok för år 1747 av sammanlagt 22 1/4 mtl. frälse. Antalet betalande bönder angavs enligt samma källa till sammanlagt 46. Dessutom fanns 5 torp[48].

l) Steninge:

Godset är beläget i Husby-Erlinghundra s:n, Erlinghundra h:d och Stockholms län. Steninge var sätesgård redan under medeltiden[49]. Godset kom i den Fersenska familjens ägo genom Hans Fersens gifte med Eleonora Margareta Wachtmeister. Efter hennes död 1748 övergick Steninge som fideikomiss till Carl Reinhold Fersen[50].

Enligt den boupptecknings som upprättades efter Eleonora Margareta Wachtmeisters död bestod Steningegodset av 2 mtl. säteri, 24 mtl. frälse och 3 3/4 mtl. kronoaugment[51].

m) Stensta-Båttna

Detta gods bestod av två olika säterier som vid mitten av 1700-talet i räkenskaperna betraktades som en förvaltningsenhet. De brukades dock skiljt från varandra och med olika gårdsfolk. Stensta är beläget i Söderby-Karl s:n, i Lyhundra h:d och Stockholms län, medan Båttna är beläget i Bro skeppslag och s:n i Stockholms län. Stensta var säteri redan under medeltiden, men brukades antagligen i början av 1600-talet av bönder[52]. Detta torde även ha gällt Båttna[53]. Under 1600-talet innehades godset av släkten Oxenstierna och gick genom Anna Margareta Oxenstierna (d. 1755) i sitt andra äktenskap till greve Thure G. Bielke. Förutom Stensta och Båttna possiderade Thure G. Bielke över Beateberg och Ulvsunda i Stockholms län, Tureholm i Södermanlands län, Baldinge och Högesta i Malmöhus län, Strömserum i Kalmar län, Frugården i Skaraborgs län samt Segersjö i Örebro län[54].

Enligt en extraktjordebok från 1758 bestod Stensta vid denna tid av 10 3/4 mtl. varav 4 mtl. säteri utgjordes av Stensta sätesgård. De övriga mantalen uppgavs vara frälse. Dessutom fanns enligt handlingen 8 rå och rörstorp samt ett skattlagt torp och 2 kvarnar. Antalet räntebetalande bönder angavs till 12. Enligt samma

extraktjordebok bestod Båttna av 4 7/8 mtl. varav 2 mtl. utgjordes av själva sätesgården och uppgavs vara av säterinatur medan övriga mtl. uppgavs vara frälse. Antalet betalande bönder var här sammanlagt 6. Dessutom tillkom 4 rå- och rörstorp, 2 kvarnar och en sågkvarn[55].

n) Tidö:

Tidö är beläget i Rytterne s:n, Snevringe h:d och Västmanlands län. Godset innehades under 1600- och 1700-talet av den Oxenstiernska släkten. Fram till 1755 innehades godset av Axel Gabriel Oxenstierna av Croneborg. Därefter övergick godset till dennes systerdotter Ulrika Christina Soop[56].

I en "Jordebok å Tydöö och Ternöö sätes gårdars underliggande Bönder Pro Anno 1751" anges landbogodsets omfattning till 31 5/6 mtl. I handlingen anges också 43 underlydande gårdar[57]. Ternö torde ha brukats under Tidö vid denna tid. Vid Ternö fanns visserligen eget gårdsfolk men hade ingen ekonomisk självständig förvaltning i övrigt[58]. I äldre handlingar kallas också Ternö ofta för "ladugård"[59]. Tidö sätesgård brukar anges omfatta 2 mtl.[60]. Samma mtl. angavs också för Ternö gård[61].

o) Tuna:

Tuna är beläget i Österåkers s:n, Åkers skeppslag och Stockholms län. Godset drogs in av Gustav Vasa efter att ha varit ärkebiskopsborg (därav namnet "Biskopstuna" som också är en vanlig benämning på godset). Under Gustav Vasas tid var Tuna kungsgård och säte för biskopslandbofogden i Roslagen. Under 1500-talet bortdonerades dock godset; först av Erik XIV till Claudius Callart och sedan av Johan III till Claes Fleming[62]. Vid mitten av 1700-talet innehades godset av Johan Gabriel Sack, men övergick efter dennes död till mågen Eric Brahe[63]. Vid sidan av Tuna innehade också Sack vid sin död 1751 Penningby i Stockholms län, Bergshammar i Södermanlands län, Näsholm i Östergötlands län och Lönnarp i Älvsborgs län[64].

Enligt en extraktjordebok från 1748 bestod Tuna av 7 7/8 mtl. skatte, 4 mtl. kronofrälse och 7 1/2 mtl. frälse. Antalet bönder uppgavs till 42[65]. Dessutom tillkom 6 3/8 mtl. krono som utgjorde själva sätesgården[66].

p) Tureholm:

Tureholm är beläget i Trosa landsförsamling, Hölebo h:d och Södermanlands län. Säteriet existerade redan under 1400-talet och kallades intill 1761 Gäddeholm efter släkten Gädda som innehaft godset under 1400-talet. Under 1600-talet innehades Tureholm av släkten Bielke. Godset drabbades hårt av reduktionen, men återgick så småningom till Bielkarna efter omfattande byten: "huvudgården jämte sex mtl. underlydande återförvärvades mot mestadels köpegods i Västerljungs

socken vilka dittills legat under Örboholm"[67]. Godset övertogs av Thure Gabriel Bielke år 1740[68]. Under större delen av 1700-talet betraktades Tureholm som en förvaltningsenhet tillsammans med Örboholms säteri. Örboholm ligger i Västerljungs s:n och Hölebo h:d ca. 1 mil från Tureholm[69]. Något sammangående i driftsmässigt avseende var det knappast fråga om. Örboholm sköttes av eget gårdsfolk och under översyn av egen befallningsman[70].

Enligt en "landboräkning för Gieddeholms och Örboholms Sätesgårdar" som är av extraktjordebokskaraktär utgjordes Tureholms landbogods år 1748 av totalt 20 1/4 mtl. och Örboholms landbogods av 16 1/24 mtl. I samma handling anges också 42 betalande bönder under Tureholm och 32 under Örboholm[71]. Sätesgårdarnas storlek har i ett annat sammanhang angivits till 2 mtl. när det gäller Tureholm och 1 mtl. när det gäller Örboholm[72].

q) Ulvsunda:

Ulvsunda är beläget i Bromma s:n, Sollentuna h:d och Stockholms län. Almqvist beskriver godsets äldre historia på följande sätt:

"Linta 3 mtl. hospitalshemman i Sollentuna hd. . . uppgivas hava under medeltiden varit ladugård under gråmunkeklostret i Stockholm. Det lades 1569 som arv och eget under Torvesund (Drottningholm) mot vederlag i spannmål och förlänades 1631 . . . till Lars Nilsson Tungel (d. 1633) vars arvingar bortbytte dem 1641 . . . till Lennart Torstensson. Denne inlade dem i det säteri som han redan börjat bygga och som kallades Ulvsunda . . . efter ett i trakten under medeltiden och 1500-talet här befintligt äldre säteri, vars historia dock är dunkel. . ."[73].

Vid mitten av 1700-talet innehades godset av Thure G. Bielke som erhållit godset genom sitt gifte med Anna Margareta Oxenstierna[74]. Hon hade i sin tur erhållit godset genom giftet med sin första man greve Carl Ulrik Torstensson. År 1764 såldes godset av Thure G. Bielkes och Anna Margareta Oxenstiernas döttrar Eva Charlotta och Kristina Sofia till kommissionssekreteraren friherre Fredrik Preis[75].

Enligt en förteckning från 1747 bestod Ulvsunda vid denna tid av sammanlagt 3 1/2 mtl. frälse samt 3 1/4 mtl. säteri. Av säterimantalet utgjordes 1 1/4 mtl. av Ulvsunda sätesgård och 2 mtl. av säteriet Ranhammar som uppenbarligen brukades under Ulvsunda[76]. Vid sidan av detta fanns också enligt handlingarna 10 torp. Det totala antalet bönder under huvudgårdarna angavs till endast 6[77].

r) Wik:

Wik är beläget i Balingsta s:n, Hagunda h:d och Uppsala län. Godset omtalas "som en av de äldsta sätesgårdarna i Sverige. . ."[78]. Ägarelängden är känd ända tillbaka till 1200-talet. Under långa delar av perioden efter 1400-talet innehades Wik av olika medlemmar av släkten Bielke. Under 1700-talet gick godset till släkten von Liewen genom general Berndt von Liewens giftemål med Hedvig von Horn. Vid mitten av 1700-talet innehades godset av landshövdingen Carl Gustaf von Liewen[79].

Enligt en jordebok från 1750 bestod Wik av 22 mtl. frälse och 8 1/8 mtl. skatte. Därav utgjordes av sätesgården 3 mtl. frälse. Handlingen upptar tillsammans 34 hemman vid sidan av själva sätesgården[80].

För att sammanfatta denna presentation har vi i tab. 2:1 nedan ställt samman de hittills presenterade mantalsuppgifterna. I flertalet fall har också ett bondetal uppgivits för de olika godsen i texten ovan. Det behöver kanske inte påpekas att dessa siffror för bondeantalet är mycket osäkra. I en del jordeboksextrakt anges ett namn vid varje upptagen enhet. Det är dessa uppgifter som ligger till grund för de här redovisade siffrorna över bondeantalet. I bästa fall är siffran korrekt och motsvarar det verkliga antalet bönder. Men man måste samtidigt räkna med att siffrorna kan vara missvisande: gårdarna kan ha varit uppdelade på flera brukare utan att det angivits, räntan från flera sådana brukningsdelar kan ha betalats i klump av en person etc. En mera korrekt bild av antalet bönder hade kunnat erhållas genom en bearbetning av främst husförhörslängder. Men detta i sig själv mycket omfattande arbete har inte ansetts nödvändigt här. Syftet har varit att ge en bild av godsens relativa storlek. Härvidlag säger antalet bönder inte mer än antalet mantal: gårdarna — liksom mantalet — kan naturligtvis vara olika stora.

Tabell 2:1. Mantalsstorleken vid ett antal gods omkring 1750.

Gods	*Säteriets mtl.*[a]	*Landbogdosets mtl.*
Aljö	3	8 1/2
Björkvik	2	34 1/4
Björnö	3	58 1/4
Esplunda	5	25 3/4
Hjälmarsnäs	2	3
Ljung	2 1/2	23 1/8
Medevi	2	13 1/4
Mälsåker	2 1/2	21 1/3
Nor	13[b]	14 3/4
Penningby	5	53 3/4
Rydboholm	7	22 1/4
Steninge	2	27 3/4
Stensta-Båttna	6	9 5/8
Tidö	4	31 5/6
Tuna	6 3/8	19 3/8
Tureholm	3	36 7/24
Ulvsunda	3 1/4	3 1/2
Wik	3	30 1/8

Anm.: a) Här inkluderas även de säterier som var underlagda själva sätesgården i förvaltnings- och/eller driftsmässig betydelse.
b) Här exkluderas 2 mtl. Segersta och 2 mtl. Oleda som brukades "till hälften". Dessa ingår i stället i siffran för landbogodset.
Källor: Se texten i avsnitt 2:2.

2:3 Det Fersenska kontoret

Något som bör ha framgått klart i det förra avsnittet var att flera av godsen hade samma ägare. Vi kunde också se i flera fall att godsen ingick i en betydligt större godsmassa som föll utanför ramen för vår undersökning. Först och främst gällde detta husen Bielke, Brahe, Bonde och Fersen. Thure Gabriel Bielke innehade som vi såg Stensta, Båttna, Ulvsunda och Tureholm samt flera gods som inte finns med i undersökningen. När det gäller Erik Brahe innehade han efter sin svärfars död Penningby, Rydboholm och Tuna samt flera gods utanför ramen för vår undersökning. Till det Fersenska huset hörde efter Eleonora Margareta Wachtmeisters död Ljung, Mälsåker, Aljö, Medevi och Hjälmarsnäs samt andra gods utanför vår undersökning[81]. Även när det gäller Gustaf Bonde kunde vi se att han också ägde andra gods än Björnö som medtagits här.

Vilken betydelse det har att flertalet av våra gods ingår i större godskomplex kan vi inte säga på detta stadium. Till representativitetsproblemet återkommer vi nedan. Hur godsekonomin påverkats av detta diskuteras vidare i kap. 4. Den viktigaste frågan här är utan tvekan i vilken mån innehavet av ett stort godskomplex innebar specialisering de enskilda godsen mellan; t.ex. så att man vid ett gods producerade huvuddelen av den nödvändiga spannmålen, vid ett annat kött, humle, träprodukter o.s.v. Detta kommer som sagt att diskuteras vidare i kap. 4. Några synpunkter kan dock ges redan här. När det gäller det Braheska godskomplexet kan vi anta att specialisering knappast kan ha förekommit. Orsaken är att Eric Brahes godsinnehav i början av 1750-talet var ytterst instabilt. Rydboholm och vissa andra gods hade han haft sedan tidigare. Men när det gällde Penningby och Tuna hade de först tillkommit efter J.G. Sacks död 1751. Vid mitten av 1750-talet utarrenderades också Penningby. Efter 1756 avrättades Eric Brahe och godsmassan splittrades. Allt detta befordrar knappast uppbyggandet av en godsorganisation med specialiserade gods.

Det Fersenska godskomplexet tycks dock efter 1750-talet ha haft en betydande stabilitet. Åtminstone rent förvaltningstekniskt hålls godsmassan samman förhållandevis hårt. Under ledning av Hans Fersen byggs en central förvaltningsenhet upp under 1730 talet; det s.k. Fersenska kontoret. Vid detta kontor fungerade allt sedan 1737 en kamrer, en bokhållare och en kontorsdräng[82]. Kontoret hade två uppgifter att se till. För det första gällde det att genom en fast och sammanhållen förvaltningsenhet hålla reda på sitt stora godsinnehav och på det sättet skapa förutsättningar för ett effektivt hävdande av rättsliga anspråk utåt[83]. Den andra uppgiften var att sammanställa uppgifter över det ekonomiska läget och kontrollera bokföring och räkenskaper vid de enskilda godsen[84]. Någon driftsmässigt samordnande funktion hade alltså inte det Fersenska kontoret. Det hindrar naturligtvis inte att det Fersenska husets överhuvuden – efter Hans Fersens död Carl Reinhold och Fredrik Axel Fersen – kunde ingripa för att påverka de enskilda godsen. Detta hände naturligtvis, men som Gidlöw påpekar, "material av typen instruktioner till kontoret eller PM förekommer ytterst sparsamt"[85]. I vilken mån

man ändå kan tala om specialisering av produktionen, avsättningen eller val av marknader när det gäller de enskilda godsen, kommer att behandlas i kap. 4 nedan.

2:4 Källmaterial och bokföringsmetoder

En undersökning av godsekonomin vid mitten av 1700-talet, kräver tillgång till årsvis förda räkenskaper. Eftersom sådana använts speciellt i kap. 4 och 5 nedan, måste vi här något diskutera deras källvärde. Det övriga utnyttjade materialet som använts av typ jordeböcker o.d. kommenteras i den löpande framställningen.

Det finns två viktiga aspekter som förtjänar vårt intresse när det gäller godsräkenskapernas källvärde. För det första har vi det rent "källkritiska" problemet. För det andra har vi problem av mer bokföringsteknisk art som bl.a. ställer frågan om årsräkningarnas fullständighet.

När det för det första gäller det "källkritiska problemet" så är det naturligtvis ett krav att räkenskaperna är så noggranna som möjligt. En viktig förutsättning för det är att de är lokalt sammanställda och inte tillkommit på central nivå. Alla de årsräkenskaper som ligger till grund för denna undersökning uppfyller detta krav: de är alla sammanställda av inspektörer direkt vid godset. Vi måste anta att dessa var de mest införstådda i de lokala förhållandena vid godset. De årliga räkenskaper som vi använt har också varit renskrivna och i den mån det går att kontrollera, slutgiltiga bokslut. I de flesta fall kan vi också se att boksluten varit föremål för revision.

I och med detta har naturligtvis inte alla möjliga felkällor eliminerats. Man kan naturligtvis också tänka sig att en förvaltare avsiktligt förfalskat uppgifter i boksluten[86]. I sin undersökning av De La Gardies godsbildning under 1600-talet har M. Revera spårat en sådan förfalskningshistoria som uppdagats[87]. Något sådant har vi inte funnit här. Förskingringshistorier som inte har uppdagats kan vi å andra sidan naturligtvis aldrig helt gardera oss mot.

Innan vi går in på de mera bokföringstekniska problemen skall vi först presentera årsräkningarnas uppläggning[88]. Varje år sammanställdes lokalt vid godset en årsräkning. Räkenskapsperioden är alltid årsvis eller nära nog årsvis, men följde å andra sidan aldrig kalenderåret. Det vanligaste bokslutsdatumet var 30/9, men även andra bokslutsdatum förekom t.ex. 1/4, 24/6 och 31/7[89]. Huvudorsaken till varför kalenderåret inte användes som räkenskapsår är att man inom räkenskapsåret önskade få med en skörd och den huvudsakliga användningen av denna. Problemet med kalenderåret är att det snarast avslutas med skörden, istället för att låta den bilda utgångspunkt för verksamhetsåret på ett naturligt sätt. På samma sätt valde köpmän den 30/4 till bokslutsdatum därför att våren nu började och seglationerna inleddes efter vinterns overksamhet. Även vid bruken användes oftast den 30/9 som bokslutsdatum eftersom vinterns inträde markerade inledningen till ett nytt verksamhetsår[90].

Årsräkningen innehöll oftast endast sakkonton. Någon avräkningsbok med personkonton användes i regel inte. Till årsräkningen hörde dock verifikationshandlingarna som ibland var bundna. De olika posterna i årsräkningen hänvisade oftast till kvitton o.d. i verifikationerna. Några andra böcker fördes inte vid denna tid.

Samtidigt fördes också ofta separata räkenskaper vid det adliga hovet som rörde ägarens personliga inkomster och utgifter. Dessa räkningar hade oftast karaktären av enklare kassajournaler och var mera sällan regelrätta huvudböcker[91]. I debet fördes här upp inkomsterna från de enskilda godsen, och i kredit eventuella utbetalningar till godsen. Leveranser av naturapersedlar avsedda för konsumtion vid hovet togs inte upp i dessa kassajournaler eller huvudböcker eftersom inga persedelskonton ingick.

Årsräkningen inleddes oftast med ett "uppbördskonto" eller en "landboräkning" där den årliga räntan enligt extraktjordeboken fördes upp på debetsidan och den verkligt influtna räntan efter förvandlingar, avskrivningar och restantier uppfördes i kredit för att därefter anordnas på respektive konto i årsräkningen (se också fig. 2:1 nedan). Detta konto hänvisade ofta som framgick ovan till en extraktjordebok där räntan var specificerad för varje bonde; dels den ränta som skulle betalas och dels också den ränta som verkligen utbetalades.

Efter landboräkningen följde vanligen "Cassaräkningen" där alla kontanta penninginkomster och -utgifter uppfördes. I debet uppfördes också en eventuellt influten penningränta. I kredit uppfördes också penningleveranserna till godsets ägare. Genom detta brukade oftast debet och kredit i kassaräkningen balansera varandra, även om en liten behållning var vanlig. Den överfördes i så fall till påföljande års räkning.

Efter kassakontot följde mestadels en spannmålsräkning som på debetsidan uppförde den under året successivt tröskade spannmålen. Hit fördes också i debet all eventuell spannmålsränta, eventuella inköp eller leveranser till godset etc. På kreditsidan redogjordes för spannmålens användning. Efter spannmålskontot följde andra liknande sakkonton: "viktualiers conto", "materialiers conto" o.s.v. Olika årsräkningar har olika antal sakkonton. Antalet beror i första hand på godsets storlek samt produktionens omfattning och inriktning. I årsräkningen fanns också ett konto för boskapen. Detta var antingen konstruerat i form av ett enda konto eller i form av ett konto för varje särskild djursort.

Dessa persedelskonton var alla av samma slag. På debetsidan antecknades behållningen från föregående räkning, samt tillökningen av den aktuella persedeln under räkenskapsåret. Saldot kunde sedan överflyttas som behållning till påföljande års räkning. Värderingar i pengar gjordes aldrig i persedelskontona. Kontona får därför karaktären av inventariebalanser. En godsägare kunde snabbt se i vilken mån en given mängd resurser förnyades från år till år, eller i vilken mån detta inte var fallet[92]. Bl.a. på grund av att persedlarna aldrig värderades i pengar genomfördes aldrig några bokslut i egentlig mening. Vi kan därför aldrig hitta några vinst- och förlusträkningar, kapital- eller balansräkningar bland de årliga räkenskaperna.

Hela resonemanget ovan kan sammanfattas i ett enkelt flödesschema som i fig. 2:1 nedan.

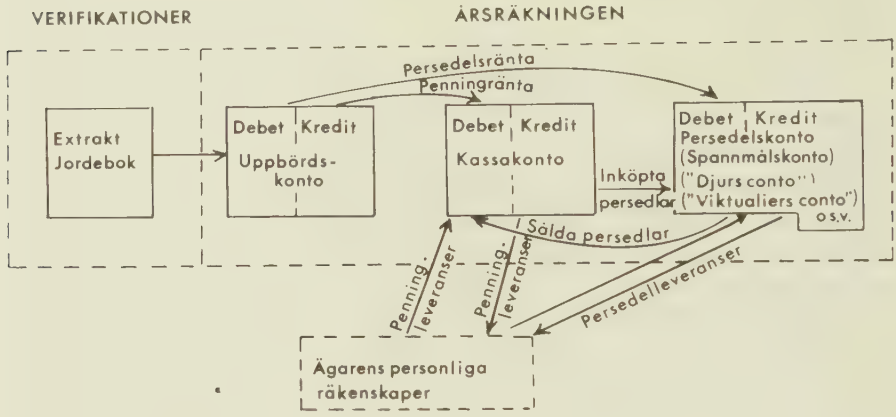

Figur 2:1. Bokföringsmetoden ca. 1750.

Räkningarnas uppläggning leder till en rad problem särskilt om man önskar redogöra för det ekonomiska utbytet av godset:

För det första redovisas som vi såg persedelskontonas poster utan att förvandlas i pengar. En vanlig vinst- och förlusträkning kan därför inte uppställas i den mån man inte själv förvandlar persedelskontonas poster i pengar.

För det andra skiljer man inte driftskostnaderna i de olika kontona från utgifter av rent privat karaktär. Detta har naturligtvis stor betydelse om vi vill beräkna investeringarnas relativa betydelse o.d.[93].

Det finns också ett tredje problem här och det rör tolkningen av det ekonomiska resultatet vid godsen eller mer specifikt vilket vinstbegrepp som skall användas. Vinstnivån blir avhängig av vad vi anser vara driftskostnader och hur dessa beräknas. Denna fråga är som vi skall se nedan svårlöst i ett system där en stor del av de produktiva insatserna utgörs av produkter från den egna verksamheten. Vi återkommer till denna fråga i kap. 5 nedan. Här räcker det med att påpeka en sak. Det har hävdats att bönders och torpares dagsverken och körslor inte finns med i årsräkningarna p.g.a. att dessa resurser sågs som "fria nyttigheter"[94]. Detta är naturligtvis ett misstag under förutsättning att dagsverken och körslor kunde omvandlas i penning- och/eller persedelsränta. I den mån detta var möjligt finns alltså dagsverksbördan med i årsräkningen indirekt på så sätt att den persedels- och penningränta som anordnas i kontona skulle ha varit större om inte dagsverken och körslor uttagits[95].

Den typ av årsräkning som presenterats ovan påminner om de anvisningar som Per Brahe ger i sin "Oeconomia" från 1581. En skillnad är dock att inkomster och utgifter hos Brahe följer efter varandra och inte uppförs bredvid varandra. Men i övrigt är likheterna frapperande: naturapersedlarna omvandlas inte i pengar, var-

je konto inleds med ett inventarium, i kredit avslutas kontot med det utgående lagret o.s.v. Räkningarna från 1700-talet är visserligen mer utförliga än vad Brahes exempel ger vid handen. Kontonas antal är – som vi får anta – flera och antalet persedlar som uppförs är också flera[96]. Antagligen har också kassakontot svällt och fått större betydelse än tidigare[97].

Under den hundraårsperiod som följer efter 1750 förändras redovisningssystemet vid godsen[98]. Uppdelningen på en rad olika konton som tillsammans skall täcka den huvudsakliga verksamheten vid godsen finns kvar, men persedelsposterna uttrycks nu också vanligen i pengar. Ibland inkluderas även andra konton än rena persedelskonton; vid uppförandet av en ny byggnad, nyodling etc. uppförs ofta separata konton där kostnaderna (även för arbetskraften!) direkt kan utläsas. Överhuvudtaget inkluderas arbetskraften direkt som en kostnad i kontonas kredit. I vinst- och förlusträkningen uppförs sedan dagsverken och körslor i debet[99]. I många godsräkenskaper kan vi nu hitta särskilda avräkningsböcker där alla personkonton finns samlade. Själva bokslutstekniken är nu fullt utvecklad: "Winst- och Förlusträkningens" saldo överförs till kapitalkontot som i sin tur avslutas mot balanskontot[100]. Skall man nämna några förebilder till denna utveckling bör kanske bruksbokföringen nämnas i första hand. Genom sitt avancerade kontosystem och sin kolumnteknik stämmer godsens redovisningssystem efter 1850 väl samman med bruksbokföringens redovisningssystem[101].

2:5 Representativitetsproblemet

Vi sade inledningsvis att valet av undersökningsobjekt i hög grad var materialstyrt. Den begränsning som ändå gjordes var att undersökningsområdet inskränktes till att gälla östra Mellansverige och då främst Mälarlandskapen. De slutsatser som dras gäller alltså endast gods i detta område. Som vi såg finns det anledning att anta att godsen utanför Östra mellansverige på en rad punkter avviker från vad som var vanligt i detta område. Men själva det faktum att urvalet i så hög grad är materialstyrt ställer till problem när det gäller representativiteten. Denna fråga kan här diskuteras i tre avseenden:

För det första har vi frågan om de i denna undersökning ingående godsens storlek. Godsets storlek har diskuterats i detta kapitel och vi återkommer till denna fråga i kap. 3. Det är omöjligt att bara genom dessa siffror säga någonting meningsfullt om hur "våra" gods förhåller sig till hela populationen gods vid denna tid. De genomsnittssiffror som Helmfrid nämnde och som redovisades i kap. 1 och som i och för sig är mycket osäkra, gällde 1600-tals förhållanden[102]. På samma sätt finns det en rad uppgifter som också gäller 1600-talet hos J.A. Almqvist[103]. Några motsvarande och mera heltäckande uppgifter finns inte för 1700-talet.

För det andra har vi problemet med vem som är innehavare av godsen. Vårt material verkar överrepresenterat när det gäller högadliga släkter. En stor del av

godsen i Östra mellansverige bör ha ägts av mindre betydande personer än en Fersen, Brahe, Bonde eller Bielke! Vid denna tid var de ofrälses andel av godspopulationen fortfarande liten[104], men det är möjligt att gods som ägdes av lågadliga grupper skilde sig från högadelns gods i vissa avseenden. En skillnad skulle kunna vara att de högadliga godsen var mer välförsedda med landbogårdar. Detta kan också ha inneburit att lönearbete var vanligare i huvudgårdsproduktionen vid de mindre godsen. Den mindre storleken kan också ha inneburit att produktionen i större omfattning än när det gäller de större godsen var avsedd för konsumtion. Genom att låta de högadliga godsen representera hela godssektorn överskattar vi kanske godsens kommersialiseringsgrad. Men för att avgöra i vilken mån detta resonemang är rimligt eller inte, krävs ökad kunskap om den totala godspopulationen vid mitten av 1700-talet. Det är naturligtvis en uppgift som vi inte kan lösa här.

För det tredje finns problemet att flera av våra gods ingår i mer omfattande godskomplex. Denna fråga diskuterades något i avsnitt 2:3. Den viktigaste frågan här är i vilken mån man kan finna vissa specialiseringsmönster när det gäller gods som ingår i större godskomplex. Detta skulle naturligtvis få som följd att "våra" gods fick en helt annan karaktär när det gäller produktionsinriktning, marknadsrelationer, vinstnivå o.s.v. än gods som inte ingick i godskomplex. I kap. 4 kommer denna fråga att diskuteras. Vi skall där bl.a. se i vilken mån man kan tala om specialisering när det gäller de enskilda godsen.

Kapitel 3: Huvudgård och landbogods

3:1 Inledning

I det första kapitlet tog vi upp frågan om Gutsherrschaft eller Grundherrschaft i Sverige. Den relativt rikhaltiga litteraturen kring förhållandena under 1600-talet tycktes peka mot en blygsam utveckling av Gutsherrschaft med början under detta sekel. Vi gav också några plausibla orsaker till varför Gutsherrschaft – trots allt – förblev en ganska outvecklad driftsform i Sverige.

Förhållandena under 1700-talet har dock inte legat till grund för några direkta undersökningar. Syftet med detta kapitel och de två följande är att beskriva hur godsdriften utformades i en rad avseenden vid mitten av 1700-talet. Vägledande för undersökningen har varit den definition av Gutsherrschaft som gavs redan i kap. 1:

1) Vid godset bör bedrivas eget jordbruk av någorlunda stort format;
2) penning- och persedelsräntan bör vara av underordnad betydelse i förhållande till den egna driften för det totalekonomiska resultatet;
3) böndernas ränta bör vara så konstruerad att den i första hand nyttiggörs i form av dagsverken;
4) huvudgårdens huvudsakliga arbetskraftsresurs bör utgöras av dagsverksskyldiga bönder; och
5) huvudgårdsproduktionen bör vara inriktad mot försäljning på marknaden[1].

Som direkt framgår är definitionen föga preciserad. Vi har dock använt den för att utvälja variabler till undersökningen. I kap. 3 diskuterar vi huvudgårdarnas storlek, penning- resp. persedelsräntans andel, dagsverksbördan samt i vilken utsträckning räntan omvandlats till dagsverken och slutligen arbetsorganisationen vid godsen. Därefter i kap. 4 diskuteras godsens marknadsanknytning. Genom en diskussion av dessa punkter kan vi successivt lägga grunden för ytterligare preciseringar och på ett mera tydligt sätt klarlägga de villkor som bör vara för handen för att vi skall kunna tala om Gutsherrschaft.

Syftet är alltså i första hand beskrivande och inte att ge ett klart svar på frågan om Gutsherrschaft eller Grundherrschaft i Sverige vid mitten av 1700-talet. Den sistnämnda frågan är av dynamisk karaktär och måste undersökas som en tendens under en längre tidsperiod. Frågan om en eventuell utveckling av Gutsherrschaft i Sverige måste manifesteras i en tendens att i ökad utsträckning hushålla med godsens befintliga resurser så att de inriktas mot huvudgårdsproduktion[2]. Att vår undersökning här är av statisk karaktär[3] innebär dock inte att vi helt måste avhålla oss från att säga någonting meningsfullt om frågan om Gutsherrschaft eller Grundherrschaft. Även i vår undersökning framkommer uppgifter om hur

godsens resurser använts: i vilken omfattning räntan omvandlats till dagsverken, hur en resurs i form av ett stort landbogods använts, i vilken mån valet av ränteform utgått från en vilja att understödja huvudgårdsdriften, o.s.v. Dessa uppgifter ger indicier om i vilken riktning vi skall söka svaret på frågan.

3:2 Huvudgårdarnas storlek

I kap. 1 tog vi upp frågan om hur stor en huvudgård skulle vara för att vi skulle kunna tala om Gutsherrschaft. Vi gav i detta sammanhang ingen precis angivelse och försökte också ge argument för varför en sådan inte var nödvändig. Som vi såg var absolut storlek ingen avgörande fråga i sammanhanget[4].

Ser man frågan ur ett annat perspektiv kan naturligtvis även huvudgårdarnas storlek ha betydelse. Det gäller då i första hand bedömningen av godsens betydelse för den agrartekniska utvecklingen, som så starkt betonades i äldre agrarhistorisk litteratur[5]. I andra hand gäller det också frågor kring avsättningsmöjligheterna för huvudgårdsproduktionen, arbetskraftsbehovet o.s.v. som direkt eller indirekt behandlas i detta och nästföljande kapitel.

Genom en bearbetning av kart-, skiftes- och annat lantmäterimaterial skulle vi kanske kunna erhålla någorlunda korrekta arealangivelser för olika huvudgårdar. Men vid sidan av att materialet är svårbearbetat, finns det också en annan anledning till varför inte ett sådant material använts här. Kartmaterialet behöver inte nödvändigtvis upplysa om hur stor del av de åkrar och ängar som traditionellt tillhörde säteriet också var under eget bruk vid huvudgården. Vissa delar av säterijorden kan ha brukats av landbönder och legat under frälsehemman. Motsatsen kan naturligtvis också vara fallet: hemman av olika karaktär kan anges separat i handlingarna medan de i verkligheten brukades under huvudgården[6]. Det är inte heller givet att det går att avgöra vilken typ av jord som odlats kontinuerligt och vilken som bara odlats tillfälligtvis[7]. Arealsiffror erhållna på detta sätt skulle alltså inte ge någon konkret uppfattning om hur stor del av godsets jord som låg under huvudgården. Det material som vi istället valt att använda är de årliga räkenskapernas spannmålsräkningar. I dessa angavs oftast utsädets storlek. I tab. 3:1 nedan presenteras utsädet vid en rad gods i mitten av 1700-talet.
Som vi kan se av tab. 3:1 översteg utsädet sällan 50 tr. Det är bara vid Nor som antalet starkt avviker.

Det är naturligtvis frestande att försöka översätta detta resultat i ett direkt arealmått. Men ett sådant förfarande möter stora svårigheter. Till skillnad från kartmaterialets "tunnor utsäde" som i stort sett visat sig vara ett arealmått[8], är det här fråga om verkligt utsäde. Frågan vi måste ställa är alltså i vilket förhållande en genomsnittlig tunna säd stod till något lämpligt arealmått. Hannerberg har för sin undersökning av Närkes landsbygd funnit att ungefär 3/4 Stockholmstunna utsåddes per tunnland under 1630-talet[9]. Vid mitten av 1700-talet räckte en tunna utsäde till något mer än ett tunnland[10]. Helmfrid har också antagit att det sågs

Tabell 3:1. Utsäde i tunnor vid ett antal huvudgårdar omkring 1750. Aritmetiskt medelvärde.

Gods	*År*	*Huvudgårdsutsädet*
Aljö	1749–52	22,5
Björkvik	1763–64	16
Björnö	1752–54	29,5
Esplunda	1749–52	33
Hjälmarsnäs	1749–52	24,5
Ljung	1750–53	45
Mälsåker	1749–52	20
Nor	1763–65	106,5
Penningby	1751–54	24,5
Rydboholm	1746–49	22,5
Steninge	1745–48	34,5
Stensta-Bottna	1750–53	54
Tidö	1752–55	53,5
Tuna	1748–51	39
Tureholm	1749–51	52
Wik	1751–55	53,5
	Medelvärde:	39,5

Källor: Aljö: Stafs.: Fk. vol. 207. RA.; Björkvik: Rålamb. vol. 59. RA.; Björnö: Sfh. vol. E 9337. RA.; Esplunda: Esp. vol. III ga: 1. RA.; Hjälmarsnäs: Stafs.: Fk. vol. 214. RA.; Ljung: Stafs.: Fk. vol. 54. RA.; Mälsåker: Stafs.: Fk. vol. 186. RA.; Nor: Nor. vol. 14. RA.; Penningby: Rydb. vol. E 7509. RA.; Rydboholm: Rydb. vol. E 7514–5. RA.; Steninge: Stafs.: Fk. vol. 172–3. RA.; Stensta-Bottna: Bielkes. vol. E 2311–2. RA.; Tidö: Tidö. vol. 192. RA.; Tuna: Rydb. vol. E 7632. RA.; Tureholm: Tureh. vol. E 6988–9. RA.; Wik: AåW. vol. E 2880–1. RA.

"... som en självfallen sak att tunnlandet besåddes med en tunna"[11]. Vid sidan av detta varierade också utsädet med sädesslaget. Det var också en vanlig uppfattning i tidens lantbrukslitteratur att utsädesmängden hängde samman med brukarens flit och kunskaper[12].

Även om vi bestämmer oss för att använda ett geometriskt tunnland som arealmått för en tunna utsäde återstår ännu ett problem. Vi behöver också veta vilken typ av odlingssystem som praktiserades. För vårt område är det närmast till hands att anta att två- eller tresäde praktiserades[13]. För att erhålla arealen i tunnland måste vi då multiplicera våra utsädessiffror med 2 eller 1,5. Detta är fortfarande under förutsättning att en tunna utsåddes per tunnland[14]. Nor får på detta sätt en areal på drygt 200 respektive nästan 160 tunnland. Den genomsnittliga arealen för samtliga huvudgårdar blir då 79 respektive drygt 59 tunnland.

Förutom detta återstår andra svårigheter. Huvudgårdsutsädet har beräknats för ett fåtal efter varandra följande år. Vi kan naturligtvis inte vara säkra på att man inte under den valda perioden undanhållit viss odlingsbar jord av olika skäl till betesmark, annan odling o.s.v. Detta skulle i så fall leda till att vi underskattar den verkliga åkerarealen.

Nästa fråga blir hur huvudgårdarna förhöll sig till de underlydande frälsegår-

darna. Nedan använda exempel tjänar till att visa hur mycket större huvudgårdarna var i förhållande till landbogodsets gårdar. Förhållandet mellan huvudgårdens storlek och det totala landbogodsets storlek framgick av mantalssiffrorna i kap. 2.

a) Ulvsunda:

I ett syneinstrument från den 13 maj 1757 anges utsädet för Ulvsunda sätesgård samt en rad frälsegårdar under Ulvsunda. Utsädet vid huvudgården anges till 30 tunnor och ängen anges ge 300 lass hö årligen. Det är osäkert vad syneinstrumentet syftar med termen "tunnor utsäde". Det kan antingen vara en angivelse för det verkliga (genomsnittliga?) utsädet eller en arealangivelse. Men frågan är av mindre vikt eftersom vi här är intresserade av *relationen* mellan huvudgårdens storlek och den genomsnittliga storleken av de underlydande landbogårdarna.

Tabell 3:2. Frälsehemman under Ulvsunda 1757. Tunnor utsäde och lass hö.

Gård	*mtl*	*antal brukare*	*tr. utsäde*	*lass hö*
Nora	1	2	14	100
Gribby	1/4	1	6	15
Karsvik	1/2	1	7	25
Ekeby	7/8	2	10	100
Glia	1/4	1	5	25
Norrby	5/8	2	12	80
Totalt:	3 1/2	9	54	345

Källa: Syneinstrument. Bielkes. vol. E 2293. RA.

Av tab. 3:2 framgår att det totala landbogodsets utsäde var nära dubbelt så stort som huvudgårdens. När det gällde ängen var den bara ca. 15 % större på landbogodset än på huvudgården. Som vi också såg var frälsegårdarna betydligt mindre än huvudgården. Utgår vi från att en brukare betecknar en gårdsenhet blir den genomsnittliga storleken av frälsehemmanen 6 tr. utsäde och drygt 38 lass hö.

b) Tureholm:

Vid en "Bancovärdering" av Tureholm "med dess underliggande hemman, torp och lägenheter" har utsädet angivits. Handlingen har uppenbarligen tillkommit i samband med att Tureholm intecknats år 1770[15]. Tureholms utsäde har här angivits till 35 tr. och antalet lass hö beräknats till 470. Till detta tillkommer också två hemman inom rå och rör som sedan "länge tillbaka brukats till Thureholms sätesgård". Det gäller S:a och L:a Mörby 1 1/2 mtl. frälse med ett årligt utsäde på 23 tr. utsäde och 50 lass äng. Dessa siffror bör följaktligen sammanräknas med uppgifterna för huvudgården. Utsädet blir då 58 tr. och antalet lass hö 520. Observera också att Örboholms säteri med underliggande hemman inte redovisas här.

Tabell 3:3. Frälsehemman under Tureholm 1770. Tunnor utsäde.

Gård	*mtl*	*antal brukare*	*tr. utsäde*
Bresätter	1/2	1	4
Ytterstene	2	3	27
Öfre Ytterstene	1/2	1	6
Ahlby	1	1	8
Öfre Mölna	1/2	1	5
Nedre Mölna	1	1	9
Fagerhult	1/4	1	4
Wäsby	1/4	1	4
Trosa torp	1/8	1	4
Hunga	1/2	2	10
S:t Lagnö	1	1	6[a]
Södra Lagnö	1/2	1	2 1/2[a]
L:a Lagnö	1/2	1	2[a]
Wretarne	1/8	1	1:2[a]
Hänö	1/2	1	3[a]
Bokö	1/4	1	—:1[a]
Oxelwik	1/4	1	1/2[a]
Yttervik	1/4	1	1[a]
Luttebohl	1/4	1	3
Krymla	1/2	1	3 1/2
Stillkärr	1/2	1	3 1/2
Stockwik	1/2	1	3
Långnäs	1/4	1	3
Ekebonäs	1/2	1	8
Tuna	1/2	1	8
Tuna	1	2	9
Norrby	1	2	9
Norrby	1/4	1	2[b]
Torp	1/4	1	2 1/2
Hillsta	1/2	1	7
Äflingeby	1	2	7
Skälleberg	1/2	1	5
Rösle	1/2	1	4
Thunsätter	1/4	1	3
Buska	1/2	1	6
Totalt:	18 3/4	41	179 7/8

Anm.: a) Observera att dessa hemman enligt Bancovärderingen inte betalade någon spannmålsränta. Huvudpersedeln var istället strömming. Bancovärderingens uppgifter i detta avseende konfirmeras också av "Jordebok uppå Hans Höggrefvel. Excellences Riksrådets Riddarens och Commendeurens . . . Högwälborne Grefve Herr Thure Gabriel Bielckes Frälse Gods under Giedde- och Örboholms Säterier", daterad 1763. Tureh. vol. E 7029. RA.

b) Dessutom tillkommer här Norrby utjord med ett icke angivet utsäde. Med tanke på att spannmålsräntan för utjorden bara anges till 2 fjärdingar och 2 kappar, medan Norrby 1/4 mtl. hade att betala 3 tr., bör utsädet här vara ganska litet.

Källa: "Bancovärdering" dat. 3/4 1770. Tureh. vol. E 6978. RA.

Vid Tureholm var landbogodsets totala utsäde ca. 3 gånger så stort som huvudgårdens. Frälsehemmanens genomsnittliga utsäde var drygt 4 tunnor.

c) Björkvik:

Som vi såg i tab. 3:1 ovan hade huvudgården vid Björkvik ett genomsnittligt utsäde av 16 tr. 1763—64. Sistnämnda år tillkom en förteckning över alla hemman och lägenheter under Björkvik där utsäde, antal lass hö m.m. anges. Dessa uppgifter redovisas i tab. 3:4 nedan. Det bör också tilläggas att år 1765 angavs antalet lass hö vid huvudgården till 299 och antalet tunnland till knappt 25[16].

Tabell 3:4. Frälsehemman under Björkvik 1764. Tunnor utsäde och lass hö.

Gård	*mtl*	*tr. utsäde*	*lass hö*
Öfwertorp	1	5 1/2	24
Långsrum	1	6 1/2	25
Ottestorp	1	7	24
S:a Bubbetorp	1/2	6	25
L:a Bubbetorp	1	8	21
Bubbetorpstorp	1/8	1 1/2	4
Stensätter	1/8	1 3/4	6
Kinäs	1/8	2 1/8	8
Torrsjö	1	9	25
d:o	1	9	25
L:a Torrsjö	1	9	25
Backa	1/4	3	19
Kiällösa	1	10	25
Ullstorp	3/4	7 1/2	14
d:o	3/4	7 1/2	14
d:o	3/4	7 1/2	14
Kihl	1	12	40
Torstorp	1/2	7	25
Landby	1	14 1/2	35
d:o	1	14 1/2	35
Qvarngården	1/2	7 1/2	16
Önstorp	1/2	5 1/2	24
Kiälltorpet	1/8	2	8
Långsätter	1/4	4	14
Humlesätter	1	7	30
d:o	1	7	30
Timmersberg	1/2	8	30
L:a Eke	1/8	2 3/4	10
Lyckebo	1/2	8 1/4	32
Brogården	1/2	7	24
Olerum	1	8 1/2	44
Åketorp	1/4	2 3/4	15
Målstena	1/2	8	40
Onsgiöl	1	12	50

Tabell 3:4. Frälsehemman under Björkvik 1764. Tunnor utsäde och lass hö.

Gård	*mtl*	*tr. utsäde*	*lass hö*
Ekhammar	1/8	2	7
Banketorp	1/4	2 1/2	20
Skillinge	1	10	18
Åhleby	1	16	30
d:o	1	16	30
Hännebiörke	1	18	46
Skiäfve	1/2	11	26
Hertzberga	1/4	8 1/2	16
Ringeby	1/2	6 1/2	14
Nybble	1/2	14	28
Rogstad	1	23	20
Ullstämma	1/2	17 1/2	14
Gierstad	1/2	16 1/2	25
Wiby	1	15 1/2	30
d:o	1	22	25
Socknedal	1/2	10 1/2	19
Sävestorp	1	6 1/2	27
Totalt:	34 1/4	455 1/8	1195[a]

Anm.: a) Dessutom anges 12 torp med sammanlagt 16 3/4 tr. utsäde och 77 lass hö.
Källa: "Förteckning öfver nedan skrefne hemman och lägenheter, lydandes under sätesgården Biörkwik...", dat. den 5/3 1764. Rålamb. vol. 59. RA.

Av tab. 3:4 framgår hur liten huvudgården var vid Björkvik: bara drygt 3 % av det totala huvudgårds- och landboutsädet utsåddes på huvudgården. Dessutom framkommer att flera bondgårdar verkar vara större än huvudgården. I något fall kan dock hemmanen i tab. 3:4 vara delade mellan flera brukare utan att det angivits[17]. Men slutsatsen måste ändå bli densamma när det gäller huvudgårdens storlek vid Björkvik. Det genomsnittliga utsädet för Björkviks landbogårdar – sett som kamerala enheter – var i det närmaste 9 tr. och det genomsnittliga antalet lass hö var drygt 23.

De iakttagelser vi kan göra när det gäller exemplen Ulvsunda, Tureholm och Björkvik är splittrade. Utsädet vid Ulvsunda och Tureholms huvudgårdar var stort jämfört med det genomsnittliga utsädet vid landbogårdarna. Vid Björkvik var detta inte alls fallet. Det totala landbogodset var i alla tre fallen större än huvudgården; i Björkviks fall utgjorde huvudgårdsutsädet en obetydlig andel av det samlade utsädet. Det är frapperande att se att Björkvik med en sådan betydande resurs i ett stort landbogods, hade en så relativt sett liten huvudgård[18].

3:3 Ränta och uppbörd

Uppgiften i de nästföljande avsnitten blir att redogöra för fördelningen av räntepersedlar, penningränta och dagsverken vid ett antal mellansvenska gods i mitten av 1700-talet. En sådan undersökning kräver inledningsvis en diskussion om det använda källmaterialet.

Kronan började under 1500-talet att föra jordeböcker. De ingick i den omorganisation av finansförvaltningen som kom till stånd under Gustav Vasa[19]. I jordeböckerna infördes den ränta som åvilade varje hemman och som senare kom att kallas "jordeboksräntan", "den årliga" eller "den vissa" räntan[20]. Denna ränta var som Thomson bl.a. påpekat "till en del uråldrig"[21]. Under 1600-talet utvecklades successivt den s.k. mantalsräntan till en stående utlaga. Den bestod av persedlar, pengar och dagsverken som tidigare uttagits vid speciella tillfällen. Nu blev pålagan årligt återkommande. De huvudsakliga skattetitlarna var — om vi håller oss till Mellansverige — landtågsgärden, byggningshjälpen, salpeterhjälpen, boskapspenningen, skjutsfärdspenningen och dagsverkspenningen[22]. Dessa sammantagna skatter åvilade varje mantalssatt hemman enligt jordeboken. Men bönderna betalade också andra skatter som inte fanns uppförda i jordeboken. Det kunde gälla tillfälliga gärder och bevillningar men också permanenta skatter som t.ex. kronotiondet och mantalspenningen[23].

Alla hemman som betalade någon jordeboks- och mantalsränta till kronan skulle införas i kronans jordebok. Men även vissa typer av skattefria hemman infördes. Det gällde sätesgårdar, ladugårdar och rå och rörshemman i första hand[24].

Frälsets landbor var i princip frikallade från utgörandet av jordeboks- och mantalsränta till kronan. Ser vi på förhållandena under 1700-talet så behövde frälsebönderna bara betala hälften av den del av mantalsräntan som ofta kallades "den extra ordinarie räntan" och som utgjordes av boskaps- och skjutsfärdspenningarna. Övriga persedlar i mantalsräntan var man frikallade från. I något fall kunde också den s.k. fodringen utgå av frälsebönderna. Det var en liten penningsumma som ingick i jordeboksräntan.

När det gällde frälseböndernas skyldighet att betala de skatter som *inte* var införda i jordeboken, var principerna mer oklara. Enligt 1723 års adelsprivilegier skulle tillfälliga hjälper, bevillningar och kontributioner utgöras till hälften mot skatte- och kronobönderna. Frälsebönderna var helt fria från skjutsning, gästning och kronodagsverken utom vid speciella tillfällen, t.ex. vid krigstillstånd och "då tåg och marscher skola genom landet"[25]. Vid sådana tillfällen skulle det allmänna frälset ställa upp till hälften mot bönder på skatte- och kronojord. Hemman på säterijord eller inom rå och rör hade ännu större friheter. Vid sidan av de friheter som åvilade det allmänna frälset slapp denna kategori även den del av den extra ordinarie räntan som annars uttogs samt fodringen. De betalade inte heller något kronotionde och de deltog inte i utskrivningar och roteringar o.s.v.[26].

Ståndsprivilegierna bestämde alltså de skatter som kronan avstod från på frälsejorden. Vad dessa privilegier betydde för frälseräntans storlek har diskuterats

sedan länge. En äldre kameral inriktad uppfattning betonade frälseräntans beroende av ståndsprivilegierna. Under förutsättning att den princip som Heckscher kallade den "kamerala teorin"[27] tillämpades, gick böndernas hela producerade överskott till skatt eller avrad. Den del av överskottet som kronan inte gjorde anspråk på när det gällde frälsejorden kunde tillfalla adeln[28]. För "kameralisterna" innebar detta i sin tur att i frälsets anspråk på ränta sammanblandades offentligrättsliga och privaträttsliga principer[29]. Orsaken ansågs vara det relativa äganderättsbegrepp som användes. Principen om den delade äganderätten (dominium divisium) var det viktigaste uttrycket för detta. Ägandet delades i en ränteäganderätt (dominium directum) och en bördsäganderätt (dominium utile)[30].

Å andra sidan har en annan uppfattning framförts: de offentligrättsliga synpunkterna har skjutits i bakgrunden och istället har privaträttsliga synpunkter när det gäller frälseräntans storlek framhävts. Speciell pregnans fick denna uppfattning hos S.A. Nilsson som i en kritisk kommentar till Brännmans arbete särskilt ville betona att:

"De olika adelsprivilegierna, som åberopas, äro inte relevanta i sammanhanget, eftersom de endast reglerar förhållandet mellan adeln och kronan men inte mellan adeln och dess bönder"[31].

Även adeln förde jordeböcker. Vi kommer att använda oss av olika typer av sådana nedan när vi diskuterar den ränta som bönderna skulle erlägga. För att underlätta förståelsen av det vidare resonemanget skall vi här presentera dessa olika typer av jordeböcker.

a) "Specialjordeboken": Kännetecknande för kronans specialjordebok var dess utförlighet speciellt i jämförelse med de mer summariskt förda "extraktjordeböckerna"[32]. Alla artiklar i räntan skulle specificeras och uträknas enligt kronovärdet[33]. Adelns motsvarighet var av samma typ. Den kallas ibland "specialjordebok" men oftast bara "jordebok"[34]. Den tar också upp den gamla jordeboksräntan och — för det mesta — mantalsräntan persedel för persedel. Ibland används kronovärde[35] men oftast upptas persedlarnas värde enligt markegång. I marginalen anges — precis som i kronans specialjordebok — särskilda omständigheter rörande hemmanet.

b) Rusttjänstlängden: Dessa kan se ut på olika sätt men är för det mesta en förenklad version av "specialjordeboken". Den tar upp samma artiklar som denna men inte alltid lika många. Denna längd tjänstgjorde som norm för uttagande av rusttjänst och för således upp endast de räntor som i rusttjänstordningen upptas som rusttjänstbara[36].

c) Extraktjordeboken: I Specialjordeboken och rusttjänstlängden uppfördes den gamla räntan. Denna hade fortfarande under 1700-talet det praktiska syftet att tjänstgöra som rusttjänstnorm[37]. I extraktjordeboken har dessa gamla räntetitlar

och persedlar förvandlats till artiklar och persedlar som bönderna skulle utgöra räntan i. Denna jordebok var alltså ett slags *uppbördsnorm* och fördes ofta år från år.

d) Uppbördslängderna: I de årliga räkenskaperna finns ofta speciella landboräkningar där räntorna anges med klumpsummor. På debetsidan anges den ränta som skulle betalas. Kontot här hänvisar ofta till en speciell uppbördslängd i verifikationerna eller till en extraktjordebok där den tänkta uppbörden anges. På kreditsidan i landboräkningen samt i uppbördslängden uppfördes den verkligt influtna räntan med ett undantag. Ingenstans här finner vi utom i undantagsfall när det gäller skattefrälse o.d., några angivelser om dagsverken, körslor och resor[38].

3:4 Den verkligt influtna räntan

I det förra avsnittet såg vi att på kreditsidan i landboräkningen uppfördes den verkligt behållna räntan efter avkortningar och förvandlingar. Det är denna verkligen influtna ränta som intresserar oss här. Nedan kommer vi att presentera denna ränta för ett antal gods vid mitten av 1700-talet. De källor som använts kommer att redovisas i sitt sammanhang.

a) Aljö 1749—52: I landboräkningen kan vi finna uppgifter för den ränta som betalades under perioden. I genomsnitt per räkenskapsår erlade bönderna 331:13 dl. kmt., 46:6 tr. råg, 51 tr. korn, 3 får, 4 höns och 62 ägg. Dessutom lämnade bönderna under redovisningsåret 1748—49 1 lisp. fisk. Vid sidan av detta tillkommer också arrende för Aljö och Skärsholms trädgårdar, i genomsnitt per år 292:16 dl. kmt.[39].

b) Björkvik 1763—64: Enligt landboräkningen utgick räntan dessa båda år med i genomsnitt 1029 dl. kmt., 36:2 tr. vete, 17:5 tr. råg, 161 tr. korn, 26:6 tr. havre, 11:19 lisp. smör, 204 alnar blaggarnsväv, 220 sågstockar och 31 1/4 får. Dessutom lämnades 1764 48 höns, 1:2 lisp. ull och 5:2 lisp. talg[40].

c) Björnö 1752—54: Räntan här redovisas i landboräkningen. Under perioden utgick i genomsnitt för varje räkenskapsår 6612:21 dl. kmt., 55 1/3 höns, 575 ägg, 93 1/3 famn ved, 87 2/3 sågstock och 2:1 lisp. smör[41].

d) Esplunda 1749—53: Specifik landbo- eller uppbördsräkning saknas i detta fall. Istället har vi här använt oss direkt av kassa- och persedelsräkningarnas angivelser i debet. I dessa konton anges endast den verkligt influtna räntan. Bönderna betalade enligt dessa angivelser i genomsnitt per år 1715:6 dl. kmt. och 27 tr. havre. År 1749—50 lämnade bönderna också —:4 tr. vete, —:4 tr. ärter och —:6 tr. havre[42].

e) Hjälmarsnäs 1749—51: Enligt landboräkningens uppgifter utgick räntan i genomsnitt med 347:11 dl. kmt. per räkenskapsår[43].

f) Ljung 1750—53: Enligt landboräkningens uppgifter utgick räntan per år i genomsnitt

med 1006:1 dl. kmt., 30:4 tr. vete, 27:6 tr. råg och 195:7 tr. korn. År 1751 uttogs också 1:3 tr. ärter[44].

g) Mälsåker 1748—51: Enligt landboräkningen erlade bönderna i genomsnitt 981:31 dl. kmt., 205:6 tr. spannmål, 5:5 tr. havre, 3 får, 4 1/2 höna och 40 ägg per räkenskapsår. År 1748 utgick dessutom 1:1 lisp. fläsk och 1749 1:10 lisp. fläsk[45].

h) Nor 1763—63: Vid Nor finns inget uppbördskonto. Genom en jämförelse mellan årsräkningens konton och uppgifterna i verifikationerna får vi fram den ränta som utgick under perioden. Vid Nor uttogs bara en obetydlig del av räntan i pengar. De penningmedel som trots allt inflyter från landbogodset härrör till stor del från utarrendering av Wråå och Ledinge säterier m.m. Årligen inflöt på detta sätt 976:21 dl. kmt. I övrigt inflöt från landbogodset i "årliga pengar" och "tullpengar" m.m. i genomsnitt 235:15 dl. kmt., 49:3 tr. råg, 66:3 tr. korn, 3:7 tr. havre, 5 får, 20 höns och 200 ägg. När det gäller småpersedlarna är dock uppgifterna något motsägelsefulla. I verifikationerna anges för varje år 5 får, 20 höns och 200 ägg, medan de inte alls finns med i årsräkenskaperna i övrigt under respektive konto. Men att bönderna verkligen levererat dessa småpersedlar framgår av en notering i 1765 års verifikationer. På ett papper intygas "att fåhren är lefvererade såsom till Liffåhr till Knifsta, hönsen till Jan. . . (?) och äggen till nådig herrskapet"[46]. Småpersedlarna skulle alltså mycket riktigt inte anges i årsräkenskaperna: de anordnades ju inte för användning vid Nor.[47]

i) Penningby 1751—53: Enligt landboräkningen betalade Penningbybönderna i genomsnitt under perioden 3168:11 dl. kmt., 25 2/3 får, 56 2/3 höna och 566 2/3 ägg per räkenskapsår. Dessutom erlades enligt 1751 års räkning 40 sågstockar och 119 famnar ved[48].

j) Rydboholm 1746—49: Enligt landboräkningen erlade bönderna i genomsnitt under perioden 1920:27 dl. kmt., 26 tr. råg och 58:6 tr. korn per år. År 1746 erlades också 347 1/2 ägg. Av penningräntan var i genomsnitt 710:8 dl. kmt. betalning för kvarnarrenden. Restantierna år från år var stora. I genomsnitt under perioden fördes 273:7 dl. kmt., 19:2 tr. råg, 16:7 tr. korn, 10 1/2 får, 22 höns och 157 1/2 ägg till restantier[49].

k) Steninge 1745—48: Enligt uppgifter i landboräkningen betalade de underlydande bönderna i genomsnitt under perioden per år 1290:4 dl. kmt., 137:6 tr. råg, 138:1 tr. korn, 15 tr. havre, 352 1/2 ägg, 18 4/5 kärvar halm och ca. 2 lass hö. Dessutom anges också såsom levererade i kredit 24 årliga, 45 dränge- och 22 1/2 ökedagsverken för rustningshemmanen[50]. På debetsidan angavs också persedlar som talg, stockar, lin och ved. Dessa har dock antingen avlösts eller avkortats[51].

l) Stensta-Bottna 1750—53: Enligt landboräkningen erlade bönderna i genomsnitt under perioden 354:16 dl. kmt., 22:5 tr. spannmål, 1 tr. strömming, 1 får, 37 höns, 140 ägg, 1 1/2 lass hö, 5 1/2 famn ved, 18 tr. mjöl samt "ved och brännkohl" för 125:2 dl. kmt. per räkenskapsår. Dessutom uttogs varje år en "extraordinarie uppbörd" av bönder och torpare med i genomsnitt 112:25 dl. kmt. per år[52].

m) Tidö 1752—55: Ränteuppgifterna har här hämtats från "Jordebok å Tydöö och Ternöö Sätesgårdars underliggande Bönder Pro Anno 1752" o.s.v. 1753, 54 och 55. Summorna från denna jordebok uppfördes varje år i årsräkningen och den har tjänat dels som uppbördsnorm (debet), men också som en längd över den verkligt influtna räntan (kredit). Den influtna räntan under perioden var i genomsnitt per år 625:21 dl. kmt., 157:6 tr. råg och 160:2 tr. korn[53].

n) Tuna 1748—51: Räntan uppfördes i landboräkningen och utgick under perioden i genomsnitt med 3249:21 dl. kmt., 15:1 tr. spannmål, 260 ägg och 13 höns per år. För 1748 utgick också en smärre mängd av en persedel som ej kunnat identifieras. Enligt landboräkningens debetsida skulle också bönderna betala en rad andra persedlar: ved, halm och hö samt dagsverken av rustningshemmanen. Dessa förvandlades i pengar, avskrevs eller gick till restantier. Årligen gick i genomsnitt 86:6 dl. kmt., 40:7 tr. spannmål, 69 3/4 vedlass, 1 15/16 hölass och 19 3/8 halmkärvar till restantier. Dagsverkena avskrevs därför att de "vid Tuna Gård in natura presterade äro"[54].

o) Tureholm 1749—51: Enligt landboräkningen erlade bönderna i genomsnitt under perioden 3164:11 dl. kmt., 71:2 tr. råg, 47:2 tr. korn, 12:15 lisp. fläsk, 11:3 tr. strömming, 592 ägg och 6:3 tr. havre per år. Dessutom levererades 1749 1 tolft bräder, år 1750 2 gäss, 76 höns, 110 sågstockar och 2 får samt 1751 255 sågbräder och 88 famnar ved[55].

p) Wik 1751—55: För erhållandet av de verkligt influtna landboräntorna har här ett "Sammandrag öfver de Räntor som Bönderna lefvererat" använts. Detta sammandrag har sedan jämförts med kassa-, spannmåls- och också andra konton i den årliga räkningen. Summorna stämmer utom i ett par fall. År 1753 hade en lång rad bönder kört tegel till Wik mot avkortning av penningräntan. Detta framgår inte direkt av "Sammandraget" utan bara av kreditposterna i kassaräkningen för detta år[56]. På debetsidan har 1312:2 dl. kmt. upptagits och överförts till "Sammandraget". På kreditsidan har sammanlagt 260 dl. kmt. avdragits. Denna summa hade uppkommit genom: 1) "Betalt forpenning för 4000 murtegel ifrån Ribbingebäck till Uppsala... 60 dl. kmt.", och 2) "Betalt forpenning för 10000 tegel ifrån Haga till Wijk ... 200 dl. kmt.". Bönderna hade alltså kört tegel och fått sin penningränta reducerad. Detsamma gäller också år 1751. Här hade 15 bönder fått dra av 1:4 dl. kmt. vardera för mjöl. Tar vi hänsyn till dessa avdrag, blir räntan i genomsnitt under perioden 1374:22 dl. kmt., 25 tr. mjöl[57], 135:7 tr. råg, 129:2 tr. korn, 25 4/5 får, 53 1/5 höna och 536 ägg[58] per räkenskapsår.

Denna genomgång av uppbörden vid ett antal gods vid mitten av 1700-talet har haft som syfte att ge en bild av vilka ränteartiklar som utgick. Det bör redan här framgå att den allra största delen av räntan var spannmål och pengar. Ett stort antal gods levererade också småpersedlar av olika slag: får, ägg och höns är persedlar som ständigt återkommer. Förekomsten av småpersedlar visar också att ränteförenklingen inte gått så långt som man kanske skulle ha kunnat tro[59]. Det är faktiskt bara vid ett gods som bönderna betalar hela sin ränta i pengar, nämligen vid Hjälmarsnäs.

Nästa fråga blir då vilken del som övervägt, penning- eller spannmålsräntan? Genom att använda oss av Jörbergs markegångsmaterial och beräkna värdet av spannmålsräntan kan vi få en bild av detta:

Tabell 3:5. Fördelningen mellan spannmålsränta och penningränta vid ett antal gods omkring 1750. Aritmetiskt medelvärde[a].

Gods	*År*	*Spannmåls ränta*	%	*Penning- ränta*	%
Aljö	1749–52	2020 dl. kmt.	76	624 dl. kmt.	24
Björkvik	1763–64	13185 "	92	1029 "	8
Björnö	1752–54	–	0	6613 "	100
Esplunda	1749–52	390 "	19	1715 "	81
Hjälmarsnäs	1749–51	–	0	347 "	100
Ljung	1750–53	4093 "	80	1006 "	20
Mälsåker	1748–51	4072 "	81	982 "	19
Nor	1763–65	5385 "	81	1212 "	19
Penningby	1751–53	–	0	3168 "	100
Rydboholm	1746–49	2145 "	62	1291 "	38
Steninge	1745–48	7444 "	85	1290 "	15
Stensta-Bottna	1750–53	419 "	54	354 "	46
Tidö	1752–54	7182 "	92	626 "	8
Tuna	1748–51	395 "	11	3250 "	89
Tureholm	1749–52	2340 "	43	3164 "	57
Wik	1751–55	6214 "	82	1375 "	18
	Medelvärde:		53,63		46,37

Anm.: a) Priserna har beräknats efter L. Jörberg "A history of prices in Sweden 1732–1914" del I. Förfarandet har gått till så att prisuppgifter för de i räntan ingående sädesslagen multiplicerats med kvantiteten för varje år. Prisuppgifterna har valts med tanke på vilken av Jörbergs geografiska regioner godsen tillhör. För detta se L. Jörberg a.a. s. 115 ff. Siffrorna i tab. har avrundats till hela tal.

Källor: Se tab. 3:1 ovan.

Vi har hittills diskuterat räntans fördelning mellan olika artiklar. Tab. 3:5 gav som vi såg inget entydigt svar på i vilken mån penning- eller spannmålsräntan övervägde. Det är nu dags att gå vidare och diskutera en fråga som kanske är av större vikt för vår frågeställning: nämligen vilken betydelse räntan hade för godsets inkomster i allmänhet. En beräkning av denna relation är dock svår att göra i praktiken. Det viktigaste problemet här är naturligtvis de praktiska och teoretiska problemen när det gäller att beräkna värdet på produkter som aldrig säljs eller köps på en marknad[60]. Vi kommer att återkomma till detta problem nedan när vi diskuterar det totalekonomiska resultatet av godsdriften[61].

För att få ett svar på denna fråga har vi istället valt en annan väg. Genom att jämföra räntespannmålen med huvudgårdsskördarna kan vi få en bild av vilken betydelse spannmålsräntan hade för godsets totala försörjning med spannmål. På samma sätt kan vi också jämföra penningräntans direkta roll för de totala penninginkomsterna. På det sättet kommer vi åt huvudpersedlarna i räntan. I den mån spannmåls- och penningräntan utgör en stor del av de totala spannmåls- och penninginkomsterna vid ett visst gods, bör detta ge en fingervisning om räntans

stora betydelse i godsekonomin som helhet. Det behövs kanske inte påpekas att vi fortfarande håller en eventuell dagsverksbörda utanför diskussionen.

Tabell 3:6. Spannmålsräntans andel av den totala disponibla spannmålen[a], samt penningräntans andel av de kontanta inkomsterna[b]. Aritmetiskt medelvärde.

Gods	*Tid*	*Spannm.-ränta tr.*	*Tot. Spannm. tr.*	*%*	*Penning-ränta dl. kmt.*	*Kont. Inkomster dl. kmt.*	*%*
Aljö	1749–52	98	255	38	624	5555	11
Björkvik	1763–64	242	358	68	1029	15900	6
Björnö	1752–54	0	293	0	6613	13201	50
Esplunda	1749–52	27	318	8	1715	5790	30
Hjälmarsnäs	1749–52	0	112	0	347	2051	17
Ljung	1750–53	254	613	41	1006	19739	5
Mälsåker	1749–52	211	379	56	982	8639	11
Nor	1763–65	120	939	13	1212	28124	4
Penningby	1751–53	0	340	0	3168	9854	32
Rydboholm	1746–49	85	282	30	1291	16475	8
Steninge[c]	1745–48	291	425	68			
Stensta-Bottna[c]	1750–53	23	585	4			
Tidö	1752–55	318	646	49	626	12441	5
Tuna	1748–51	15	262	6	3250	6810	48
Tureholm	1749–51	125	303	41	3164	8666	37
Wik	1751–54	290[d]	620	47	1375	12160	11[e]
		Medelvärde:		29 %			20 %

Anm.: a) Med "disponibel" spannmål menas här huvudgårdsskörd + spannmålsränta.
b) Med "kontanta inkomster" menas här kassaräkningens debetpost + leveranser av pengar till ägaren + leveranser av spannmål o.d., som sålts men ej upptagits i årsräkningen. För en närmare diskussion kring detta se nedan s. 111 ff. och appendix 1.
c) P.g.a. årsräkningarnas ofullständiga karaktär har ej de totala kontanta intäkterna kunnat beräknas för dessa gods.
d) Här har 25 tr. mjöl inräknats – oegentligt – efter normen 1 tr. spannmål = 1 tr. mjöl.
e) Siffrorna i tab. har avrundats till hela tal.

Källor: Se tab. 3:1 ovan.

Tab. 3:6 visar i flera fall en relativt sett betydande spannmålsränta. Det gäller främst Björkvik, Ljung, Mälsåker, Steninge, Tidö, Tureholm och Wik, där i stort sett hälften eller mer av det disponibla spannmålet kommer från landbogodset. När det gäller penningräntan är den överlag av mindre betydelse i förhållande till de kontanta penninginkomsterna. Vi kan dock se att gods som Tuna och Björnö erhåller ca. hälften av sina penninginkomster från landbogodset. Men det är lätt att låta sig luras på denna punkt. Av penninginkomsterna utgör försäljningen av spannmål – som vi senare skall se[62] – den viktigaste enskilda komponenten. I siffrorna för de totala penninginkomsterna döljer sig alltså den omvandlade spannmålsräntan. Den procentuella siffran för penningräntans andel av de kontanta penninginkomsterna, säger alltså ingenting om räntans betydelse för de kontanta

penninginkomsternas nivå. Orsaken till att denna beräkning ändå gjorts är att vi här konkret får reda på penningräntans *direkta* betydelse för de kontanta penninginkomsterna. En hög sådan andel ger en fingervisning om räntans betydelse för den totala godsekonomin. En jämförelse mellan den totala i pengar omvandlade räntan å ena sidan och de kontanta inkomsterna å andra sidan är knappast meningsfull, och skulle bara betyda att vi överdrev räntans betydelse, eftersom vi då inte jämför den totala räntan med de totala inkomsterna (d.v.s. även den del som åtgick i den egna produktionen). Till denna fråga återkommer vi nedan i kap. 5.

Det är nu dags att sammanfatta intrycken av undersökningen i detta avsnitt. Resultatet visar hän mot att vi inte får underskatta ränteleveransernas betydelse för godsekonomin. Böndernas ränta tjänade till att förse godset med reda mynt, spannmål och andra persedlar. Den ränta som hittills redovisats tjänade dock i mycket liten utsträckning till att förse huvudgården med resurser som kunde användas för huvudgårdsdrift. Landbogodset alstrade istället ett överskott i form av reda mynt och spannmål som kunde försäljas eller levereras o.s.v. Detta överskott gick sedan direkt till ägaren.

Hittills har vi inte berört böndernas dagsverksbörda. Även om en inriktning på huvudgårdsdrift inte framgår av valet av ränteartiklar kan en sådan ändå vara för handen, nämligen om en stor del av den totala räntan omvandlats till dagsverken. Under sådana förutsättningar har ju räntan omvandlats i en resurs som otvivelaktigt tjänade huvudgårdsdriften. I nästa avsnitt kommer vi därför att inleda diskussionen om böndernas dagsverksskyldighet.

3:5 Böndernas dagsverken

Att dagsverken normalt ej upptas i årsräkenskaperna behöver naturligtvis inte betyda att sådana ej uttogs. Det finns direkta skäl att anta att det motsatta var fallet. Förekomsten av dagsverksskyldighet kan studeras i olika typer av källmaterial. Vi skall här försöka sammanställa de uppgifter som står att finna i källmaterialet. I den mån ett gods exkluderats här så innebär det att några uppgifter ej kunnat hittas.

a) Esplunda: Den handling där böndernas skyldigheter klart stadgades var landbokontraktet[63]. Angivelserna i dylika dokument får naturligtvis inte ses som exakta. Landbokontraktet angav den norm för uttaget av ränta som man använde sig av. I verkligheten pendlade räntan kring denna norm. Detta material är tyvärr ovanligt när det gäller 1700-talet. Vid Esplunda finns dock ett par kontrakt från denna tid.

Den 8 okt. 1767 har ett kontrakt tecknats mellan bonden Nils Andersson och Esplundas ägare rörande "ett halvt frälsehemman i Hälla by och Glanshammars socken".[64] Först antecknades räntan enligt jordeboken som i det här fallet var 1 1/2 tr. råg, 1 tr. havre och 30 dl. kmt. Därefter stadgades att bonden var skyldig

att väl sköta "åker, äng och gärdesgård som hus, byggnader och förbättringar enligt lag och förordningar"[65]. Sedan stadgades när räntan skulle levereras; när det gällde spannmålen skulle leverans ske före november månads utgång och när det gällde penningräntan innan januari månads utgång. Därefter redogjordes för de dagsverken och annan tunga som åvilade bonden. Mellan den 16/3 och 8/7 skulle han göra 2 drängedagsverken i veckan, gödsel skulle under samma tid utköras "lika med de andra halvgårdarna", ängsbärgning under perioden "lika med övriga frälset" och dessutom räfsning, inkörning o.s.v. av höet. Mellan den 24/8 och 16 eller 17/10 skulle åbon göra 2 drängedagsverken i veckan. Han skulle också tröska "som det övriga frälset", köra till Bergslagen som de övriga, hugga 25 lass ved, leverera byggnadsmaterial till kolmilan (-or?), vid eventuell byggnadsverksamhet vid huvudgården föra fram timmer "som det övriga frälset", göra 2 resor om året till Nora, Kristinehamn, Arboga och Örebro och "om så nödigt skulle" även andra resor till Stockholm, samt till sist hålla herrgårdsvägen i stånd. Vid sidan av detta skulle han göra 2 dränge- och 1 ökedagsverke i trädgården under året, bryta löv, hålla herrgårdens gärdesgårdar i stånd, hjälpa till vid tegelslagning, fylla iskällaren, rykta och röta lin m.m., klippa får samt till slut också bedriva "herrgårdsspånad som det övriga frälset". Till sist i landbokontraktet stadgades att åbon inte behövde göra några dagsverken vid julen eller i påskveckan.

Att Hällahemmanets dagsverksbörda inte var exceptionell framgår av de ständiga hänvisningarna till det övriga frälset. I en annan handling framgår direkt Esplundas bönders dagsverksbörda: i "Jorde Bok öfwer de under Espelunda sätesgård lydande Hemman och Lägenheter upprättad Åhr 1782". Jordeboken anger räntenormen för varje hemman (i havre och penningar). I marginalen hänvisas till en speciell förteckning över det samlade dagsverksuttaget. I denna anges att alla frälsegårdar mellan den 14—16/3 "till bärgningen börjar, som gemenligen plägar ske i början av juli månad" skulle göra dagsverken. Halvgårdarna skulle göra 3 dagsverken per vecka och fjärdedelshemmanen 2 dagsverken i veckan. De två Sundbyhemmanen som vardera var på 3/8 mtl. skulle tillsammans göra 4 dagsverken den ena veckan och 5 den andra. Då bärgningen började blev bönderna fria från dessa dagsverken. De skulle visserligen delta i skördearbetet, men inget exakt antal dagsverken angavs. Istället antecknades de ängar, vretar o.s.v. som varje gård hade på sin lott. I slutet av augusti började de "vanliga" dagsverkena igen "sedan all inbergning är slutad". I slutet av oktober minskade dagsverkena till ett i veckan både för halv- och fjärdedelsbönderna. Detta gällde under hela vinterhalvåret.

Vid sidan av denna dagsverksbörda hade bönderna också andra uppgifter enligt jordeboken. Det gällde t.ex. körslor: "all den spannemålen som ifrån Herrgården försälgas, skall samteliga Godset utföra till Bergslagen, då de befalte blifwa. . .". Antalet körslor hängde samman med mantalsstorleken: halvgårdar skulle köra dubbelt så mycket som fjärdedelsgårdar o.s.v. Bönderna skulle också köra ved till "kalkugnen", köra sand och grus, köra timmer vid byggnadsverksamhet vid huvudgården, göra småresor till Arboga, Linde, Nora och Örebro, göra dags-

verken (ett öke- och två drängedagsverken per år) i trädgården, bryta löv, underhålla vägar och gärdesgårdar, slå tegel, ta upp rovor, tvätta och klippa får, hacka kål, bereda lin, plocka lin och göra herrgårdsspånad. Alla dessa sysslor gjordes "utan dagswärkens beräknande", men oftast olika efter mantalet[66].

Allt detta gällde frälsebönderna. Skattefrälsehemmanen hade dagsverken att utgöra enligt den gamla jordebokens mantalsränta. Dessa avlöstes dock för de 9 hemman som var skattefrälse vid Espelunda under slutet av 1700-talet till ett värde av mellan 4:— rdr. specie per mtl. och år (1783, 1785, 1786, 1787 m.fl. år) till 7:— rdr. specie år 1799[67].

b) Ljung: Det faktum att bönderna gör dagsverken framgår redan av det arrendekontrakt som upprättades den 18/12 1731 mellan Hans Fersen och inspektor Johan Lillieblad gällande Ljungs säteri. Enligt detta kontrakt skulle bönderna först och främst forsla bort räntespannmålen (men, tillades det, "inte längre än till Askersund"). Dessutom skulle de göra dagsverken "til gårdens bruk och reparationer, samt kiörslor uti gårdsens och mina angelägenheter"[68]. Att bönderna gjorde dagsverken framgår också av andra dokument. I ett arrendekontrakt mellan Petter Jansson i Skonberga och Axel Fersen undertecknat den 9/5 1788 specificeras speciellt att inga dagsverken skulle uttas med uppenbar hänvisning till att sådan praxis annars var vanlig[69]. Går vi ännu längre fram i tiden, kan vi i en jordebok från 1797 finna angivelsen att bönderna, vid sidan av den övriga räntan, "giöra dagswärcken, resor och kjörslor till Säteriet efter bud"[70].

c) Mälsåker: Enligt "Jordebok öfwer alla ägendomar som tillhöra . . . Greve Axel Fersen författad år 1790" har vissa hemman antecknats för dagsverken och körslor: Litsleberga 1/2 mtl., Wiggeby 1 mtl. och 1/2 mtl., Ringsjö 1 mtl. samt Brösicke 7/8 mtl., allesammans frälse[71]. Dagsverksbördan framgår också av landbokontrakt. I den andra punkten i kontraktet mellan Axel Fersen och Carl Persson i Brösicke av den 25/2 1785, stadgades att åbon skulle "utgiöra alla dagswärken och skiutsresor som påfodras och utgå böra"[72].

d) Nor: I en "Minnesbok rörande Noors säteri med underliggande lägenheter" som är daterad 1763, finns angivelser om bondedagsverken. Efter en beskrivning av Nor, Knivsta, Ledinge, Segersta och Oleda säterier finner vi uppgiften att: "Under dessa säterier gör 9 frälsehemman och 1 3/4 mtl. kronohemman, som tillsammans ränta . . . hvarförutom åboerne äro skyldige att göra dränga- och kiördagsverken så ofta som påkallas samt behjälpliga wid hö och sädesbärgningen; att tröska 15 tr. af hwarje hemman, skiöta humlagården jemte köra ut Spannmålen om winterna, jämte göra skiutsar som befalt blifna"[73]. I en senare handling anges mera noggrannt det antal dagsverken som varje gård skulle prestera. Fyra av gårdarna hade ett mindre antal dagsverken och körslor. Det gällde Wråå 1 mtl. frälse, två Frunsta hemman om 1 mtl. frälse vardera samt Gredelby 3/4 mtl. skattekronoaugment. Gredelby gjorde 2 foror till Stockholm årligen, de två Frunsta-

hemmanen 6 foror vardera samt 12 kördagsverken vardera och Wråå till sist gjorde 4 foror och 12 kördagsverken årligen. De övriga hemmanen hade större skyldigheter. Öfre Gredelby 1/2 mtl. frälse gjorde 6 foror, 12 kördagsverken, 19 skogskörslor, 14 dagsverken vid höbärgningen och 14 vid sädesbärgningen och till slut 20 övriga dagsverken. Tillsammans blev alltså antalet körslor 31 och antalet dagsverken 48. Därtill kom också fororna. Denna dagsverksbörda var också likadan vid Öfre Gredelby 1 mtl. frälse samt Gredelby 1 mtl. frälse. Säby 3/4 mtl. frälse gjorde 6 foror, 12 kördagsverken, 260 årliga dagsverken samt tröskade 6 tr. spannmål årligen. Thorslöt 1/4 mtl. var uppdelad på två gårdar. Vardera gjorde 156 årliga och 10 hjälpedagsverken[74], tröskade 6 tr. spannmål och spann lin till 4 lisp. Bördan var här också identisk med den vid Bergendal 1/4 mtl. frälse. I övrigt sköttes dagsverkena av torpare[75].

e) Penningby: Penningbyböndernas ränta framgår lämpligen av en jordebok som bör vara från 1750-talet[76]. Den tar upp råg, får, höns, ägg, strömming, sik, kontanter och öke- och drängedagsverken. Inga hemman utgör dagsverken enligt den uppförda räntan. Men att dagsverken uttogs framgår av anteckningarna i marginalen. I jordeboken upptas 7 1/2 mtl. rå- och rörshemman, 31 3/4 vanligt frälse och 12 mtl. frälseskatte. Rå- och rörshemmanen gör "inga wissa dagswärcken och kiörslor". De vanliga frälsehemmanen "prestera inga wissa dagswärken och kiörslor, utom när påfodras" i de flesta fall. När det gällde Österlisa 1/2 mtl. och Snetslinge 1 mtl., båda frälse, stadgades att de "prestera kiörslor och dagswärken efter förmågan". Detsamma gällde Hårnacka 1 mtl. frälse. På något håll hette det också att hemmanet "utgiöra inga dagswärken och kiörslor". Det gällde Räknö 1/4 mtl., Stommarö 1 mtl. och Wästerlisa 1/4 mtl. med sågkvarn, alla frälse. Dessa hemman betalade istället en ovanligt hög penningränta[77]. Några andra hemman hade också en mycket begränsad dagsverksbörda. I marginalen antecknades när det gällde t.ex. Åkerö, Wreta, Näs 2 hemman med vardera 1/2 mtl. frälse, att dessa "allenast" gjorde viss ängsbärgning och liknande. När det till sist gällde frälseskattehemmanen gjorde dessa uppenbarligen inga dagsverken utan betalade endast penningränta[78].

f) Steninge: Enligt samma jordebok från 1790 som vi använde när det gällde Mälsåker, gör alla frälsegårdar dagsverken och körslor[79]. I en senare handling specificeras denna börda mer noggrannt. Enligt ett "Project til Contract med bönder under Steninge", som visserligen är från ett så sent datum som 1805 men som ändå antagligen inte ger en missvisande bild av förhållandena i perioden dessförinnan, anges "på sätt som förr warit" de årliga dagsverkena till 40, resorna i trakten till 8 och lika många Stockholmsresor för varje helt mantal[80].

g) Stensta-Bottna: Någon gång i mitten av 1700-talet har en värdering av Stensta-Båttna kommit till stånd. Det är en förhållandevis diger handling som innehåller jordebok, en vinst- och förlusträkning och annat. I det sammanhang där

böndernas räntor presenteras kan vi hitta följande anmärkning i marginalen: "Alla dessa Frälsebönder, skall komma till gården, så åfta de blifva bådade, samt göra sina kiörslor och andra skiutsresor då de blifva befalt, samt wiss tunntal årl. med tröskan på winteren". För Båttna finns inga motsvarande uppgifter. Båttnabönderna skulle istället enligt angivelserna "Betala sina årliga utlagor med Brännkål till Höggrefliga Bielkeska Håfvet, som de sielfwa införa med sina båtar till Stockholm. . .". Den oreglerade dagsverksbördan vid Stensta värderades också i vinst- och förlustberäkningen: dagsvärken av "7 mantal Frälsehemman, så ofta de blifwa bådade till gården, utom skiutsresor till Stockholm med andra kiörslor, alt inberäknat till en summa Årl[n] för 6472:— dl. kmt.". Denna summa förs dock aldrig ut i kolumnen i debet och kommer således inte att räknas in som en debetpost i totalsumman av godsets inkomster[81].

h) Tidö: Vid Tidö finns en bevarad dagsverksjournal från 1790. Den sträcker sig från den 3/6 till 15/10. Både bonde- och torparedagsverken har förts upp här. Det antal torpare som deltar i arbetet anges noga dag för dag. Men när det gäller bönderna är man inte så noga med att föra upp det exakta antalet: den 31/7 deltog t.ex. 20 torpare; "bönderna" skar vass. I vissa fall anges dock också antalet deltagande bönder. Bönderna har enligt listan deltagit i arbetet under 52 av de 118 dagarna. Som mest har utnyttjats 32 bondedagsverken per dag, där antalet finns angivet[82]. I "Jordebok öfwer alla under Tidö Sätesgård befintliga hemman och torp", daterad 1795, anges dagsverksbördan i marginalen under rubriken "Anmärkningar": "Bönder och Torpare spinna 5 sklp. lin eller 10 sklp. blår eller 5 sklp. hampa. . . Efwen göra bönderna wissa dagswärken i wäckan 3 st. af hvarje hemman utom den tid de göra bärgningar, då de för andra dagswärken äro fria. . ."[83].

i) Tuna: Även här tar vi hjälp av en jordebok. Enligt "Jordebok öfwer Thuna berustade säteri" från 1768 gjorde rustnings- och augmentshemmanen inga dagsverken. 7 1/4 mtl. frälse gjorde å andra sidan dagsverken enligt anteckningar i marginalen. De skulle göra 3 dagsverken per mantal i varje vecka eller i "dess ställe 2[ne] kiörningar, med 2 par hästar vid sätesgården, när så behöfvas ifrån Michaeli till andatiden, men under sielfwa andatiden, giöra bärgningsdagswärken så ofta de blifwa bådade med utaf fem hion af mantalet, jämte hö- och sädeskiörningarna". Detsamma gällde också Berga och Teljö augments- och rustninghemman, tillsammans 4 mtl.[84].

j) Tureholm: I en "Instruction för Inspectoren wälbetrodde Gabriel Malmberg" som är undertecknad av Thure G. Bielke och daterad 4/10 1750, anges att Tureholms bönder gör dagsverken: "Inspectorens giöromåhl förblifva och, att hafva oppsigt wid sielfwa Sätesgården, samt gårdens och godsets åkerbruk, ängiars och beteshagars, rödiors och skogarnas opränsande och i bättre stånd sättande än den nu för tyden wara . . . hvarför nu honom åligger att i rättan tyd den anordna och

befalla godsets bönder och torpare till dessa sysslors förrättande..."[85]. I den "Banco-värdering" av Tureholm från 1770 som redan presenterats ovan, framgår också att dagsverken uttogs. I presentationen av varje hemman heter det bl.a.: "... bebos av åbo som utom dagswärken, körslor och skjutsningar, när som påkallas räntar..."[86].

k) Ulvsunda: Att bönderna gjorde dagsverken framgår enklast av "Kartbeskrifning öfwer Ulfsunda Säteri med berustade säteriet Ranhammar med där tillhörande hemman och lägenheter", som antagligen tillkommit någon gång innan 1764[87]. Efter en beskrivning av huvudgården kommer följande passus: "Därunder lyder 6 frälsehemman däraf äro förmedlade och brukas av 9 åbor som utom ordinarie räntan prestera hvardera 2 drängdagswärken i weckan hela året igenom"[88]. I en tidigare handling har det dock antytts att dagsverken uttagits efter hemmanstal. Enligt en jordebok gjorde Nora 1 mtl., Ekeby 7/8 mtl. och Norrby 5/8 mtl. 4 dagsverken i veckan. Karswik 1/2 mtl., Glia 1/4 mtl., och Gridby 1/4 mtl. gjorde å andra sidan 2 dagsverken i veckan. Vid sidan av denna reglerade dagsverksbörda fanns också en av mer oreglerad karaktär: "Utom dessa ofvannämnda dagswärken, skall så wäl bönderna, som torparna när som påkallas och då blifna bådade, utan träta, gensträvighet el. försummelse giöra Extra dagswärken och körslor, som äfven bruke[t] är..."[89].

l) Wik: I en PM undertecknad den 28/8 1731 av inspektor G. Hesselgren och som var ämnad för greve Gustaf Bonde anges i samband med ett av inspektorn omtalet byte av åbo på "Skällbyhemmanet", att denna åbo under några år får "fryheter för dagswärckena till Herrgården... som de öfriga Bönderna under Godset måste giöra". Bonden skulle inte heller behöva "några widare kiörslor och Skjutsningar till herrskapets tienst giöra än bortföra sin egen afrads Spannmåhl som är tio tunnor åhrl[n]. till den ort som förorndat blifwa"[90]. I en bunden bok som kallas "Contracter med Bönderne under Wyk", finns en lång rad landbokontrakt från 1750- och 60-talen. De är tämligen uniformt uppsatta och påminner om det kontrakt som vi använde när det gällde Esplunda ovan. När det gällde räntan stadgades t.ex. i punkt 2 i ett kontrakt mellan C.G. Liewen och Johan Ersson rörande Bonäs hemman att åbon skulle utgöra 8 tr. spannmål, hälften råg och hälften korn, samt "... tålf daler kopp.m. i penningar, en gammal giäll gumse, två st. höns, två tjog ägg...". I punkt tre stadgades vidare att "kiörslor, skiutsresor och dagswärcken kommer han att giöra lyka med de andra åborna... så snart... han därom tillsagd warder"[91].

Framställningen ovan har syftat till en så noggrann beskrivning som möjligt av de källor där förekomsten av dagsverksskyldighet kan beläggas. Som vi såg var det främst i jordeböcker av olika slag, i landbokontrakt, kalkyler, promemorier o.d. som vi kunde finna uppgifter för dagsverken.

Men uppgifterna är få och föga detaljerade. Det är bara i några enstaka fall (Esplunda, Nor, Tidö och Ulvsunda) som vi kan få en bild av den totala dags-

verksbördan som åvilade hemmanen. Ett problem här är att i de flesta fall tycks bördan vara oreglerad. Frågan om hoveri även utanför skåne och Halland har diskuterats i litteraturen. Heckscher menar t.ex. att "... man med ganska stor bestämdhet kunna påstå, att vad som åtminstone ej mycket skilde sig från hoveriet hade kommit att dominera den svenska herrgårdsdriften"[92]. Något entydigt svar ger inte vår undersökning på denna punkt. Men att bördan ofta anges som oreglerad behöver inte betyda att den var det i verkligheten. Dels har de dokument som valts här varit föga detaljerade. Men det finns också ett annat skäl till varför detta inte behöver vara fallet. En reglerad dagsverksbörda kunde uppenbarligen ta två olika former. Dels kunde den avse ett bestämt antal dagar i veckan. Men dels kan man också tänka sig att arbetsbördan var reglerad på så sätt att de uppgifter som åvilade hemmanen var bestämda och reglerade enligt kontrakt, muntlig överenskommelse eller praxis. Att vissa speciella arbetsuppgifter åvilade bönderna exklusivt, framgick t.ex. redan av den dagsverksjournal från Tidö som vi refererade till tidigare. Torparna vid Tidö hade en lång rad uppgifter av olika slag. Den 4 juni hade 4 torpare "stengdt gärdesgård", 2 hade varit "med swin till Liden", 1 hade "burit rör och kjört swin", 1 hade varit i smedjan, 2 hade "panelerat i öfre våningen", 2 hade arbetat i trädgården, 1 hade kört vatten och 2 hade varit "hos nådiga fru grefinnan". Böndernas uppgifter är uppenbarligen av lite annan karaktär. De deltar i hö- och sädesskörden, de skär vass, tröskar, bråkar lin, tar upp potatis och rovor, kör sand, arbetar i trädgården och humlegården, plöjer och "gräfver tufvor"[93]. En traditionellt bestämd arbetsbörda med speciella och ständigt återkommande uppgifter är inte oreglerad mer än på så sätt att inget exakt antal dagar anges. Uppgifterna sköttes s.a.s. på beting. De skulle klaras av. Hur lång tid de tog angick i princip ingen annan än de inblandade bönderna. Vi kan alltså inte a priori av angivelserna i dokumenten anta att dagsverksbördan var oreglerad. Vi återkommer även nedan till denna fråga.

3:6 Förvandling till dagsverken

En viktig del när det gäller frågan om Gutsherrschaft är fördelningen mellan persedels- och penningräntan å ena sidan och dagsverken å den andra. En tendens till Gutsherrschaft bör visa sig i att tyngdpunkten förskjuts mot den senare ränteformen. Utgångspunkt och förutsättning här är naturligtvis den "kamerala teori" som bl.a. Wicksell formulerade på följande sätt:[94]

"Der befolgte Grundsats war vielmehr, dass jeder Steuerbauer wie Kronobauer weniger an Grundsteuer oder Zins liefern sollte, als dass er sich noch gerade auf seinem Gute halten könnte[95]."

Förutsättningen var alltså att överskottet inte kunde ökas utan att det gick ut över den reproduktiva funktionen vilket på sikt hotade bondens hela existens. Vi har här alltså ett överskott som är väl avgränsat och som kan anta olika former: pennings-, persedels- eller arbetsränta[96].

Att beräkna förhållandet mellan persedels- och penningränta å ena sidan och arbetsränta å den andra är naturligtvis tekniskt svårlöst och har berörts på andra håll i avhandlingen[97]. Bortsett från detta kan man naturligtvis fråga sig vad en sådan uträkning skulle tjäna för syfte. Ett konstaterbart kvantitativt förhållande mellan dagsverksbörda och annan ränta säger i och för sig ingenting om i vilken mån en tendens till Gutsherrschaft kan sägas föreligga. Fördelningen mellan räntans former kan ju i hög grad varit sedvanerättsligt fixerad. Man kan också tänka sig att det överhuvudtaget var omöjligt att omvandla dagsverken till annan ränta eller vice versa fastän godsägarna i och för sig kanske önskat det[99]; ungefär som M. Revera skriver att ". . . godsägarnas enda chans att tillgodogöra sig böndernas dagsverken var att ta ut dem i natura"[99].

Uppgiften i detta avsnitt blir följaktligen att se i vilken mån det överhuvudtaget var möjligt att omvandla dagsverken till penning- och persedelsränta eller vice versa. Uppgiften i nästa avsnitt blir att i så fall diskutera i vilken mån detta har kommit till stånd och hur omfattande denna omvandling var. Under förutsättningar att omvandlingar var möjliga blir uppenbarligen denna fråga återigen av stort intresse.

Frågan om *möjligheten* att omvandla ränta till dagsverken (eller tvärtom) har flera betydelser. Vid sidan av att vissa ekonomiska förutsättningar bör vara för handen (en marknad för huvudgårdsproduktionen t.ex.) kan man också för det första syfta på de *juridiska* möjligheter som stod till buds. För det andra kan man syfta på den *reella* möjlighet som existerade i ett samhälle där frågor av denna karaktär ytterst avgjordes av parternas styrka i en förhandlingssituation.

Ur offentlig-rättslig synpunkt fanns det normalt ingenting som hindrade en adelsman att förvandla en frälsebondes ränta till dagsverken. Som vi sett stadgades förhållandet mellan frälsebonde och herreman genom muntligt eller skriftligt kontrakt. Men samtidigt såg vi att privaträttsliga arrangemang var starkt uppblandade med offentligt-rättsliga principer. Samtidigt vet vi att sedvanerätten spelade stor roll[100]. Vad detta betydde i det här sammanhanget vet vi inte. Inte heller vet vi vilka möjligheter bönderna hade i praktiken när det gällde att säga nej till krav på en utökad dagsverksplikt.

Det finns också en tredje aspekt på detta problem som redan kort behandlats i kap. 2 och som vi återkommer till i kap. 5. Dagsverken har i vissa sammanhang betraktats som en fri nyttighet[101]. Konsekvensen av detta blir att en utökad dagsverksbörda inte behöver betyda minskad övrig ränta (eller tvärtom). Förutsättningen för en "fri nyttighet" upphävs uppenbarligen om godsägaren måste betala en ökad dagsverksbörda med mindre penning- och/eller persedelsränta. Vi skall nedan se i vilken mån sådana "förvandlingar" ägde rum. Detta blir därmed indirekt också en test av ett sådant påstående.

Det bör stå klart redan från början att vi i materialet möter två olika typer av "förvandlingar". De har också helt olika förutsättningar och innebörd. Kronans bönder hade innan mitten av 1600-talet en i princip oreglerad dagsverksbörda. I samband med tillväxten av skattefrälset under 1600-talet uppstod behovet av en

reglering av denna börda. En adelsman som tog över ränterättigheten för vissa hemman från kronan måste veta vad denna rättighet konkret innebar för honom. År 1650 stadgades att adeln och bönderna själva skulle göra upp om hur många dagsverken eller annat som den gamla bördan kunde motivera. Men redan året därpå fastställdes denna börda till 9 öke- och 18 drängedagsverken per mantal och år som skulle göras i natura eller avlösas i pengar à 8 respektive 4 öre smt. per styck. Året därpå sänktes bördan till 6 öke- och 12 drängedagsverken[102]. Denna ordning blev sedan gängse för de av kronan behållna hemmanen[103]. Vi möter sedan denna börda i kronans jordeböcker där den kommit att ingå i mantalsräntan.

I vårt material kan vi i flera fall finna att dessa dagsverken avlöstes i pengar på skattefrälsehemmanen. På samma sätt som under 1600-talet hade frälseägarna i vars hand sådana hemman hamnat genom "byte, köp eller annat laga fång", enbart rätt till den ränta som tidigare tillfallit kronan: "Vare då om räntans utgörande till frälseman lag samma, som om skattehemman är fastställdt" [104]. När det t.ex. gäller Esplunda löstes skattefrälsets dagsverken mellan 1777 och 1799 mot en avgift av mellan 4 och 7 rdr. bco. för samtliga dagsverken per mtl.[105]. Vid Segersjö säteri tycks å andra sidan dessa dagsverken ha utgått i natura. I en PM undertecknad 1749 stadgades att: "31 3/8 pura frälsehemman uti Askers och Rythersta härader som giöra dagswärcken när det påfodras och utj. årlig. i Daler Stadga Ränta. . . , 7 1/2 skattefrälsehemman uti berörda Härader . . . utgiöra 6 ök och 12 drängadagswärken in natura af hwart helt hemman mot afkortning på deras efter årl. markegång uträknade Ränta. . ." [106].

Men inte bara denna typ av "förvandlingar" förekom. Som vi sett utgjorde frälsebönderna vid flera gods något som åtminstone ytligt betraktat framstod som en oreglerad dagsverksplikt. Även denna skyldighet — eller delar av den — kunde förvandlas. Det motsatta — att penning- och persedelsränta förvandlas till dagsverken — kunde också ske.

I Nors gårdsarkiv finns en uppbördsbok för år 1718. I denna finns många exempel på hur både penning- och persedelsränta avlöstes mot dagsverken. Det vanliga var att den årliga penningen avlöstes mot dagsverken. Johan Larsson vid Wijk fick på detta sätt "affört mot skjutsande åhrl. Peng. 10 dl. kmt. d:io sp. m. 4 fjärdingar"; Degersta Erik Eriksson "affört mot skiuts och dagsv. åhrl. Peng 20 dl. kmt., d:io på rest 16:12 1/2 dl. kmt.; Lippinge Mats Olofsson "affört mot öcke och dagswerk. för 20:8 dl. kmt. och Brunnby Johan Nilsson "afkort" mot kiörslor och dagswerken 10 dl. kmt.". Huvuddelen av Norböndernas ränta utgick i spannmål. Denna ränta har dock mera sällan avkortats mot dagsverken[107]. Fortfarande 1788 finns exempel på ett liknande förfarande vid Nor. I en kladd från detta år anges att Eric Jansson i Säby mellangård som var skyldig 58:39:8 rdr. specie, betalat av en del av sin skuld genom att göra 51 dagsverken à 8 sh. till ett värde av 8:24 rdr. specie[108].

Vid Wik förekom byggnadsverksamhet i början av 1750-talet[109]. En rad åbor körde p.g.a. detta tegel från Haga, Ribbingebäck och Uppsala till Wik. De körde vanligen 400 tegel var, och gottgjordes för detta med en nedskrivning av räntan med 8:— dl. kmt.[110].

Vid Ulvsunda framgår att ibland uttogs pengar istället för dagsverken. I en lista kan man t.ex. läsa: "Istället för Winterdagswerken som af Gribby hemman utgiöras, plägar sombliga åhr då intet många körslor är, uttagas 15 d[r] kopparmynt"[111].

Vid Björkvik kan vi också i de årliga räkenskaperna, hitta exempel på förvandling från penningränta till dagsverken. Vid ett tillfälle anges t.ex. att de fyra 1/8 hemmanen Stensätter, Kinäs, Kielltorpet och L:a Eket förvandlat 3 dl. kmt. vardera till dagsverken[112].

Denna lista skulle uppenbarligen kunna göras längre. Men den bör redan nu ha fyllt sitt syfte. Vad vi hittills har återgett är enskilda förvandlingar av dagsverken till annan ränta och vice versa under en begränsad tidsperiod. Nedan följer också exempel på förvandlingar som dels rör en större population gårdar och dels också en längre tidsperiod.

Vi har redan diskuterat dagsverksbördan vid Ljung. I en Jordebok från 1797 angavs att gårdarna "gjöra dagswärken, resor och kjörslor till Säteriet efter bud"[113]. Några hemman har dock under 1700-talet bytt sin penning- och persedelsränta som skulle göras vid sidan av denna "oreglerade" dagsverksbörda, mot enbart dagsverken. Det gällde t.ex. Magdesjö 1/2 mtl. som i en extraktjordebok från 1731 och framåt noteras för en ränta på 10 dl. kmt. och 4 tr. korn[114]. År 1754 har plötsligt hela denna persedels- och penningränta förvandlats till dagsverksskyldighet. År 1755 inträffar detsamma med Nyble 1/2 mtl. Uppgifter om Magdesjös och Nybles dagsverksskyldighet framkommer vidare i en rad andra extraktjordeböcker. År 1776 anges dagsverksskyldigheten vid Magdesjö till 6 dagar per vecka. Går vi fram ända till 1797 har också Hjelmsäter 1/2 mtl. bytt sin persedels- och penningränta mot arbetsskyldighet. Här gällde det 4 dagsverken i veckan.[115]

I vissa fall kan man finna att omvandlingen av enskilda hemmans räntor till dagsverken blivit en medveten satsning. I en PM som undertecknades av Fabian Fersen år 1813 diskuterades en omorganisering av landbogodset vid Ljung. Fersen menade, att det naturliga vore att olika hemman hade olika huvuduppgifter inom godsorganisationens ram. "Slättbohemmanen" som ". . . hafver i allmänhet stort åkerbruk hvarför förmånligaste hushållningen med dessa hemman är, utaf dem taga spannmåls arrende, jämte hö och sädesbärgning, samt någon kjörsel skyldighet". "Skogsbohemmanen" å andra sidan, som "hafwa klent åkerbruk . . . drages bästa nyttan af dessa hemman genom kohlning, bärgning, Dagswärks och kjörsle skyldigheter"[116].

Vid Penningby kan vi hitta bevis för hur en rad olika hemman utarrenderades för penningsummor som inte alls motsvarade extraktjordebokens uppförda räntor. Enligt 1764 års jordebok vid Penningby hade bönderna huvuddelen av sin ränta i form av pengar. I övrigt uttogs också småpersedlar som får, höns, ägg och annat[117]. Låt oss nu jämföra de summor som var uppförda i jordeboken med de summor som gårdarna utarrenderades mot:

Tabell 3:7. Räntan enligt extraktjordebok och arrende vid en rad landbogårdar under Penningby år 1764.[a]

Gård		Räntan					Arrende		
		Pgr.	får	höns	ägg	Dagsv.	Pgr.	Dagsverkspgr.	Totalt
		dl. kmt.					dl. kmt.	dl. kmt.	dl. kmt.
Åkerö	1/2 mtl.	35					35	30	65
Wreta	1/2 "	35					35	30	65
Näs	1/2 "	65					65	60	125
Räfskia	1/2 "	33:5	1	1	10	24	40:21	60	110:21
Hårnacka	1 "	60:7	1	2	20	24	69:7	66	135:7
Ösby	1 "	132					132	36	168
Utlunda	3 "	205:32	2	4	40	96	232:22	60	592:22
Wiborg	1/2 "	44:9	1	2	20	48	51:25	60	111:25

Anm.: a) I arrendet medtogs också Sanden och Nogård 1/4 mtl. vardera. I jordeboken finns två sådana hemman, men de anges där till 1/2 mtl. vardera. Eftersom vi inte är alldeles säkra på att det rör sig om samma hemman, har dessa utelämnats här.

Källa: "Extract Jordebok uppå Penningeby Gods med dess tillhörande hemman och lägenheter. . .", daterad 1764, samt PM angående E. Brahes utarrendering av hemman under Penningby, daterad 17/1 1755. Rydb. vol. E. 7508. RA.

Som vi kan se av tab. 3:7 har räntan enligt extraktjordeboken plus en dagsverksbörda vars omfång vi inte känner legat till grund för penningarrendet. Som "pengar" i arrendehandlingen menas här uppenbarligen penningräntan samt småpersedlar och kanske även de i jordeboken uppförda öke- och drängedagsverken (även om de i så fall värderats väldigt lågt). För Eric Brahe har uppenbarligen dagsverkena vid Penningby inneburit en resurs som han kunde sälja.

I fallet Ljung kunde vi se att en ökad dagsverksbörda kunde innebära en avskrivning av de övriga räntorna. I ett annat fall framkommer detta i sin mest tydliga form. I en beskrivning av Segersjö säteri hävdas t.ex. att:

"Frälsebönderna . . . till dagswärken och körslor och åhrl^{n} utgiöra till Sätesgården, så wäl som foror och resor som om vintrarna måste göra till bergslagen och Stockholm, med en mycket lindrig Stadga Ränta i penningar skattlägda, som åhrl^{n} står fast. . ."[118].

Det har tyvärr varit källmässigt omöjligt att testa detta påstående. Men oavsett dess sanningshalt är påståendet intressant. Det visar otvivelaktigt liksom alla andra exempel som vi lämnat, att penning- och persedelsränta mycket väl kunde förvandlas till arbetsränta samt att utökad arbetsränta innebar minskad övrig ränta och vice versa.

3:7 Mantalsräntans omvandling till dagsverken

I det förra avsnittet diskuterade vi en rad fall där förvandling till – eller ifrån – dagsverken kommit till stånd. Uppgiften i detta avsnitt blir att diskutera hur stor den del var som omvandlats till dagsverken. Problemet med en beräkning av förhållandet mellan dagsverksbörda och övrig ränta utifrån uppgifter om det absoluta antalet dagsverken multiplicerade med markegångsmaterialets prisuppgifter på dagsverken har redan berörts. Här låter vi s.a.s. frälseägarna själva värdera sitt dagsverksuttag. Ett tillräckligt stort antal dagsverken innebar uppenbarligen – utifrån vad som sagts tidigare – att den övriga räntan tenderade att falla mot noll.

Att en dagsverksbörda av någorlunda format bör ha inneburit en nedskrivning av den övriga räntan har naturligtvis framkommit i tidigare forskning. I sin avhandling skriver Lars Herlitz på följande sätt och han utgår närmast från godset Mariedal och Lindholmen i Västergötland:

"Medan penningräntans storlek i hög grad bestämts av den gamla jordeboksräntan, har arbetsskyldigheten åvilat hemmanet efter mantalet. Arbetsräntan har varit en mantalsränta. I den mån arbetsräntan inte alls eller endast delvis kunnat utkrävas . . . har hemmanet påförts en högre penningränta 'för det ovissa'. Deras mantalsränta i pengar har alltså varierat med dess arbetsränta"[119].

På samma sätt har Kurt Ågren visat att vid Venngarn i Uppland gjorde bönderna dagsverken mot avkortning av hela eller delar av mantalsräntan[120]. När det gäller de la Gardies gods har Margareta Revera hävdat samma sak[121].

Dessa författare menar alltså att mantalsräntan "av hävd" var den del av räntan som kunde omvandlas till dagsverken. Vi har dock i en del fall sett att hela räntan (d.v.s. både jordeboks- och mantalsräntan) kunde omvandlas. Men detta kan naturligtvis bero på att dessa författare i första hand behandlar 1600-talet och vi 1700-talet. Uppgiften här blir att se i vilken mån vi också kan finna att mantalsräntan, delar av den eller mer utöver denna, förvandlas till dagsverken. Den bakomliggande tanken är alltså att vi i förvandlingen från jordeboks- och mantalsränta till uppbördens penning- och persedelsränta skall kunna finna den dolda dagsverksbördan. För detta ändamål har vi utvalt några exempel där källäget är gott främst i form av jordeböcker av olika karaktär.

Utgår vi från att mantalsräntan var den rörliga del som "av hävd" kunde omvandlas till dagsverken får detta en ytterligare konsekvens för undersökningen i detta avsnitt. Vi har på flera ställen nämnt att Gutsherrschaft bör manifesteras i en tendens från godsägarnas sida att resursallokera på så sätt att huvudgårdsproduktionen gynnas. En sådan omvandling som kanske inte bara berör mantalsräntan utan också jordeboksräntan skulle vara ett indicium på en sådan tendens. Föreligger det motsatta, d.v.s. om mantalsräntan ej omvandlats alls eller bara delvis, kan vi knappast tala om en sådan tendens även om orsakerna här kan dölja realekonomiska förändringar eller en förändring av vad som ansågs som "hävd".

a) Nor:

Källorna ger oss möjlighet att följa ett av hemmanen under Nor lite mera noggrannt. I samband med reduktionen hade Wråå hamnat under Nors sätesgård. I en handling från 1695 tas Wråå upp och beskrivs som att "till förra hafwa warit Skatte"[122]. Senare kommer detta hemman att karakteriseras som 1 mtl. frälse[123]. Handlingen tar upp hemmanets gamla "skatte-" och "mantalsränta" och dessa räntor tjänar som norm för den ränta som skall komma att utgå i fortsättningen när gården hamnat under Nor. Denna "skatte-" och "mantalsränta" uträknas efter markegång till 191:15:7 dl. kmt. I "skatteräntan" ingår 3:6 tr. spannmål, 1:3 1/2 lisp. smör, 1:15 lisp. fläsk, 1/3 får, 1/3 gås, 1 höna, 10 ägg, 11 1/2 dagsverke, 20 3/8 årliga hästar, 4 kungshästar samt i årliga penningar 4:6:21 dl. kmt. I "mantalsräntan" uppförs 18 lass ved, salpeter-, boskaps- och skjutsfärdspengar samt 6 öke och 12 drängedagsverken. Den frälseränta som skulle betalas i fortsättningen värderas till 203 dl. kmt. och skall utgöras i 14 tr. spannmål, 1 får, 4 höns och 40 ägg.

År 1708 hade Wråå delats i två hemmansdelar. De två bönderna Giösta Ersson och Anders Giöransson skulle nu enligt avräkningsboken från 1708 göra 14 tr. spannmål, 2 lisp. smör, 1 får, 2 höns, 2 gäss och 40 ägg tillsammans[124]. Samma summor återkommer också i 1718 års uppbördsbok[125]. Höjningen av räntan har inte motiverats. Det är dock inte svårt att i 1718 års ränta känna igen räntan från 1695 som normerats till den gamla jordeboks- och mantalsräntan.

Nästa gång vi finner Wråå är 1763 och då är gården utarrenderad mot en klumpsumma "allt för allt", 750 dl. kmt.[126]. År 1792 utgick räntan med 35 tr. spannmål och bonden skulle också göra 4 resor till Stockholm och 12 kördagsverken utom att han skulle transportera sin räntespannmål till försäljningsstället[127].

Som vi såg hade räntan nomerats efter den gamla jordeboks- och mantalsräntan åtminstone intill 1718. Det finns ingen anledning att betvivla att förhållandena var likartade även vid andra hemman under Nor. Men frågan som återstår är hur dagsverkena kommer in i bilden. I en handling från 1761 anges att "åboerne äro skyldige att göra dränga och kiördagsverken så ofta som påkallas. . ."[128]. Skulle vi då här ha funnit ett fall där en oreglerad dagsverksbörda gick utanför den samlade jordeboks- och mantalsränta som penning- och persedelsräntan omvandlats och normerats utifrån? Men att så knappast var fallet framgår av handlingarna 1708 och 1718. Här avräknades som vi såg ovan dagsverken och körslor mot den övriga räntan. De båda Wråå-hemmanen kunde enligt avräkningsboken av år 1708 förvandla persedlar till ett värde av 28 dl. kmt. – både av den årliga räntan samt i restantier – till dagsverken och körslor. På samma sätt kunde man vid Wråå år 1718 förvandla 2 lisp. smör i dagsverken och körslor[129]. Den slutsats vi kan dra av detta är att det som ser ut som en oreglerad dagsverksplikt i själva verket avräknades mot den årliga räntan. Den ränta som skulle utgöras vid Wråå hade på detta sätt – åtminstone intill 1718 – normerats efter jordeboks- och mantalsräntan. Eventuella dagsverken har därefter avräknats på denna. Detta leder

också till att vi kan hävda att bara en liten del av den övriga räntan omvandlats till dagsverken vid Wråå 1708 och 1718. Räknar vi ut den totala räntan för de båda Wrååhemmanen 1708 belöper den sig till, om vi använder oss av prisnoteringen 12 dl. kmt. för en t:a spannmål som finns i avräkningsboken, 191:16 dl. kmt. Av den summa avräknades för dagsverken och körslor totalt (högst) 21:16 dl. kmt., d.v.s. ca. 11 %[130]. Ungefär samma proportioner gäller också för de övriga gårdarna i avräkningsboken. År 1718 anges priset på spannmål till 40 dl. kmt. per tunna, för smör 7:16 dl. kmt. per lisp., 1 får 5 dl. kmt., 4 höns 3 dl. kmt. och 40 ägg 1:16 dl. kmt. Utifrån detta kan vi beräkna Wrååhemmanets totala ränta under detta år till 584:16. Av detta omvandlades endast 15 dl. kmt. till dagsverken, d.v.s. drygt 2 %[131].

b) Mälsåker:

I Axel Fersens jordebok från 1790 anges den uppbördsnorm som skulle gälla för Mälsåkers bönder. Här antecknas en ränta som består av pengar, spannmål och småpersedlar samt till sist en angivelse om att körslor och dagsverken skulle utgå. Bredvid antecknades också den gamla jordeboks- och mantalsräntan. Uppenbarligen har den sistnämnda fått utgöra en mall för uppbördsnormen, men vilket som är det kvantitativa förhållandet mellan dessa båda ränteangivelser framgår inte direkt[132].

Låt oss se om detta står att finna! Genom en bearbetning av den långa rad av jordeböcker som finns när det gäller Mälsåker kan vi hitta en förlaga till den gamla jordeboks- och mantalsränta som finns återgiven i 1790 års jordebok[133]. Den äldsta i detta sammanhang är Anna Maria Soops jordebok från 1728. Två olika räntor uppförs i denna jordebok. Skillnaden mellan dem är att i den ena tycks den gamla jordeboksindelningen vara gällande medan hemmanen förmedlats och räntan förändrats i enlighet med detta, när det gäller den andra. Längre tillbaka i tiden kan vi tyvärr inte gå. Den ränta som påförs hemmanen i jordeböckerna under 1600-talet har inte stor likhet med jordeböckerna under 1700-talet. En lång rad av gårdarna under Mälsåker drogs in till kronan i samband med reduktionen "såsom kiöpta mot ofrucktbara fodringar"[134]. En lång rad av dessa hemman byttes tillbaka till Mälsåker av familjen Wachtmeister. Dessförinnan och i och med bytena hade ofta ny skatteläggning genomförts.

Den "nya" räntan – som tagit hänsyn till förmedlingarna – har uppförts på höger sida i 1728 års jordebok. Denna ränta överensstämmer med angivelserna för den gamla räntan i 1790 års jordebok. Skillnaden är bara att angivelserna 1728 är i dl. smt., medan de år 1790 är i rdr. bco efter principen om att det går 1 rdr.bco på 6 dl. smt[135]. Båda angivelserna är annars i kronovärde. I några fall har också mantalsräntan förändrats[136].

Men det räcker inte, som sagt, att etablera ett samband mellan angivelserna i 1728 års jordebok och den gamla jordeboks- och mantalsräntan i 1790 års jordebok. Vi måste också se i vilken mån vi kan hitta ett samband mellan uppbördsnor-

men i 1790 års jordebok och den gamla jordeboks- och mantalsräntan. Att räkna om jordeboksräntan efter de priser som anges i uppbördsnormen är en enkel procedur. Men för att räkna om mantalsräntan krävs att vi känner vilka artiklar som ingick i mantalsräntan samt hur den utgick i praktiken.

I 1790 års jordebok anges mantalsräntan för hemmanen under Mälsåker regelmässigt till 2:44:10 rdr. bco för ett mantal. Denna mantalsränta har också förts upp i kronans jordebok när det gäller frälsehemmanen i Ytterselö s:n där Mälsåker är beläget[137]. När det gäller krono- och skattehemmanen är de regelmässigt uppförda för en mantalsränta som är dubbelt så stor, närmare bestämt 5:41 2/11 rdr. bco. Hur kan det komma sig att frälsebönderna hade en så låg mantalsränta per mantal i förhållande till krono- och skattebönderna? Frälsebönderna skulle naturligtvis i vanlig ordning göra halva boskaps- och halva skjutsfärdspenningen till kronan, men detta motsvarade bara 40 sh. och kan alltså inte vara hela förklaringen.

Förklaringen är de olika omräkningarna av dl. smt. till rdr. bco. Som vi såg omvandlade Fersen i sin jordebok dl. smt. till rdr. bco. efter principen 1:6. Går vi till en tidigare jordebok från detta område finner vi att mantalsräntan för ett mantal var 17:9:21 3/5 dl. smt. Räknar vi om dl. smt. till rdr. bco efter principen 1:3 får vi en mantalsränta på ca. 5:41 rdr. bco, d.v.s. samma ränta som vi fann i kronans jordebok år 1790. Dessa skilda omvandlingssätt var också helt i sin ordning enligt de bestämmelser som tillkom i samband med övergången till riksdalerräkning 1776[138].

När vi nu kunnat konstatera att den mantalsränta som Mälsåkers bönder påförts i Fersens jordebok från 1790 är identisk med den mantalsränta som kronans bönder skulle betala, kan vi gå vidare och diskutera hur denna ränta utgått. Enligt kronans jordebok skulle bönderna betala följande artiklar:

Tabell 3:8. Mantalsräntorna enligt kronovärde i Ytterselo s:n år 1790. Rdr. bco.

Artikel	*krono/skatte*	*frälse*
Gärden	2:17:11 2/5	
Byggnadshjälpen	—:36	
Salpeterhjälpen	—:4	
Boskapspenningen	—:32	—:16
Skjutsfärdspenningen	1:—	—:24
Dagsverkspenningen	1:—	
Summa:	5:41:11 2/5	—:40

Källa: "Extrakt Jordebok öfver Kongl. Majts. och Kronones ordinarie och extraordinarie räntor ar 1790". Sla: Lk E1:241. ULA.

Nästa steg blir att diskutera hur denna mantalsränta utgått. Innan vi gör det måste vi dock presentera problemet lite mer allmänt.

Mantalsräntan bestod ursprungligen av olika persedlar och vissa summor i

pengar. I olika delar av landet kom olika persedlar att ingå. Värderingen av mantalsräntan utgick ifrån en summering av dessa persedlars kronovärde. Med tiden hade en ränteförenkling kommit till stånd och antalet persedlar i räntan hade minskat[139]. Denna mantalsränta kunde uttas på olika sätt. De ingående persedlarna kan ha lösts i en fast summa pengar, de kan ha utgått i natura eller omräknats i pengar efter markegång[140].

Det är nu vår uppgift att se hur mantalsräntan utgått i vårt fall år 1790. Svaret får vi i kronans specialräkning, där kronans "gewinst" beräknas. Enligt denna räkning löstes gärden för 1 mtl. mot 3 1/4 tr. säd, 12:10 lisp. hö och 5 kärvar hö. Byggnadshjälpen löstes på samma sätt mot "alterum tantum", d.v.s. dubbelt kronovärde, 1:24 rdr. bco.[141] På vilket sätt salpeterhjälpen lösts framgår inte men att den utgått i persedlar eller omräknats efter markegång framgår ändå[142]. Vi kan anta att den utgått som på vanligt sätt i dessa trakter med 1/3 famn ved[143]. Boskapspenningen och skjutsfärdspenningen har utgått efter kronovärdet som angavs i tab. 3:8 ovan. Dagsverkspenningen har uppenbarligen lösts mot 6 öke- och 12 drängedagsverken. Utifrån detta kan vi konstruera en mantalsränta som per mtl. skulle betyda, om vi använder de omvandlingspriser som finns i specialräkningen, ca. 14:8 rdr. bco. I tab. 3:9 kan vi nu jämföra jordeboks- och mantalsräntan å ena sidan och uppbördsnormen å den andra:

Tabell 3:9. Jordeboks- och mantalsränta samt uppbördsnorm vid Mälsåker 1790. Rdr. bco.

Hemman	*Jordeboksr.*	*Mantalsr.*	*S:a*	*Uppbördsnormen*
Onsike 1 mtl.[a]	31:6	—	31:6	30:28
Ullunda 1/2 mtl.	16:—	7:4	23:4	12:33
Wiggeby 1 mtl.	15:31	14:8	29:39	31:3
Brösicke 7/8 mtl.	20:12	12:6	32:28	30:4:3
Skiäggestad 1/2 mtl.	9:32	7:4	16:36	15:8
Nälstad 7/8 mtl.	17:47	12:16	30:15	25:47
Nälstad 7/8 mtl.	17:47	12:16	30:15	25:47
Nälstad 7/8 mtl.	19:6	12:16	31:8	25:47
Nälstad 7/8 mtl.	19:6	12:16	31:8	25:47
Krågestad 1 mtl.	24:36	14:8	38:44	26:42:8

Anm.: a) Onsike har inte påförts någon mantalsränta enl. 1790 års jordebok. Därför har vi inte heller lagt till någon sådan för detta hemman.

Källor: "Jordebok öfwer alla ägendomar som tillhöra . . . Axel Fersen författad år 1790", Stafs.: Fk vol. 37. RA. och "Specialräkning för Selebo h:d" i Landsbok för Södermanland, Sla: Lk E1:241. ULA.

Av tab. 3:9 framgår att uppbördsnormen 1790 var lägre än den samlade jordeboks- och mantalsräntan utom i ett enda fall, vid Wiggeby. Mälsåkers ägare har alltså inte tagit ut hela den ränta som de var berättigade till enligt jordeboken i pengar och persedlar. Det är rimligt att anta utifrån våra förutsättningar, att en

del av denna ränta omvandlats till dagsverken. Vi sade tidigare att det var en vanlig uppfattning att mantalsräntan kunde omvandlas till arbetsränta. Som vi kan se av tab. 3:9 har dock detta i så fall skett i mindre omfattning. Det är bara Onsikes och Krågestads uppbördsnorm som någorlunda rättat sig efter jordeboksräntan. När det gäller övriga hemman har uppenbarligen också en del av mantalsräntan lösts i pengar och persedlar. Räknar vi ut genomsnittet för alla hemman finner vi att 81 % av den samlade jordeboks- och mantalsräntan utgått i pengar eller persedlar. Jordeboksräntans andel av den totala jordeboks- och mantalsräntan var, för att ge en jämförelse, ca. 66 %.

c) Steninge:

När det gäller detta gods är det lämpligt att börja med att presentera ett dokument från tidigt 1800-tal. Vid denna tidpunkt har Steninges ägare beslutat sig för att utarrendera vissa hemman "allt för allt". I enlighet med detta gjordes beräkningar av den ränta som betalats hittills. Därefter förvandlades räntan, i detta fall till tr. säd[144].

Först har den ränta som hemmanen tidigare gjort uppförts. För Räfsta 1 mtl. har först "Årliga utlagor" uppförts med 4 tr. råg, 4 tr. korn, 2 tr. havre och 18:20 rdr. rglds. Därefter har 8 "hem-" och 8 "stadsresor" uppförts till ett värde av 16 rdr. rglds., 40 dagsverken för 13:16 rdr. rglds. samt till sist 41 överdagsverken med "gårdens därigenom winst" à 10 sh. till 8:26 rdr. rglds.[145]. Penningräntan samt dagsverken och körslor har tillsammans värderats till 56:14:6 rdr. rglds. Denna summa har förvandlats till 8 tr. säd. Den nya arrendesumman skulle nu bli 18 tr. säd.

Broby 1 mtl. hade "gifwit till gården" 8 tr. råg, 8 tr. korn, 2 tr. havre, 2 tjog råghalm samt 23:33 rdr. rglds. Dessutom hade hemmanen gjort 8 "hem-" och 8 "stadsresor", 40 dagsverken och 48 överdagsverken. Detta gjorde tillsammans om vi exkluderar spannmålen, 64:16 rdr. rglds., vilket i sin tur förvandlades till 9 tr. och 8 kp. spannmål. Broby utarrenderades nu mot 27:8 tr. spannmål.

Rosta 1 mtl. hade tidigare räntat 10 tr. råg, 10 tr. korn, 4 tr. havre, 2 tjog råghalm, 23:38 rdr. rglds, 8 "stads"- och "hemresor", 40 dagsverken och 48 överdagsverken. Omräknat till tr. spannmål innebar detta ett arrende på 33:8 tr. spannmål.

Varifrån kom då de räntor som låg till grund för det nya arrendet? Låt oss först jämföra denna ränta med Axel Fersens jordebok från 1790 som vi redan använt när det gäller Mälsåker[146]. Räntan är här nära nog identisk med den som presenterades ovan. Räfsta räntar här enligt uppbördsnormen, 8 tr. spannmål, 2 tr. havre samt 10 rdr. bco. Samtidigt förekom också en rad småpersedlar enligt denna uppbördsnorm: 2 famnar ved, 2 lass hö, 2 tjog ägg och 2 höns. Som vi såg var summan för de årliga penningarna lägre i 1790 års jordebok än i arrendeuträkningen från början av 1800-talet. Även med ett agio på 1,5 mellan rdr. bco. och rdr. rglds. så blir ändå summan något högre i det senare dokumentet. Några

småpersedlar fanns dock inte angivna i detta dokument, vilket kan betyda att skillnaden också motsvaras av en avlösning av dessa persedlar i pengar. Broby räntade enligt 1790 års jordebok 10 rdr. bco., 16 tr. spannmål, 2 tr. havre, 2 tjog halm, 2 lass hö, 2 höns, 2 tjog ägg och 2 famnar ved. Rosta till sist räntar enligt denna källa 18 tr. spannmål, 4 tr. havre, 2 tjog halm, 2 lass hö, 2 tjog ägg och 2 famnar ved, vilket alltså avviker något från vad som angavs ovan för Rosta. Vid sidan av detta anges också för de tre hemmanen ett icke specificerat antal dagsverken och körslor.

Som vi kan finna är överensstämmelsen mellan de båda källorna god. I 1790 års jordebok finns också vilket framgick av resonemanget kring Mälsåker ovan, en annan ränta angiven: den gamla jordeboks- och mantalsräntan. I jordeboksräntan tas varje artikel upp för sig och värderas enligt kronovärdet i riksdaler. Mantalsräntan specificeras dock inte utan för hela denna anges en klumpsumma i rdr. enligt kronovärde. Förebilden till denna ränta är dock inte svår att finna. I en jordebok från 1698 tas bl.a. de hemman upp som vi tidigare redogjorde för här[147]. Den skiljer sig dock något från 1790 års angivelser. Värderingarna här är också gjorda enligt kronovärde men uppförs i dl. smt. Räntan i 1790 års jordebok har omräknats från dl. smt. till rdr. bco. utifrån gängse kurs: 6 dl. smt. på 1 rdr. bco.[148]. (Se vidare fig. 3:1.)

Men detta är inte den enda skillnaden. I 1698 års jordebok specificeras mantalsräntan och de titlar som ingick. Mantalsräntan uppdelas också i en oviss och en extraordinarie del. Av den ovissa räntan anges "gärden" samt "byggnings"- och "salpeterhjälpen" och av den extraordinarie "boskaps"-, "skjutsfärds"- och "dagsverkspenningen" samt för ett par hemman även andra titlar. Mantalsräntan har i 1790 års jordebok angivits till 3:8:4 rdr. bco enligt kronovärde för de tre gårdar som vi presenterat ovan. Detta skulle innebära omräknat till dl. smt. enligt principen 1:6 mellan dl. smt. och rdr. bco. ca 19 dl. smt. Men i 1698 års jordebok har hemmansräntorna för Broby angivits till 16:7:17:9 3/5 dl. smt. samt för Räfsta och Rosta vardera 27:9:9 3/5 dl. smt. Mantalsräntorna har alltså förändrats under perioden. Av vilken orsak vet vi inte. Det är dock påtagligt att den mantalsränta som uppförts 1790 sågs som en slags norm: den är i stort sett likadan för alla frälsehemman under Steninge och den absoluta storleken regleras bara av mantalet[149].

Låt oss nu åter jämföra ränteuträkningen i 1790 års jordebok som låg som grund för uträkningen av arrendet i början av 1800-talet och som också fungerade som uppbördsnorm med räntan 1698. I fig. 3:1 har vi placerat dessa räntor bredvid varandra som en utgångspunkt för det vidare resonemanget.

Utifrån fig. 3:1 kan vi se vissa intressanta skillnader mellan angivelserna i 1698 och 1790 års jordebok. Den viktigaste iakttagelsen är kanske den klumpsumma för "Årliga pengar" som tillkommit 1790. En hypotes skulle naturligtvis vara att denna penningsumma döljer det ovissa och extraordinarie enligt 1698 års jordebok, d.v.s. att mantalsräntan år 1790 lösts i pengar. Omräknat efter markegång blir enbart jordeboksräntan för Broby 38:26 rdr. bco., för Räfsta 18:37 rdr. bco.

Figur 3:1. Räntan vid Broby, Räfsta och Rosta enligt 1698 och 1790 års jordeböcker.

	1698		*1790*	
Broby 1 mtl.	Årl. pengar	—:2:4 dl. smt.	Årl. pengar	10:— rdr. bco.
	16 tr.sp.m.	36:—:—	16 tr.sp.n.	37:16
	6 dagsv.	1:4:—	2 tr. havre	2:16
	6 årshästar	1:4:—	2 tjog halm	1:—
	6 kungshästar	—:4:—	2 lass hö	2:—
	Det "owissa":	11:1:9 3/5	2 höns	—:8
	Det "extra-ordinarie"	5:16:—	2 tjog ägg	—:6
			2 famnar ved	1:16
	Summa:	57:1:9 3/5 dl. smt.	Summa:	54:14 rdr. bco. samt dagsverken och körslor.
Räfsta 1 mtl.	Årl. pengar	3:24:12 dl.smt.	Årl. pengar	6:32 rdr. bco.
	7 tr. sp.m.	15:24:—	8 tr. sp.m.	18:32
	1 får	—:24:—	2 tr. havre	2:16
	2 höns	—:6:—	2 famnar ved	1:16
	30 ägg	—:4:12	2 lass hö	2:—
	1 mark lin	—:2:—	2 tjog ägg	—:6
	2 marker talg	—:4:19 1/5	2 höns	—:8
	Det "owissa"	11:1:9 3/5	Summa:	31:14 rdr. bco.
	Det "extra-ordinarie	16:8:—	samt dagsverken och körslor.	
	Summa:	49:7:4 4/5 dl. smt.		
Rosta 1 mtl.	Årl. pengar	5:—:— dl. smt.	Årl. pengar	10:— rdr. bco.
	20 tr. sp.m.	45:—:—	18 tr. sp.m.	44:—
	1 tr. havre	1:4:—	4 tr. havre	4:32
	2 höns	—:6:—	2 tjog halm	1:—
	1 får	—:24:—	2 lass hö	2:—
	30 ägg	—:4:12	2 höns	—:8
	2 marker talg	—:4:19 1/5	2 famnar ved	—:1:6
	Det "owissa"	11:1:9 3/5	Summa:	63:14 rdr. bco.
	Det "extra-ordinarie"	16:8:—	samt dagsverken och körslor.	
	Summa:	79:22:16 4/5 dl. smt.		

Källor: "Jordebok uppå Steeninge underliggiande Godz belägne i. . ." upprättad av Carl Gyllenstjerna 19 sep. 1698. Stafs.: Fk. vol. 157. RA. och "Jordebok öfver alla ägendomar som tillhöra Hans Excellence. . . Axel Fersen" författad år 1790. Stafs.: Fk. vol. 37. RA.

och för Rosta 52:27 rdr. bco., om vi utgår från 1698 års jordebok[150]. Dessa summor understiger klart den ränta som skulle uttas enligt uppbördsnormen av år 1790.

Vi måste nu åter ta in mantalsräntorna i diskussionen. Uppgiften här blir att ta reda på vad mantalsräntorna av år 1698 värderades till 1790. Vi har redan sett

vilka titlar som ingick i mantalsräntan 1698. Nästa steg blir att ta reda på hur dessa ränteartiklar utgått i praktiken.

Det har ofta konstaterats att mantalsräntan i Stockholms län till stor del utgjordes i spannmål[151]. Detta framgår också av landsbokens uppgifter. Enligt fögderiräkenskaperna i landsboken utgick gärden främst i spannmål, byggningshjälpen i lass ved och dagsverkspenningen i dagsverken, medan boskaps- och salpeterspenningen utgick i en fast avgift i pengar[152]. Detta behöver naturligtvis inte betyda att räntan verkligen löstes i denna form; de ingående persedlarna kan lika gärna ha lösts i pengar efter markegång. Men detta har i och för sig ingen betydelse för oss som vill ta reda på mantalsräntans *värde* vid en viss tidpunkt.

Använder vi oss av landsbokens uppgifter skulle de ovissa räntorna enligt 1698 års jordebok ha varit värda 13:47 rdr. bco. år 1790. Till detta kommer också den extraordinarie räntan. För Brobys del värderas denna till 5:28 rdr. bco. under förutsättning att Broby som frälsegård bara utgjorde halva boskaps- och skjutsfärdspenningen eftersom den andra hälften gick till kronan[153]. Tillsammans skulle alltså mantalsräntan för Brobys del uppgå totalt till 19:27 rdr. bco. Den totala räntan enligt angivelserna i 1698 års jordebok skulle på detta sätt för Brobys del innebära en börda på 58:5 rdr. bco., för Räfsta minst 38:16 rdr. bco. och för Rosta minst 72:6 rdr. bco. Det är dessa summor som vi kan jämföra med uppbördsnormen av år 1790[154].

En sådan jämförelse visar att Broby, Räfsta och Rosta skulle utgöra en ränta som låg betydligt över den jordeboksränta som fanns uppförd för hemmanen 1790. Samtidigt kan vi se att den samlade jordeboks- och mantalsräntan översteg uppbördsnormen. Jämför vi med tab. 3:10 finner vi att Broby betalade 93 %, Räfsta 82 % och Rosta 88 % av sin samlade jordeboks- och mantalsränta i pengar och persedlar. Mantalsräntans andel å andra sidan var för Broby 34 %, för Räfsta 51 % och för Rosta 27 %. Men i viss mån kan denna något för höga jordeboks- och mantalsränta i förhållande till uppbördsnormen ses som skenbar. De priser som används i 1790 års uppbördsnorm var lägre än de som upptogs i landsbokens förvandlingskonto. Använder vi oss av det pris på spannmål som finns angivet i Fersens jordebok av år 1790 för att beräkna värdet av den ovissa räntan sjunker värdet av denna med mer än 3 rdr. bco. Vi skulle då åtminstone när det gäller Broby, närma oss uppbördsnormens ränta. Den slutsats vi kan dra är att uppbördsnormens ränta ganska nära sammanfaller med den samlade jordeboks- och mantalsräntan. Vid sidan av detta skulle bönderna alltså göra dagsverken och körslor.

d) Tureholm:

Innan vi här går in på att diskutera förhållandet mellan den totala jordeboks- och mantalsräntan å ena sidan — som anger de ramar inom vilka räntan kunde förvandlas i olika artiklar — och uppbördsnormen å den andra, måste vi först kort diskutera i vilka källor vi kan finna en lämplig uppbördsnorm.

Låt oss börja med en uppbördslängd från 1769[155]. I kredit uppfördes den ränta som verkligen utbetalades. Längden gällde uppenbarligen alla betalande hemman under Tureholm och Örboholm under året, sammanlagt 32 3/8 mtl. för varje hemman antecknades dels i debet den ränta som skulle uttas och i kredit den ränta som uttogs efter förvandlingar etc. Ränteartiklarna var enligt kreditsidans noteringar råg, korn, fläsk, höns, ägg, havre, smör, får samt dl. kmt. Debetsidan upptar ännu fler artiklar: råg, korn, smör, får, gäss, höns, ägg, sågstockar, fläsk, mjöl, hö, bräder, torra gäddor, "fisk", torr ål, strömming, havre, salt ål, dagsverken[156], årliga hästar samt årliga pengar, städjepengar och skut- och matsäckspengar. De persedlar som inte uttas enligt uppbördslängdens kreditsida har i första hand förvandlats och ibland också avkortats.

Frågan blir då denna ränta uppkommit. Låt oss börja jämförelsen med en jordebok av gammal karaktär där de gamla räntepersedlarna uppfördes men som i övrigt ligger nära i tiden i förhållande till uppbördslängden. I en sådan jordebok från 1763 uppförs endast årliga- och städjepenningar i dl. kmt.; för persedlarna anges bara kvantiteter[157]. I stort sett överensstämmer räntan här med den vi fann enligt uppbördslängden. Vissa förändringar har dock skett. Två Ytterstenehemman som i uppbördslängden angavs till 1/2 mtl. vardera, anges här till 1 mtl. vardera. I samband med denna förmedling har räntorna förändrats[158]. Även i några andra fall har hemmanen förmedlats och räntan förvandlats i enlighet med detta[159]. Räntan har också ändrats i några andra fall. Det gäller Ahlby 1 mtl. där hela den tidigare räntan enligt 1763 års jordebok bytts mot en penningsumma år 1769 "allt för allt"[160]; Öfre Mölna 1/2 mtl. med kvarnrörelse[161]; Rösle 1/2 mtl.[162]; Gisle med kvarn[163] och Bokö 1/4 mtl[164]. Dessutom har sågstockar i många fall omvandlats till bräder i 1769 års uppbördslängd. I övrigt är räntan densamma i 1763 års jordebok och 1769 års uppbördslängd[165].

Vi kan gå vidare tillbaka i tiden. Nästa jordebok av intresse har upprättats av Eva Horn och är daterad 1716[166]. Räntesummorna stämmer här med angivelserna i 1763 års jordebok, utom på en punkt. En lång rad hemman betalade enligt 1763 års jordebok något som kallades "skut- och matsäckspenning". I 1716 års jordebok påförs dessa hemman istället efter den övriga räntan en post "för alla dagswärken". Summan som utgick var 15 dl. kmt. för halva hemman och 10 dl. kmt. för fjärdedelshemmanen. Detta är utan tvekan samma summor som anges som "skut- och matsäckspengar" i 1763 års jordebok. Denna post bör alltså ses som en ersättning för att dessa hemman inte gjorde några dagsverken vid godset, eller i annat fall bara ett fåtal.

Låt oss nu övergå till vår huvudfrågeställning. Reduktionen hade inneburit att Tureholms dåvarande ägare greve Niels Bielke förlorat ett antal hemman. Av olika skäl hade han dock velat byta tillbaka vissa av dessa hemman. I en handling angående bytet med kronan har en rad hemmans räntor värderats[167]. Handlingen upptar några hemman som i 1716 års jordebok upptas under rubriken "Från Cronan inlöste hemman"[168]. I handlingen antecknades först den gamla räntan enligt kronans jordebok. Både jordeboks- och mantalsräntorna upptas. Därefter an-

tecknades den nya ränta som åborna skulle erlägga. Båda räntorna upptogs enligt kronovärde.

Tuna 1 mtl. som tidigare "warit gaml[t] Cronohemman" räntade tidigare 25:5:13 1/5 dl. smt. i jordeboksränta och 17:11:21 3/5 dl. smt. i mantalsränta enligt kronovärde, d.v.s. tillsammans 42:17:10 4/5 dl. smt. Nu skulle hemmanet komma att betala 23:9:6 4/5 dl. smt. i jordeboksränta och 14:27:21 3/5 dl. smt. i mantalsränta, vilket tillsammans gör 38:5:4 2/5 dl. smt.

Norrby som också varit kronohemman hade tidigare räntat 11:25:16 4/5 och 8:21:22 4/5 dl. smt. i jordeboks- resp. mantalsränta, d.v.s. tillsammans 20:15:15 3/5 dl. smt. Nu uppfördes hemmanet för en jordeboks- och mantalsränta på 7:29:3 1/5 resp. 7:13:22 4/5 dl. smt., d.v.s. tillsammans 15:11:2 dl. smt.

Ahlby som "Jöns åboar" och som "warit gl[t] skattehemman helt" hade tidigare betalt en jordeboksränta på 28:3:21 3/5 dl. smt. och en mantalsränta på 17:11:21 3/5, vilket tillsammans blir 45:15:9 1/5 dl. smt. Hemmanet skulle nu ränta 29:6:2 2/5 dl. smt. i jordeboksränta och 14:27:21 3/5 i mantalsränta, d.v.s. tillsammans 44:2 dl. smt.

Till sist finns också Hunga "som Anders åboar, warit gammalt frälsehemman helt men till halft förmedlat" med en jordeboks- och mantalsränta på 10:4:16 resp. 8:21:22 3/5 dl. smt., vilket tillsammans gör 18:26:14 4/5 dl. smt. Detta hemman skulle nu ränta 13:24:19 3/5 dl. smt. i jordeboks- och 7:13:22 4/5 dl. smt., d.v.s. tillsammans 21:6:18 2/5 dl. smt.

För dessa hemman beräknades också areal, avkastning i tr. säd och lass hö samt angavs också eventuellt fiske, bete och skog samt avkastningen i pengar av allt detta. Den nya räntan som uppfördes för varje hemman är ett resultat av ny skattläggning utifrån dessa uppgifter.

Låt oss nu jämföra räntan enligt den nya skattläggningen där både jordeboks- och mantalsräntorna finns med med senare års jordeböcker. Eftersom vi redan sett att 1716 års jordebok fungerade som ett slags norm för senare jordeböcker och uppbördslängder, kan det vara lämpligt att använda sig av denna. En annan fördel är att den ligger nära i tiden i förhållande till skattläggningen. I tab. 3:10 kan vi jämföra jordeboksräntan för de nyss presenterade hemmanen enligt den

Tabell 3:10. Jordeboksräntan vid Tuna, Norrby, Ahlby och Hunga enligt skattläggning 1703 och jordeboken 1716. Dl. smt.

Gård	*1703 års skattläggning*		*1716 års jordebok*
	kronovärde	*1716 års priser*	
Tuna	29:6:2 2/5	36:4	54:21
Norrby	7:29:3 1/5	11:12	22:14
Ahlby	29:6:2 2/5	44:13	53:18
Hunga	13:24:19 3/5	21:7	23:28

Källor: Se not 166 och 167.

nya skatteläggningen 1703 med jordeboken av år 1716. I första kolumnen anges skattläggningsinstrumentets artiklar enligt kronovärdet. I den andra har den omräknats efter de priser som är gällande i 1716 års jordebok.

Tabellen visar oss att räntan 1716 klart översteg jordeboksräntan enligt skattläggningen. När det gäller Hunga är dock samstämmigheten någorlunda.

Låt oss nu lägga till mantalsräntan. Enligt skattläggningshandlingen skulle mantalsräntan för 1 mtl. uttas med 14:27:21 3/5 dl. smt. enligt kronovärde. Vilka artiklar som ingick i mantalsräntan framgår tyvärr inte av handlingen. Går vi till landsbokens specialräkning för Jönåkers, Hönö och Hölebo härader i Södermanland från samma tid, framgår det att mantalsräntan i detta område var sammansatt på följande sätt:

Tabell 3:11. Mantalsräntan i Jönåkers, Hönö och Hölebo härader år 1703. Dl. smt.

Artiklarna	*Räntan enl. kronovärde för skatte & krono*[a]	*Räntan enl. kronovärde för frälse*[a]
Gärden	7:3:21 3/5	
Byggningshjälpen	2:8	
Boskapspenningen	2	1
Skjutsfärdspenningen	3	1:16
Dagsverkspenningen	3	
Summa:	17:11:21 3/5	2:16

Anm.: a) Gäller 1 mtl.

Källa: "Specialräkenskaper för Jönåkers, Hönö och Hölebo härader. Pro Anno 1703" i Landsbok för Södermanland 1703. Sla: Lk E1:61. ULA.

Enligt tab. 3:11 skulle frälsebönderna göra halva boskaps- och skjutsfärdspenningen. Drar vi ifrån denna summa i kol. 1. ovan erhåller vi summan 14:27:21 3/5 dl. smt., d.v.s. samma belopp som angavs i skattläggningshandlingen.

Vi har alltså kunnat se vilka titlar som ingick i den mantalsränta som uppsattes för Tureholms bönder. Nästa fråga blir då i vilken form mantalsräntan utgått. Den kunde som vi såg tidigare utgå i en fast summa pengar, i natura eller i persedlar som omräknats i pengar efter markegång. Går vi till landsbokens specialräkenskaper över nyss nämnda härader, finner vi att landtågsgärden löstes mot 2 tr. spannmål "allenast" och de övriga artiklarna genom en fast summa i pengar[169]. Beräknar vi mantalsräntan utifrån detta och lägger denna nya uträknade summa till jordeboksräntan enligt skattläggningshandlingen omräknad efter markegång, erhåller vi följande storheter:

Tabell 3:12. Jordeboksränta och mantalsränta efter förvandling vid Tuna, Norrby, Ahlby och Hunga. Dl. smt.

Gård	*Jordeboksränta enl. 1716 års priser*	*Mantalsränta*	*Summa*	*Tot. ränta 1716*
Tuna	36:4	15:24	51:28	54:21
Norrby	11:12	7:28	19:8	22:14
Ahlby	44:13	15:28	60:5	53:18
Hunga	21:7	7:28	29:3	23:28

Källor: Tab. 3:10 och not 169.

Som vi kan se ger tab. 3:12 ett något splittrat intryck. När det gäller Tuna och Norrby överstiger den ränta som låg som norm för den verkliga uppbörden den sammanlagda jordeboks- och mantalsräntan med 5 resp. 17 %. När det gäller de båda andra hemmanen är den samlade mantals- och jordeboksräntan något högre än uppbördsnormen: när det gäller Ahlby betalades 89 % och när det gällde Hunga 82 % i pengar och persedlar.

e) Wik

Den verkligt inbetalda räntan erhåller vi i gårdsboken där uppbördskontot anger både denna ränta och den norm som gällde. Låt oss jämföra en sådan gårdsbok från 1750-talet[170] med en jordebok av gammal karaktär från ungefär samma tid[171]. På vänstra sidan av uppslaget i denna jordebok upptas "Utgående Frälse Ränta efter Cronowärde" och på höger sida anges: "Stå i Cronones Jordebok för nedannemde Ränta". Beloppen på högersidan är också uträknade enligt kronovärdet.

Ränteartiklarna är i stort sett identiska enligt jordebokens vänstersida och i gårdsboken. I några fall har hemmanen angivits som förmedlade och räntan har förändrats i enlighet med detta[172].

Uppbörden enligt gårdsboken har alltså normerats efter denna jordebok. Räntan som står uppförd här på vänster sida av uppslaget har i sin tur relaterats till den ränta som anges för hemmanen i kronans jordebok. Alla hemman har inte sådana angivelser. Några hemman är av karaktären "gammla frälsehemman som icke stå med Ränta uppförda". Det gäller dels sätesgården med sina 3 mtl. och dels också sammanlagt 12 1/2 mtl. frälse. För de övriga 14 5/8 mtl. frälse finns dock en sådan ränta angiven. I tab. 3:13 framgår relationen mellan den ränta som sågs som uppbördsnorm och den ränta som var uppförd i kronans jordebok.

Slutsatsen som kan dras av tab. 3:13 är att den samlade jordeboks- och mantalsräntan i regel är något högre än uppbördsnormen. Bara i några fall är avvikelsen avsevärd. Det gäller t.ex. Söderby 1/2 mtl. och Häljesta 1 mtl. I genomsnitt upptar uppbördsnormen 85 % av den samlade jordeboks- och mantalsräntan. Mantalsräntan utgör samtidigt 44 % av den totala jordeboks- och mantalsräntan.

Tabell 3:13. Frälseräntan för 14 5/8 mtl. frälse under Wik 1758.

Hemman	*Uppbördsnorm dl. kmt.*	*Enligt kronans jordebok* *Jordeboksr. dl. smt.*	*Mantalsr. dl. smt.*	*S:a dl. kmt*
Rantbrunna 1/2 mtl.	70:19	10:27:16	11:28:21	68:11
Rantbrunna 1/2 mtl.	70:19	10:27:16	11:28:21	68:11
Balingstaby 1 mtl.	80:23	16:30	19:1:9 3/5	107:29
Risslinge 1 mtl.	177:3	35:4:19 1/5	19:1:9 3/5	162:18
Norsta 1/2 mtl.	40:11 1/2	5:13:19 1/5	9:16:16 4/5	44:27 1/2
Högby 9/16 mtl.	67:7	14:2:21 3/5	10:22:18 9/10	74:13
Högby 9/16 mtl.	67:7	14:2:21 3/5	10:22:18 9/10	74:13
Eneby 3/4 mtl.	67:7	16:23:— 4/5	14:9:1 1/5	93:—
Eneby 3/4 mtl.	67:7	16:23:— 4/5	14:9:1 1/5	93:—
Torgesta 1 mtl.	87:15	16:31:21 3/5	19:1:9 3/5	108:—
Hacksta 1/2 mtl.	53:27 1/2	15:26	11:22:21	83:5
Öhlsta 1/2 mtl.	59:11	10:30:7 1/5	9:16:16 4/5	61:13
Öhlsta 1/2 mtl.	47:3 1/2	8:—:7 1/5	9:16:16 4/5	52:19
Söderby 1/2 mtl.	82:11	33:11:19 1/5	9:16:16 4/5	128:21 1/2
Ingla 3/4 mtl.	64:22	9:—	14:9:1 1/5	69:27
Ingla 3/4 mtl.	64:22	9:—	14:9:1 1/5	69:27
Häljesta 1/2 mtl.	50:15 1/2	13:30:13 1/5	9:16:16 4/5	70:13
Häljesta 1/2 mtl.	50:15 1/2	13:30:13 1/5	9:16:16 4/5	70:13
Häljesta 1 mtl.	100:31	27:29:2 3/5	19:1:9 3/5	140:26
Kiölfva 1 mtl.	300:—	12:13:19 1/5	19:1:9 3/5	94:13
Kiölfva 1 mtl.	116:27	14:15:4 4/5	19:1:9 3/5	100:19
Biällsätra 1 mtl.	67:7	10:7:7 3/5	19:1:9 3/5	87:27
Ahlsta 1 mtl.[a]	408:—	52:26:7 1/5	9:16:16 4/5	190:1
Härkebergaby 1 mtl.	350:—	13:31:7 1/5	9:16:16 4/5	70:16

Anm.: a) med kvarnrörelse.

Källa: "Jordebok öfwer Viks Sätes Gård med underliggande hemman, torp och lägenheter, upprättad Åhr 1758" AåW. vol. E 2903. RA.

I procentuträkningen har vi uteslutit några hemman med extremvärden: Kiölfva, Ahlsta och Härkeberga by. Gemensamt för dessa är att de betalar en penningsumma "allt för allt". Ahlsta betalade också för en kvarn som uppenbarligen inte tagits någon hänsyn till när det gällde räntan i kronans jordebok. Kiölfva var samtidigt gästgiveri, vilket också kan ha påverkat situationen. När det till sist gäller Härkebergaby bör det beaktas att detta hemman låg allra längst bort från Wik av alla här upptagna hemman; i Härkeberga s:n i Trögds härad. Hemmanet kan ha fått – det är åtminstone en rimlig hypotes – sin dagsverksskyldighet avlöst i pengar.

Det är nu dags att kort sammanfatta vad vi kommit fram till i detta avsnitt. Vi har här jämfört uppbördsnormen, eller i ett fall – Nor – själva uppbörden, med vad som ålåg hemmanen enligt jordeboken. Som vi såg hävdades att en del av – eller hela – mantalsräntan "av hävd" kunde omvandlas till dagsverken. Att detta

också skett har inget stöd i vårt material. Vi kan visserligen i majoriteten fall se att den samlade jordeboks- och mantalsräntan översteg vad som enligt uppbördsnormen kunde krävas av bönderna. Det är också mycket möjligt att denna nedskrivning kommit till stånd genom att hänsyn tagits till dagsverksbördan. Men dagsverksbördan har uppenbarligen inte utökats så långt att stora delar av den övriga räntan omvandlats. Detta var dock som vi såg i föregående avsnitt möjligt för enstaka hemman. Vi kan alltså i stort sett säga att uppbörden normerats efter den samlade jordeboks- och mantalsräntan även om den understiger denna något (dock sällan mer än 10 %). Nedskrivningen motsvarar på intet sätt hela mantalsräntan.

3:8 Arbetskraften

Vi har hittills enbart sysselsatt oss med landbönderna. Att dessa gjorde dagsverken vid huvudgårdarna har kunnat konstateras. Uppgiften i detta avsnitt blir att försöka redogöra för vilka andra grupper som också förekom som arbetskraft vid godsen. I detta sammanhang måste vi också diskutera de olika gruppernas betydelse för godsdriften i stort.

a) Torparna:

Som vi sett ovan betonades torparna vid sidan av landbönderna som huvudgårdarnas viktigaste arbetskraftsresurs[173]. Utterström drog exempelvis följande slutsats utifrån det källmaterial han behandlade:

"Det framgår av de anförda exemplen, som lätt skulle kunna mångfaldigas, att arbetsorganisationen vid gods och större gårdar i slutet av 1700-talet i stor utsträckning var byggd på en arbetsfördelning, där arbetet på åker och äng, i skog och mark, vid hägnad och vägunderhåll o.s.v., var indelat på bönder och torpare. Likaså tillgodosågs behovet av transporter, mer eller mindre långa "äckor" av åborna"[174].

Detta är också i stort den bild som vårt material förmedlar. Vi skall ändå försöka belysa detta förhållande med hjälp av två källor som ger en konkret bild av förhållandena.

I en dagsverksjournal från Tidö för år 1790 som sträcker sig över perioden 3/6 till 15/10, framgår klart förhållandet mellan bönder och torpare och vilka sysslor de var åsatta till att sköta[175].

Torparna vid Tidö arbetade utan hjälp från bönderna under hela juni månad. Det genomsnittliga antalet dagsverken per dag var 16. De arbetsuppgifter som torparna utförde var av skiftande slag. De körde gödsel, stängslade, arbetade i trädgården, i smedjan, lagade, byggde, körde vatten, manglade o.s.v. Först i mitten av juli trädde också bönderna till. Det är i samband med höbärgningen som vi hittar dem för första gången. Även i början av juli sköttes följaktligen arbetet helt av torpare. De gjorde i genomsnitt 12 dagsverken per dag fram till 15/7.

Under senare delen av juli var alla krafter koncentrerade till höbärgningen. Några torpare stängslade visserligen under ett antal dagar, men i övrigt användes all arbetskraft till detta. Även bönderna deltog nu i arbetet. Nu anges inte längre det totala antalet dagsverken: alla sägs delta "alment". Vad detta innebär i antalet dagsverken vet vi inte. I en jordebok från 1795 anges totalt 17 frälse- och 1 kronoskattehemman samt 23 torp under Tidö[176]. Detta bör också ha varit den arbetskraftsresurs som stod till buds.

I början av augusti började man skörda. Bönder och torpare deltog tillsammans i detta arbete. För det mesta angavs inte hur många bönder som deltog. De deltog som förut "alment" i arbetet, allt som allt under 13 dagar i augusti. I några fall antecknades dock antalet: som mest var antalet bönder 27 den 31/8, och som minst 7 den 21/8. Torparna gjorde under denna tid i genomsnitt 17 dagsverken per dag. I de flesta fall anges här dagsverksantalet, men vid några tillfällen anges också torparna delta "alment".

Även under september fortsatte skördearbetet. Torparna slog "i humlegården", de skar hö, havre, råg m.m. I genomsnitt gjorde de under månaden 20 dagsverken per dag. Bönderna deltog med dagsverken endast under 8 dagar. De sysselsattes främst med tröskning och att skära löv. Nu angavs också antalet dagsverken för bönderna: under de 8 dagar de deltog i arbetet användes i genomsnitt 13 dagsverken per dag.

Under oktober återgick torparna igen till sitt "mångsyssleri". De "kör i åkern", "slöjdar", "hugger ved", "lagar", "lastar båten", "smider", "binder och lagar kärl", "kör vatten", "plöjer" o.s.v. De gjorde i genomsnitt 13 dagsverken per dag under denna månad (d.v.s. fram till den 15/10 då längden upphör). Även bönderna deltog i flera olika sysslor under denna månad: de "skär vass", "arbetar i trädgården", "tröskar", "bråkar lin", "tar upp potatis och rovor", "lagar båten", "gräver tuvor", "plöjer" m.m. De deltog i arbetet under 14 dagar av 15. Antalet dagsverken anges nu också regelmässigt: under perioden gör de 10 1/2 dagsverke per dag i genomsnitt.

Vi har också funnit en dagsverkslängd från Nor. Här anges visserligen bara torpardagsverkena, men som vi såg tidigare var böndernas dagsverken av relativt liten betydelse vid detta gods[177]. I denna dagsverkslängd anges 17 dagsverkstorp. Längden sträcker sig över perioden april t.o.m. september. I tab. 3:14 nedan visas antalet dagsverken och hur dessa utnyttjades.

Tab. 3:14 ger faktiskt en bild av ett tämligen jämnt uttag av torpardagsverken under sommarhalvåret. Vi kan se att antalet stiger något vid mitten av sommaren. Men det är inte skördearbetet som medför ett ökat dagsverksuttag, utan istället röjning o.dyl.

I sin avhandling betonade D. Torbrand att bönder och torpare hade olika uppgifter vid godsen. Det syntes framförallt därigenom att: "böndernas arbete var säsongsbetonat. Torparna hade däremot en jämn sysselsättning året runt"[178]. Detta hängde samman med att bönderna främst sysselsattes med själva jordbruksdriften, medan torparna var en slags "servicepersonal"[179]. Detta framkommer också

Tabell 3:14. Antalet torpardagsverken vid Nor 30/4–26/9 1789 och dessas huvudsakliga användning.

Tidsperiod	*Antal dagar*	*Antal dagsverken*	*Genomsnitt*	*Huvudsakliga sysslor*
30/3–4/4	6	46	7,7	timrade, sågade
6–9/4	4	37	9,2	timrade, sågade
10/4	Långfredag			
11/4	1	8	8,0	"Alla wid winter noten"
12–13/4	Påsk			
14–18/4	5	55	11,0	skotta snö, såga
20–25/4	6	43,5	7,2	köra hö och halm, skotta snö
27/4–2/5	6	47	7,8	såga, hugga, "hos trädgårds-mästaren"
4–9/5	6	50	8,3	plöja, såga, köra i åkern
11–16/5	6	52	8,7	köra i åkern, såga
18–20/5	3	29	9,7	köra i åkern, så
21/5	Kristi himmelsfärdsdag			
22–23/5	2	21	10,5	färga gärdesgården
25–30/5	6	58	9,7	köra i åkern, färga, dika
1/6	Pingstdagen			
2–6/6	5	55	11,0	dika, "arbeta vid gamla rödjan"
8–13/6	6	61	10,2	dika, arbeta vid Wråå torp
15–20/6	6	67	11,2	färga, röja dika
22–23/6	2	19	9,5	"arbeta vid stora landswägen", hacka torv
24/6	Midsommardagen			
25–27/6	3	35	11,7	röja, bränna rötter, hacka torv, köra i åkern
29/6–4/7	6	70	11,7	hacka torv, röja, bränna stubbar
6–11/7	6	67	11,2	timra, dika, plöja
13–18/7	6	58	9,7	höbärgning, "arbete vid Wråå", bygga
20–25/7	6	50	8,3	slå, bärga hö
27/7–1/8	6	50	8,3	bärga hö och råg
3–8/8	6	50	8,3	bärga råg, köra i åkern
10–15/8	6	48	8,0	så råg, köra i åkern
17–22/8	6	42	7,0	köra i åkern, så korn, bryta asplöv
24–29/8	6	46	7,7	så vete, bygga, bärga korn, svedja
31/8–5/9	6	47	7,8	bärga havre, "wickers upptag-ning", röja
7–12/9	6	59	9,8	röja, köra i åkern
14–19/9	6	57	9,5	röja, köra i åkern
21–26/9	6	51	8,5	röja, tröska, köra i åkern

Källa: Se not 175.

här, åtminstone delvis. Att torparna hade en någorlunda jämn sysselsättning åtminstone över sommarhalvåret, framgår av våra två anförda exempel. Antalet dagsverken ökade ibland vid speciella tillfällen, men uttaget var ändå an-

märkningsvärt jämnt. Ser vi till Tidö är det också uppenbart att bönderna i hög grad deltog säsongsvis. De deltog i arbetet under den hektiska skördeperioden samt igen i oktober. I juni deltog de överhuvudtaget inte alls, liksom mycket sparsamt igen i september. Arbetsuppgifterna vid Tidö sätesgård var uppenbarligen också klart differentierade. Bönderna sysslade främst med själva arbetet på åker och äng. Torparna deltog också i detta arbete, men har också en rad andra uppgifter som inte på något direkt sätt hör samman med detta arbete[180]. Vid Nor hade förhållandena tydligen varit något annorlunda. Här bör torparna ha stått för huvuddelen av allt arbete på gården. Men detta torde höra samman med att antalet bönder som gjorde dagsverken vid Nor var ganska fåtaligt.

Vi skall slutligen när det gäller torparna presentera siffror över det totala antalet torpardagsverken vid några gods. Det bör påpekas att källmaterialet inte är det allra bästa för denna typ av kvantifiering. Få dagsverkslängder har överlevt in i vår tid. Istället måste uppgifterna i första hand tas från annat håll, från jordeböcker och annat material av liknande slag. Detta betyder att uppgifterna sällan

Tabell 3:15. Torpardagsverken vid ett antal gods under 1700-talet.

Gods	*År*	*Totalt antal torp*	*Dagsv. torp*	*Totala årl. dagsv.*	*Körslor*	*Årl. dagsv. per torp*
Aljö	ca 1750[a]	12	11[b]	576	?	52,4
Esplunda	1782	17	16[c]	2080	42 3/4 tr. säd bortföras	130,0
Hjälmarsnäs	ca 1750[a]	8	8	451	?	56,4
Ljung	ca 1750[a]	32	24[d]	2054	?	85,6
Medevi	ca 1750[a]	17	12[e]	1092	?	91,0
Mälsåker	ca 1750[a]	17	17	1378	?	81,0
Nor	1792	28	27[f]	3952	112 tr. utforslas 180 tr. tröskn. 104 sklp. spånad 260 hjälpedagsv.[g]	146,4
Penningby	? [h]	23	12[i]	1248	?	104,0
Stensta-Båttna	1758	13	13	1404	oreglerat[j]	108,0
Tidö	1790	20	20	3416[k]	?	170,8
Tuna	1760	13	12[l]	1248	?	104,0
Tureholm	? [m]	51	34[n]	3068	?	90,2
Ulvsunda	1757	11[o]	11	1144	?	104,0
Wik	1758	18	10[p]	858	?	85,8

Anm.:

a) De två extraktjordeböcker som dessa uppgifter är hämtade från, saknar datering. Enligt en senare tillkommen blyertsanteckning på utsidan av den bunt där jordeböckerna ligger, skall de härstamma från tiden "efter 1773". Men detta stämmer knappast. Flera torp under Ljung hade enligt jordeboken frihetsår fram till 1756–57 vid tidpunkten då jordeboken upprättades. Detta betyder att den rimligen inte kan ha tillkommit senare än detta datum. Det sista torp som fått frihetsår har tillkommit 1755, enligt anteckningarna. Detta bör alltså vara det tidigaste datum

då jordeboken tillkommit. Det finns visserligen anteckningar i marginalen från så sent som 1770, men de är skrivna med annan stil än den övriga jordeboken.

b) Exklusive 1 torp som lämnar torra gäddor istället för dagsverken.
c) Exklusive 1 torp som är smedsboställe.
d) Exklusive 7 torp som har frihetsår och 1 som är skogvaktarboställe.
e) Exklusive 5 torp som av okänd anledning inte gör dagsverken.
f) Exklusive 1 torp som är skogsvaktarboställe.
g) Hjälpedagsverkena löstes mot tr. råg.
h) Den jordebok som uppgifterna är hämtade från är odaterad, men torde härstamma från 1750-talet. Se ovan s. 60.
i) Exklusive 1 torp som brukas av gårdssmeden, 1 av mjölnaren, 2 är fiskartorp och 7 betalar arrende i pengar.
j) Förutom de årliga dagsverkena anges att torparna "någon gång" gör resor till Bergslagen "när så beslutas".
k) Torparna gjorde dessutom 674 överdagsverken som de erhöll betalning för.
l) Exklusive 1 torp som var skogvaktarboställe.
m) Handlingen är inte daterad. Den ligger dock i samma bunt och verkar vara av samma karaktär som handlingar från omkring 1750.
n) Exklusive 1 tegelslagartorp, 1 inspektorbostad, 1 fiskartorp, 1 färgaretorp och 1 skogsvaktartorp. På frälsehemmanens ägor finns sammanlagt 24 torp. Av dessa har här exkluderats 1 torp som betalar —:2 tr. strömming per år, 1 postbärare, 1 fiskartorp, 1 färjekarlstorp, 1 skomakarboställe, 1 torpare som "bygger när befalls", 2 är skjutskarlsboställen, 1 betalar arrende i pengar och strömming och 1 är bostad för en skeppare.
o) Inklusive 5 torp på frälsehemmanet Glias ägor, men som gör dagsverken till sätesgården.
p) Exklusive 1 torpare som sköter humlegården och som "gör en resa om året", 1 som "förer posten till Uppsala 2 dagar i veckan", 1 smedsboställe, 3 skogsvaktarboställen, 1 sågareboställe, 1 torpare som "hugger vid Siggefora" och 1 ytterligare ospecificerad.

Källor: Aljö, Hjälmarsnäs, Ljung, Medevi och Mälsåker: Jordeböcker över hemman och torp under Mälsåker, Aljö, Ljung, Löfstad, Finsta och Harvila, samt "Extrackt Jordeböcker öfwer Grefwinnan Eleonora Wachtmeisters Arfwegods". Angående datering av det sistnämnda dokumentet se anm. a) ovan. Stafs.: Fk vol. 36. RA.
Esplunda: "Jordebok öfwer de under Espelunda Sätesgård lydande Hemman och Lägenheter, upprättad åhr 1782". Esp. vol. III d:2. RA.
Nor: Handling från 1792 utan titel i vilken ingår "Hemman och torp som utgöra Dagswercken". Nor. vol. 33. RA.
Penningby: "Jordebok öfver Penningeby Säterie med underliggande Rå- och Rör samt Frälse- och Frälseskatte-hemman jämte Torp och flera lägenheter. . .". Rydb. vol. E 7508. RA. När det gäller dateringen av denna handling se ovan anm. m).
Stensta-Båttna: "Jordebok öfwer Stensta och Båttna Sätesgårdars underliggande Frälsehemman, hwarefter Åboerne böra lefwerera sina årliga Utlagor. . .", daterad 1758, Bielkes. vol. E 2311. RA.
Tidö: "Bonde- och Torpare Bok för Tidö Sätesgård börjad år 1786". Tidö. vol. 175. RA.
Tuna: "Jorde Bok öfver Thuna Berustade Säterie med underliggande Rustnings Stammar, Augmenter, Frälsehemman och Frälseskatte, jemte därtil hörande Torp samt Ryttarebohl. . .", daterad 27/1 1768. Rydb. vol. E 7626. RA.
Tureholm: Lista i Tureh. vol. E 7028. RA.
Ulvsunda: Syneinstrument för Ulvsunda upprättat 13/5 1757. Bielkes. vol. E 2293. RA.
Wik: "Jordebok öfwer Viks Sätes Gård med underliggande hemman, torp och lägenheter upprättad Åhr 1758". AåW vol. E 2903. RA.

är särskilt detaljerade[181]. I stort sett torde de dock ge en någorlunda rättvisande bild av den samlade dagsverksbördan. Det bör också påpekas att i de flesta fall anges bara de årliga dagsverkena. I vilken mån körslor, resor och annat uttogs vid sidan om, framgår vanligtvis inte[182]. Detta gäller också eventuella överdagsverken som utfördes mot betalning.

b) Anställda på stat:

Vid sätesgårdarna fanns en rad fast anställda "ämbetsmän" och där fanns adelsmannens personliga tjänarestab, under förutsättning att ägaren själv bebodde gården. Därutöver fanns personal för den driftmässiga verksamheten. Vilka uppgifter denna senare grupp hade, har det rått delade meningar kring. Swenne menade – och detta gällde i första hand förhållandena i Älvsborg vid mitten av 1600-talet – att adelns behov av arbetskraft till stor del fylldes genom denna grupp. Det fanns enligt Swenne:

"... drängar på sätesgårdarna, på de större till och med 4–5 och dessutom åtskilligt arbetsfolk av olika slag. Det dagliga arbetet vid sätesgårdarna har därför sannolikt ombesörjts av dessa, och bönderna hava huvudsakligen uppbådats vid de tillfällen, då arbetsfolk i särskild stor mängd behövdes..."[183].

Andra har snarare betonat att de fast anställda hade mycket liten del i själva arbetet på åker och äng[184].

De fast anställda – helårs- eller halvårsvis – fördes vanligen upp i speciella statlistor som infördes i gårdsräkenskapernas verifikationer. Där uppfördes de olika ämbetsmännen, deras namn, syssla och vad de hade rätt att fodra i pengar och persedlar. En stor del av lönen utgick nämligen i persedlar. Låt oss bara ge ett exempel på detta. Under åren 1746–49 var i genomsnitt 13 uppförda i stat vid Rydboholm, Där fanns 1 inspektor, 1 rättare, 1 trädgårdsmästare, 1 deja, 4 drängar, 3 pigor samt 1 "flicka". Tillsammans hade dessa under bokföringsåret 1/4 1747–1/4 1748 rätt att fodra följande stat: 1872 dl. kmt., 2:2 tr. ärter, 1 tr. vete, 43:4 tr. råg, 38:5 tr. korn, 11 stockar vitkål, 6 tr. kålrötter, 9 tr. rovor, 6 kor, 1 kviga, 8 får, 2 svin, 3 tr. salt, 4:8 lisp. humle, 1 tr. strömming, 1470 kannor mjölk, 1:3 lisp. ull, 20 hudar och 15 fårskinn[185]. Att denna stat verkligen utgick framgår av kontona i de årliga räkenskaperna, där posterna enligt statlistan uppfördes regelmässigt. Ibland finns dock smärre tillägg här för "extrastat".

En undersökning av antalet fast anställda har gjorts utifrån statlistor och presenteras i tab. 3:16 nedan.

Den fråga som kan ställas är naturligtvis i vilken mån det totala antalet anställda kommit med i statlistorna. Något som förvånar är att inga – eller så få – av godsägarnas personliga tjänare förts upp i listorna. De har utan tvekan i en rad fall utelämnats medvetet. Det blir då rimligt att ställa frågan i vilken mån även andra grupper utelämnats.

Vi har nedan försökt att jämföra statlistornas uppgifter med mantalslängderna. Detta material är naturligtvis rent allmänt inte alldeles perfekt ur källsynpunkt. Dess karaktär av beskattningslängd gör att många människor aldrig antecknades[186]. Under 1700-talet var exempelvis adelns tjänstefolk befriat från mantalspenningen[187]. Innan 1765 behövde man, enligt bestämmelserna, inte alls föra upp dem som var skattefria i detta avseende i mantalslängden[188]. Men en genomgång visar att adelns tjänstefolk ändå togs upp. Vissa forskare har också varit i huvudsak positivt inställda till mantalslängderna som källa för befolkningsräkningar

Tabell 3:16. Antalet fast anställda[a] per år vid ett antal gods omkring 1750. Medianvärden.

Gods	*Tot. ant.*	*Insp.*	*Rättare*	*Trädg. mäst.*	*Deja*	*Dräng*	*Piga*	*Övriga*
Aljö 1749–52	6	1			1	2	2	
Björkvik 1763–64	13,5		1		1	3,5	7	0,5 fiskare, 0,5 trädgårdsgosse
Björnö 1754	12	1	1	1	1	2	3	1 fiskare, 1 jägare, 1 trädgårdsgosse
Esplunda 1749–53	12	1	0,5	1	1	4,5	4	
Hjälmarsnäs 1749–51	6	1			1	2	2	
Ljung 1751–52	7	1		0,5	1	2,5	1	1 tegelslagare
Medevi 1750	7	1	1		1	1	2	1 övrig
Mälsåker 1749–52	12	1	1	1	1	3	3	1 smed, 1 snickare, 0,5 skogsvaktare
Nor 1763–65	18	1	3	1	2	5	5	1 mjölnare
Penningby 1752–53	11	1	0,5	1		3,5	5	
Rydboholm 1746–49	13	1	1	1	1	4	3	1 fiskare, 1 "flicka"
Steninge 1745–48	13	1		1	1	5	2,5	1 snickare, 1 smed
Stensta-Båttna 1750–53	13,5	1				6	6,5	
Tidö 1755	20	1	1		1	8	6	1 fiskare, 1 ryttare
Tuna 1748–51	10	1	1	1		2	4	1 fiskare
Tureholm 1750	24	1	1	1	1	10	5	1 hushållerska, 1 smed, 1 humlegårdsarbetare, 1 ?, 1 befallningsman.
Ulvsunda 1763	14	1		1	1	5	3	1 höns- och 1 oxgubbe, 1 övrig
Wik 1751–54	9,5[b]	1	1	1		2	2	1,5 smed
Median:	12							

Anm.:

a) Innefattar helårs- och halvårsanställda.

b) Här anges också ägarens personliga tjänarstab i statlistan, men har exkluderats i tab.: i genomsnitt under perioden 1 husjungfru, 2 kammarjungfrur, 3 huspigor, 3 lakejer och 1 övrig (medianvärdet).

Källor: Aljö: Gårdsräkningar. Stafs.: Fk. vol. 196. RA. Björkvik: Gårdsräkningar. Rålamb. vol. 59. RA. Björnö: Gårdsräkning. Sfh. vol. E 9337. RA. Esplunda: Gårdsräkningar. Esp. vol. III ga: 1. RA. Hjälmarsnäs: Gårdsräkningar. Stafs.: Fk. vol. 214. RA. Ljung: Gårdsräkningar. Stafs.: Fk. vol. 54. RA. Mälsåker: Gårdsräkningar. Stafs.: Fk. vol. 186. RA. Nor: Gårdsräkningar. Nor. vol. 14. RA. Penningby: Gårdsräkningar: Rydbh. vol. E 7509. RA. Rydboholm: Gårdsräkningar. Rydbh. vol. E 7514. RA. Steninge: Gårdsräkningar. Stafs.: Fk. vol. 173. RA. Stensta-Båttna: Gårdsräkningar. Bielkes. vol. E 2311. RA. Tidö: Gårdsräkning. Tidö. vol. 192. RA. Tuna: Gårdsräkningar. Rydbh. vol. E 7632. RA. Tureholm: Gårdsräkning. Tureh. vol. E 6989. RA. Ulvsunda: statlista. Bielkes. vol. E 2305. RA. Wik: separata statlistor. AåW. vol. E 2903. RA. Medevi: Gårdsräkning. Stafs.: Fk. vol. 207. RA.

överhuvudtaget[189]. I tab. 3:17 har vi jämfört mantalslängder och statlistor. En sådan jämförelse ställer naturligtvis frågan vilken av källorna som är den "oberoende" och vilken vi anser oss "testa". Det är ju inte alls otroligt att statlistorna är den bättre källan. Men jämförelsen kan ändå ha ett visst värde. Det intressanta är om vi kan se några systematiska skillnader mellan de båda källorna, t.ex. att en viss arbetarkategori systematiskt faller bort i en av källorna. Intressant är också att se i vilken mån de båda källorna är beroende av varandra.

Tabell 3:17. Antalet anställda enligt statlistor och mantalslängder vid ett antal gods[a] omkring 1750.

Gods	*År*	*Anst. enl. statlistor*	*Anst. enl. mantalsl.*
Aljö	1750	6	8[b]
Björnö	1753[c]	12	13[d]
Esplunda	1750	12	11[e]
Mälsåker	1750	12	10[f]
Nor	1763	15	15[g]
Penningby	1753	11	11[h]
Rydboholm	1750[i]	13	14[j]
Steninge	1748	13	10[k]
Stensta-Båttna	1750	8	9[l]
Tidö	1755	16[m]	24[n]
Tuna	1750	10	12[o]
Tureholm	1750	16	18[p]
Wik	1752	22	22[q]

Anm.:

a) Godsen i Östergötland har utelämnats av arbetsekonomiska skäl.

b) Statlistan: Fogde, deja, 2 drängar, 2 pigor. Mantalslängd: Inspektor, deja, 4 drängar, trädgårdsmästare, smed.

c) Den gårdsräkning som använts här är från 1754. Mantalsuppgiften är från 1753.

d) Statlista: Förvaltare, jägare, trädgårdsmästare, rättare, fiskare, deja, trädgårdsgosse, 2 drängar och 3 pigor. Mantalslängd: Inspektor, rättare, trädgårdsmästare, deja, skytt, 4 drängar och 4 pigor.

e) Statlista: Inspektor, trädgårdsmästare, deja, 5 drängar och 4 pigor. Mantalslängden: Fogde, trädgårdsmästare, deja, 4 drängar, 3 pigor och 1 fiskare.

f) Statlista: Inspektor, deja, trädgårdsmästare, smed, snickare, rättare, 3 drängar och 3 pigor. Mantalslängd: Inspektor, deja, trädgårdsmästare, smed, 3 drängar och 3 pigor.

g) Statlista: 3 rättare, 2 dejor, 5 drängar och 5 pigor. Mantalslängd: 2 inspektorer, 1 trädgårdsmästare, 7 drängar och 5 pigor.

h) Statlistan: Inspektor, trädgårdsmästare, rättare, 3 drängar och 5 pigor. Mantalslängden: Inspektor, trädgårdsmästare, 4 drängar och 5 pigor.

i) Statlistan är här från 1749, medan mantalsuppgiften är från år 1750.

j) Statlistan: Inspektor, trädgårdsmästare, deja, rättare, fiskare, 4 drängar, 3 pigor och 1 "flicka". Mantalslängden: Rättare, trädgårdsmästare, inspektor, deja, 5 drängar och 5 pigor.

k) Statlistan: Fogde, trädgårdsmästare, deja, snickare, smed, 5 drängar och 3 pigor. Mantalslängd: Inspektor, trädgårdsmästare, deja, 6 drängar, snickare.

l) Statlistan: Inspektor, 3 drängar och 4 pigor. Mantalslängd: Inspektor, 3 drängar, 4 pigor och 1 "övrig".

m) Exklusive 2 drängar och 2 pigor vid Ternö.

n) Statlista: Befallningsman, deja, fiskare, rättare, smed, 6 drängar, ryttare och 4 pigor. Mantals-

längd: Bokhållare, husjungfru, 2 lakejer, ryttare, huspiga, kökspiga, inspektor, trädgårdsmästare, snickare, deja, rättare, fiskare, 6 drängar, 4 pigor och 1 övrig.

o) Statlistan: Gårdsfogde, trädgårdsmästare, rättare, fiskare, 4 drängar och 4 pigor. Mantalslängd: Fogde, trädgårdsmästare, 5 drängar och 5 pigor.

p) Statlistan: Inspektor, hushållerska, trädgårdsmästare, rättare, smed, 7 drängar, 3 pigor och 1 "övrig". Mantalslängd: Inspektor, trädgårdsmästare, hushållerska, rättare, smed, 7 drängar, bryggerska, fiskare och 3 pigor.

q) Statlista: Husjungfru, 2 kammarjungfrur, 3 huspigor, 3 lakejer, fogde, trädgårdsmästare, rättare, 4 drängar, 4 pigor och 2 "övriga". Mantalslängd: Inspektor, 2 huspigor, kökspiga, 3 lakejer, fogde, trädgårdsmästare, rättare, smed, 6 drängar, 4 pigor och 1 "övrig".

Källor: Statlistorna: se tab. 3:16. Mantalslängderna: Aljö, Mälsåker, Tureholm: Sla: Lk E II:98. ULA.; Björnö, Penningby: Shla: Lk E III:4, ULA.; Esplunda: Öla: Lk E III a: 19, ULA.; Nor: Shla: Lk E III:13, ULA.; Rydboholm, Stensta-Båttna, Tuna: Shla: Lk EI:36a, ULA.; Steninge: Shla: Lk E III:2, ULA.; Tidö: Vla: Lk E I:119b, ULA.; Wik: Ula: Lk E I:188, ULA.

Som vi kan se av tab. 3:18 är överensstämmelsen mellan de båda källorna god i de flesta fall. Några grupper av anställda som systematiskt utelämnats i någon av källorna, kan vi inte finna. Mantalslängderna tar dock vanligtvis upp något fler anställda. Orsakerna till de stora divergenserna när det gäller Tidö är att mantalslängden till skillnad från statlistan också upptar den personliga betjäningen. Eftersom avvikelserna inte är av det systematiska slaget, finns det alltså all anledning att anta att statlistan inte schablonmässigt uteslöt vissa grupper. Detta gäller naturligtvis bara under förutsättning att inte både mantalslängd och statlista uteslöt en viss kategori.

Uppgifterna i tab. 3:16 och 3:17 ovan tycks peka på att det antal arbetare som — åtminstone i teoretisk mening — var tillgängliga för arbete på åker och äng, var ganska betydande i flera fall. Det gällde t.ex. Nor, Tureholm, Stensta-Bottna och Tidö som har resp. 5, 10,6 och 8 drängar i staten[190]. Skulle alltså detta konfirmera Swennes uppfattning åtminstone när det gällde de större huvudgårdarna? Först och främst bör man dock komma ihåg att dessa drängar hade att utföra en mångfald sysslor: de skulle delta i arbetet i trädgården, sköta om djuren o.s.v. Det antal som "blev över" till jordens skötsel torde därför inte ha varit så stort. Som ett exempel kan anges att av de 5 drängarna vid Nor var 2 trädgårdsdrängar[191] och av 10 drängar vid Tureholm-Örboholm var 2 stalldrängar, 2 fiskedrängar och 2 trädgårdsdrängar[192].

Dessa gods var dock undantag. I de flesta fall var antalet drängar mycket litet. Den anställda arbetskraften bör alltså ha spelat en mycket underordnad roll. Speciellt gällde naturligtvis detta under de bråda skördemånaderna. Men antalet drängar är så lågt i de flesta fall att vi kan anta att de spelade utomordentligt liten roll för arbetet på åker och äng överhuvudtaget.

c) Övriga:

Även annan typ av arbetskraft bör ha förekommit vid huvudgårdarna. För det första bör backstugesittare etc. ha utgjort en arbetskraftsreserv som kunde utnyttjas vid behov. Vid Nor fanns t.ex. år 1792 4 backstugor som gjorde dagsver-

ken i "andetiden", tillsammans 80 dagsverken[193]. Sådana förekom säkerligen även vid andra gods, även om materialet sällan ger något besked på denna punkt[194]. Men för det andra måste vi också anta att korttidsanställda användes till vissa göromål. De behövdes speciellt som Torbrand skrev ". . . under särkilt bråda tider eller då större specialarbeten igångsattes"[195]. Torbrand kunde t.ex. visa att dalkarlar användes vid Johannishus under vissa perioder, speciellt under tröskningen[196]. Förhållandet mellan de fast och de tillfälligt anställda och deras respektive uppgifter vid huvudgårdarna, beskrevs av Salander på följande sätt:

"Utom Tjenstefolket bestående af Pigor och Drängar, har ock Gårdsfogden. . . at föreslå och antaga hwarjehanda slags andra Ämbetsmän, som wid Gården och Godset kunna nödige och nyttige wara, såsom Trädgårdsmästare, Fiskare, Snickare, Smed, hwilka äro oundgängligast, samt Jägare, Skogwaktare, Rättare, Byggmästare och sådane flere, hwilka hwar för sig böra weta sine syslor, dem förrätta, samt derföre redo och räkenskap gjöra. Hwartil ännu komma Mölnare, Sågare, Wall- och Fårherde, Ängswaktare, Tegelslagare, Humlegårdsmästare och Murmästare med mer, om Gård och Gods af den storlek är, . . . En del hafwa wid Gården beständig tjenst, samt njuta årlig lön och underhåll, hwarpå deras Stat är inrättat och betingad, en del åter komma till Gården ståftals, då och då, på sina wissa tider, at emot accorderad wedergällning, . . . gjöra och beställa hwad nödigt och ärforderligit wara må"[197].

Gårdsbruket skulle enligt Salander skötas av bönder, torpare och statare tillsammans[198]. De tillfälligt anställda hade som synes andra arbetsuppgifter.

När det gäller frågan i vilken mån tillfälligt anställda och daglönare användes vid godsen, ställer sig källäget högst problematiskt. Det fast anställda tjänstefolket och ämbetsmännen antecknades i statlistor och har bevarats i de årliga räkenskaperna. De extra anställda antecknades inte alls på samma sätt; i vilket fall som helst har sådant material inte bevarats. De framträder bara som anonyma poster i de årliga räkenskapernas kreditkonton. Utfört arbete mot betalning innebar ju en kostnad som måste införas i respektive konto. Men att här skilja de som utfört arbete mot lön och de som fått gåvor, lån eller gratialier, är ingen enkel procedur. Sammanblandningarna är främst aktuella när det gäller de olika persedelskontona. Kassakontots poster specificeras vanligen mer noggrannt och kan nästan alltid kontrolleras genom verifikationerna. Detta är inte alls säkert när det t.ex. gäller levererad spannmål.

För att diskutera omfattningen av denna "extra" grupp, skall vi här undersöka den totalt utbetalda lönen till denna. Vi skall också jämföra denna summa med den lön som utbetalades till de fast anställda. I tab. 3:18 har vi gjort ett försök att utifrån angivelserna i kassakonton, beräkna de summor som lades ut på extra anställda. Det är visserligen en brist att vi inte kan komma åt exakt den lön i form av naturapersedlar som utbetalades till denna grupp. Men att denna del dock bör ha varit obetydlig framgår dock klart av en granskning av persedelskontona. Några större summor har inte utbetalats på detta sätt[199].

Tabell 3:18. Extrapersonalens samt de fast anställdas penninglöner.

Gods	*Stat*[a]	*Övr. löner*	*Andel övr. löner av tot. tot. kont. lön*	*Antal*[b] *dagsv.*
Aljö[c]	373 dl.kmt.	41 dl.kmt.	10 %	55
Björkvik	613 "	390 "	39 %	194
Björnö	1028 "	791 "	43 %	1055
Esplunda	675 "	66 "	9 %	11
Hjälmarsnäs	317 "	11 "	3,5 %	7
Ljung	523 "	529 "	50,5 %	705
Medevi	614 "	849 "	58 %	1132
Mälsåker	602 "	1082 "	63 %	1371
Nor	2516 "	1187 "	32 %	408
Penningby	735 "	205 "	22 %	273
Rydboholm	955 "	1669 "	63,5 %	2225
Steninge	1040 "	537 "	34 %	716
Tidö	1038 "	271 "	20,5 %	241
Tuna	749 "	619 "	45 %	600
Tureholm	2055 "	807 "	28 %	1076
Wik	872 "	396 "	31 %	528
		Genomsnitt:	34,5 %	662,3

Anm.:

a) Observera att detta bara gäller den kontanta delen av lönen till de fast anställda. Den andel för extrapersonalens lön som vi får fram här, överstiger alltså grovt dess verkliga andel om vi också tar hänsyn till naturastaten.

b) Här har beräknats det antal dagsverken som teoretiskt kunde köpas för summan "övr. löner". För detta har använts markegångstaxornas prisuppgifter för "day labourers wages" i L. Jörberg a.a. del I. Noteringen för den mest näraliggande regionen har använts.

c) De årtal som undersökts är samma som i tab. 3:16 ovan. Summorna i tabellen är uträknade efter aritmetiskt medeltal och har avrundats till hela tal.

Källor: Se tab. 3:16. Gårdsräkningen vid Wik i AåW. vol. E 2880 och 2881. RA.

Som vi kan se av tab. 3:18 är värdena för extrapersonalens andel ganska låg. Den motsvarar bara ca. 1/3 av de kontanta utbetalningarna till staten. Ser vi till antalet dagsverken och antar att en fast anställd gjorde 300 dagsverken om året, motsvarar den genomsnittliga summan i tab. 3:18 bara 2 årsarbetare. Några höga noteringar kan vi dock finna. När det gäller Rydboholm och Mälsåker finns det skäl att utifrån noteringarna i årsräkenskaperna anta att mer omfattande byggnadsverksamhet förekommit under den studerade perioden[200].

Till sist blir då frågan hur denna arbetskraft disponerades. Generellt kan säkert sägas att mycket lite av arbetet på åker och äng sköttes med hjälp av denna typ av arbetskraft. En stor del av den "extra" personalen utgjordes också av olika hantverkare som utförde arbeten vid huvugården: snickare, smeder, byggmästare o.s.v. Bara som ett exempel kan anges förhållandena vid Nor 1763. Ingenting talar för att förhållandena här vilka anges i tab. 3:19 nedan, på något sätt avvek från vad som var gängse.

Tabell 3:19. Extra arbeten vid Nor år 1763. Dl. kmt.[a]

1.	"Gamla Stina", "gummorna i fattigstugan", hustru Greta i Säby", "gumman i Oxhagen", "Långängsgumman" för spånad	149:16
2.	Torparen Jonas Olsson i Ängsbo för murning	38:—
3.	Torparen Erik Andersson, Jöns Olsson och gårdssmeden Per Ersson för 82 dagars timring av "Nya Qvarnhuset"	246:—
4.	Fyra hudars avdragande	15:—
5.	Råg och vetes bränning vid "qvarn"	49:—
6.	Till Pigan Greta "som var med"	1:—
7.	"Hedenmarck" reparerat "det stora uret"	48:—
8.	För huggning 8 dagar till "soldaten Wanström" och torparna Jöns Persson, Jonas Olsson och Sven Öberg	16:—
9.	För notbindning till Anders Jansson	15:24
10.	Till Lars Andersson i Oxhagen för 21 skinns beredning	7:28
11.	Till "sold folck" för 8 st. dagsverken vid Ledinge	16:—
12.	"Gamla Forsberg" för "lagat fisktyg"	9:—
13.	Erik Lindström för lagat fönster i trädgården, flygeln m.m.	85:—
14.	Anders Jacobsson i Tomta för 3 oxhudars och 3 kalvskinns beredande	18:24
15.	Anders Larsson i Ledinge för en Stockholmsresa	9:—
16.	Anders Matts hustru i Julebo för 35 dagars brännvinsbrännande	70:—
17.	Torparna Erik Bengtsson och Jonas Olsson för malning	36:—
18.	"Betalt för 615 1/4 famnar diken som torparna kiärrat"	230:29
19.	D:o 341 1/2 d:o	96:1 1/2
20.	Till Jan Jansson i Årby för ystning (?)	3:—
21.	Anders Jacobsson i Tomta som slaktat, styckat m.m.	15:—
22.	Till skräddaren Wigren	8:—
23.	Torparen Jan Mattssons hustru för strumpstickning	3:16
24.	Jonas Olsson för tjärning	18:16
25.	Matts Jansson i Fintorpet för byggande av ny lada, 174 dagsverken	522:—
	S:a	1726:26 1/2

Anm.: a) Detta gäller bara Nors säteri och inte dessutom Knivsta och Oleda.

Källa: "1763 åhrs Räkning vid Nohrs Sätesgård med flere underlydande Säterier" samt verifikationer. Nor. vol. 14. RA.

d) Förhållandet mellan olika arbetargrupper:

Att försöka kvantifiera relationen mellan bönders, torpares och andras arbetsbördor vid huvudgårdarna, är knappast meningsfullt.[201] Det finns två anledningar till detta. För det första är materialet allt för bristfälligt för att tåla en sådan kvantitativ analys. Det antal dagsverken som bönderna gjorde angavs sällan. Dagsverkbördan tog ofta karaktären av en oreglerad skyldighet. Torparnas dagsverken var å andra sidan mera noggrannt angivna och reglerade[202]. Den andra anledningen återkommer vi till nedan.

I några fall kan vi dock göra jämförelser mellan bönders och torpares dagsverken. När det gällde Espelunda skulle bönderna göra 2 287,5 dagsverken mellan

den 24/8–1/7. Under juli och augusti var bördan oreglerad med avseende på antal dagar. Vid sidan av detta skulle bönderna köra spannmål, ved och timmer, göra resor, bryta löv och hålla vägar och gärdesgårdar i stånd, slå tegel samt ta upp is. Torparna skulle under året göra summa 2080 dagsverken, samt forsla bort 42 3/4 tr. spannmål. De skulle också hjälpa till med att hålla gärdesgårdarna i gott skick[203].

Vid Ulfsunda skulle 9 åbor göra 936 dagsverken om året och vid sidan av detta också göra extra dagsverken och körslor efter bud. Torparna skulle tillsammans göra 1144 dagsverken samt extra dagsverken och körslor efter bud[204].

Vid Nor gjorde 14 bönder 1019 dagsverken samt foror, spånad och utförsel av spannmål. Torparna å andra sidan gjorde 3952 årliga dagsverken samt forslade spannmål, tröskade och spann[205].

När det gäller Tuna skulle bönderna här mellan Mikaeli och pingst göra 878,5 dagsverken. Under sommarmånaderna var bördan tidsmässigt oreglerad. Bönderna skulle under denna tid ställa upp vid budning "med tre hjon af mantalet". Tunas torpare skulle göra 1248 dagsverken under året[206].

Tidös 17 frälsegårdar hade en tidsmässigt oreglerad dagsverksbörda under den tid bärgningen varade. I övrigt skulle de göra tre dagsverken i veckan. Exkluderar vi 12 veckor under juli–september blir antalet dagsverken för resten av året 2040. Torpen skulle för sin del göra 2912 dagsverken om året[207].

De få exempel som vi har tycks tyda på att bördan ofta var någorlunda jämnt fördelad mellan bönder och torpare. För alla gods utom Nor tycks dock böndernas andel av de totala dagsverkena övervägt något lite.

Vi har hittills inte brytt oss om att jämföra torparnas och böndernas dagsverksbörda med de fast och tillfälligt anställdas insats. Detta vore också uppenbarligen meningslöst, eftersom vi då skulle jämföra klart ojämförbara storheter. Detta är också den andra orsaken till varför en kvantifiering av storleksrelationen mellan grupperna inte är nödvändigt i detta sammanhang. Orsaken är alltså att de olika grupperna hade olika och oftast klart åtskiljbara uppgifter inom godsekonomins ram. De kompletterade varandra istället för att utgöra substitut i förhållande till varandra. Detta betydde också att man sällan inkräktade på varandras specifika arbetsuppgifter. Bönder och torpare skötte i första hand åkerbruket, precis som Salander förespråkade. Torparna bör dock även haft andra uppgifter: de var med Torbrands ord ett slags "servicepersonal" vid godsen. Den fast anställda personalen hade i allmänhet inte så mycket att göra med själva åkerbruket. De skötte djuren, arbetade i trädgården och hade liknande sysslor. När det till sist gällde den extra personalen såg vi att inte heller denna deltog i det egentliga åkerbruket. Den deltog istället vid byggnadsverksamhet, nyodlingar, när persedlar skulle repareras o.d.[208].

3:9 Sammanfattning

Redan i inledningskapitlet presenterades en definition av Gutsherrschaft. Denna definition har legat till grund för undersökningen i detta kapitel. Uppgiften var att utifrån denna definitions variabler diskutera godsekonomins strukturella uppbyggnad vid mitten av 1700-talet utifrån ett konkret källmaterial. I detta kapitel har vi därför diskuterat huvudgårdarnas storlek utifrån vissa exempel, dels i förhållande till landbogårdarna och dels också i förhållande till hela landbogodset. Vi har också diskuterat räntans struktur och fördelningen mellan olika räntetitlar. Till sist togs också frågan upp vilken roll bönder och torpare spelade i godsens arbetsorganisation.

När det gällde huvudgårdsstorleken diskuterade vi alltså detta problem ur två synvinklar. Materialet gav här ett splittrat intryck. Vid två av godsen (Ulvsunda och Tureholm) var huvudgårdarna påtagligt större än även de största bondgårdarna. Vid det tredje godset, Björkvik, var huvudgården knappast alls större än de större bondgårdarna. Även när det gällde förhållandet mellan huvudgård och det totala landbogodset var intrycket splittrat. Vid Ulvsundas huvudgård utsåddes mer än 1/3 av det totala utsädet vid godset, Vid Tureholm ca. 1/4 men vid Björkvik endast ca. 1/33.

När vi diskuterade räntans sammansättning fann vi – hittills genom att hålla en eventuell dagsverksbörda utanför diskussionen – att huvuddelen av räntan utgick i spannmål och pengar. I de flesta fall tycktes spannmålsräntan överväga. Vi fann också att en lång rad småpersedlar fortfarande utgick. Nästa steg var att jämföra penning- och persedelsräntan med godsets inkomster i pengar och spannmål. Vi fann här att i genomsnitt erhölls 29 % av godsens disponibla spannmål från landbogodset. Landbogodsets andel av de kontanta intäkterna var på samma sätt ca. 20 %.

I årsräkningar och uppbördslängder där den övriga räntan uppfördes fanns utom i specialfall inga angivelser om dagsverken. Att sådana dock utgjordes vid i stort sett alla gods som behandlas här, kunde fastställas genom en källgenomgång. Den exakta omfattningen av denna dagsverksbörda kunde dock sällan erhållas. Att jämföra den med den övriga räntan ledde också till andra problem, speciellt när det gällde vilket pris som skulle sättas på en resurs som inte såldes och köptes på marknaden. I stället diskuterade vi i vilken mån den samlade räntan avlösts i dagsverken. Detta borde i så fall framkomma genom att delar av den gamla jordeboks- och mantalsräntan, som åvilade hemmanen, avskrivits till förmån för dagsverken. Många menade också att det främst var mantalsräntan som kunde omvandlas till arbetsränta. Resultatet av undersökningen blev att vi för vissa gods kunde se att den ränta som skulle utgå – uppbörden – i många fall var lägre än den samlade jordeboks- och mantalsräntan. Men denna "förvandling" hade uppenbarligen inte gått speciellt långt. Uppbörden normerades i stort sett utifrån den samlade jordeboks- och mantalsräntan. Vår undersökning ger som synes inget svar på frågan om det värdemässiga förhållandet mellan dagsverksbörda

och annan ränta. Vad som framgår är istället ett funktionellt förhållande; dagsverkena har tydligen inte fått sådan omfattning att de inskränkte på den övriga räntan i någon större omfattning. Att en sådan förvandling av övrig ränta till dagsverken var fullt möjlig framgick av olika exempel som redovisades.

Till sist diskuterades också arbetskraftsorganisationen vid godsen. Vi fann här att de olika kategorierna hade olika uppgifter inom godsekonomins ram. Bönder och torpare svarade för det egentliga arbetet på åker och äng. Torparna var dessutom ett slags godsets servicepersonal och deras dagsverksbörda var mindre säsongsbetonad än böndernas. När det gäller övriga grupper — de fast och tillfälligt anställda — hade de i första hand andra sysslor än själva åkerbruket på sin lott.

Undersökningen av dessa variabler ger naturligtvis inget direkt svar på frågan i vilken mån man kan tala om en utveckling mot Gutsherrschaft vid mitten av 1700-talet. Denna fråga är av dynamisk karaktär och kräver andra analysmetoder än vad vi använt här. Vår undersökning ger dock en del upplysningar som är av mer dynamisk karaktär. Dessa kommer att diskuteras i avhandlingens sammanfattning.

Kapitel 4: Godsen på marknaden

4:1 Inledning

I sin "Sveriges ekonomiska historia" betonade Heckscher säteribildningens betydelse för utvecklingen av livsmedelshandeln under 1700-talet. Vid herrgårdarna uppkom ett överskott som måste avyttras[1]. Utifrån detta har Heckscher också gjort vissa antaganden om godsens funktion. Han undersöker förhållandena vid två gods – Rydboholm i Uppland och Skarhult i Skåne – för att dra slutsatsen:

"Det har alltså blivit tydligt, att spannmålsodlingen i synnerhet på en stor gård sådan som Skarhult men också på Rydboholm avgjort i första rummet åsyftade marknadens, icke gårdens egna behov. I detta fall tror jag man vidare vågar påstå, att detta i allmänhet måste ha varit fallet med de större herrgårdarna..."[2].

Syftet med detta kapitel är i första hand att se i vilken mån Heckschers antagande är giltigt i förhållande till ett större källmaterial än vad denne använde sig av. I enlighet med detta kommer vi nedan att presentera siffror över hur stor del av produktionen som gick till avsalu. Men denna fråga har uppenbarligen vidare implikationer. Den leder oss in i en diskussion om marknadens roll överhuvudtaget för huvudgårdsproduktionen och försäljningen; och i synnerhet marknadsefterfrågans roll för huvudgårdarnas utbud. Från många håll har det ju påpekats att avsaluproduktionen vid huvudgårdarna hade karaktär av passiv överskottsförsäljning av persedlar som "blev över" efter konsumtion[3].

Det bör också påpekas att de frågor som tas upp i detta kapitel, har rönt litet intresse i tidigare svensk forskning. Hos t.ex. Heckscher[4] och Kullberg[5] finns dock uppgifter angående avsaluproduktionens betydelse, och vilka persedlar som avyttrades. Hos Kullberg finns också uppgifter om försäljningsställena[6]. Sådana uppgifter kan också vaskas fram ur annan litteratur, speciellt kulturgeografisk[7]. I övrigt är det bara D. Torbrands undersökning av Johannishus gods i Blekinge, som ger en någorlunda heltäckande bild av förhållandena[8].

4:2 Marknad och naturahushållning

I Per Brahes "Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk" finns en beskrivning av ett gods som kännetecknas av, vad J. Granlund kallar, "förrådshushållning"[9]. Detta innbar att produktionen och den byteshandel som förekom var direkt avsedd för konsumtion. Brahe var också, och det bör kanske påpekas, anhängare av ett system av Grundherrschaft[10]. Det är 1500-talsförhållanden som avspeglas hos Brahe. Hur långt har vi på 1700-talet utvecklats ifrån ett sådant system?

Den källa som här använts för att ge svar på denna fråga, är de årliga räkenskaperna vid respektive gods. I kassaräkningen förs de försålda persedlarna upp. Men den totala försäljningen återfinns inte här i vanliga fall. I persedelskontona finner vi ofta stora partier i kredit som anges som "levererade". Eftersom dessa inte återfinns i kassakontot vore det rimligt att anta att persedlarna i fråga konsumerades av ägaren eller någon annan som fått persedlarna till skänks. Men så enkelt är det inte. För det första är det vanligt vilket kommer att framgå vidare nedan, att stora delar av de "levererade" produkterna såldes vidare, t.ex. från adelsmannens "hov" i Stockholm. För det andra anges ofta som "levererat" partier som såldes från godsen, men där intäkterna debiteras ägaren direkt utan att ta omvägen över respektive gods kassakonto[11].

Att skilja mellan den del som konsumerades av ägaren och hans familj etc. å ena sidan och den del som försåldes å den andra, är alltså svårt. Helst bör vi ha tillgång till ägarens privata räkenskaper. Sådana är dock sällsynta, och det är ännu mer sällsynt med längre serier. När vi presenterar det konkreta materialet nedan, har vi valt att skilja mellan "försålda" och "levererade" persedlar. I begreppet "försålt" innefattas de enligt kassaräkningen sålda produkterna, samt de "levererade" produkter som vi med säkerhet vet såldes vidare. I begreppet "levererat" ingår den mängd persedlar som "levererades", och som antingen kan ha konsumerats eller sålts vidare.

a) Aljö:

När det gäller detta Fersenska gods uppfördes en mycket liten del av inkomsterna från försäljningarna direkt i godsets kassaräkning. Den största delen av den försålda produkten anges som "levererad" i godsräkenskaperna. Hur stor del av de "levererade" produkterna som såldes, framgår av det Fersenska husets kassaräkenskaper. Vi har tillgång till koncepträkenskaperna för detta år under åren 1747–48, 48–49 och 49–50[12]. Vi kan jämföra dessa med godsräkenskaperna för Aljö för år 1748–49 och 1749–50. Gör vi det erhålles följande uppgifter:

Från Aljö såldes under dessa båda år i genomsnitt 55 tr. råg, 32 tr. korn, 2:6 tr. ärter, 9:4 tr. vete och 2:4 tr. havre samt en smärre mängd skum- och surmjölk och kohudar. Vid sidan av detta levererades också 20 tr. korn till Finnåkers bruk, som också innehades av Fersen. En lång rad produkter levererades också till "hovet" i Stockholm, där de antingen konsumerades eller såldes vidare: smör, fisk, ägg, höns, kalvar, får, en häst, fläsk, svinryggar, nötkött, nötryggar, fårkött, svintungor, en halv anka, gäss och en gris. De enskilda posterna var dock små. Totalt levererades på detta sätt i genomsnitt per år 23:16 lisp. kött[13].

b) Björkvik:

Vid Björkvik såldes under åren 1763–64 i genomsnitt 60 tr. vete, 113:6 tr. korn, 16:3 tr. havre, 6:15 lisp. humle, 34 skinn, 26 lisp. fisk och bräder för tillsammans 946:16 dl. kmt. Dessutom såldes mindre mängder boskap, mjölk och trädgårdsprodukter. Under dessa båda år uppförs alltså alla försäljningar direkt i godsets kassaräkning. På grund av dess ofullständiga karaktär har det inte ansetts möjligt att använda 1765 års räkning. Det framgår dock av denna att spannmålen under detta år inte sålts utan levererats till Högsjö bruksegendom i Västra Vingåkers s:n i Södermanland, som vid denna tid också innehades av den Rålambska släkten[14].

c) Björnö:
Vid detta gods uppfördes den kända försäljningen direkt i godsets kassaräkning. Under perioden 1752—54 såldes på detta sätt i genomsnitt 129 tr. råg, 13:3 tr. korn, 11:7 tr. vete och 91:7 lisp. fisk samt en mindre mängd ärter, strömming, lödja och hö. År 1752 såldes även en häst. Vid sidan av detta levererades mindre mängder vete, humle, korn och ärter till "hovet", av spannmål tillsammans 5:1 tr.[15].

d) Esplunda:
Den största delen av detta gods avsaluprodukt angavs som "levererad". Lägger vi ihop dessa poster med de mindre mängderna försålda persedlar i kassakontot, finner vi att från Esplunda 1750—53 såldes i genomsnitt 12:5 tr. ärter, 9:5 tr. vete, 94:6 tr. råg, 31 tr. korn och 6:3 tr. havre, samt smärre mängder trädgårdsprodukter, mjölk och kreatur. Att ägaren erhöll betalning för den levererade spannmålen bl.a. till Gravendals bruk i Dalarna, framgår av olika kvittenser i verifikationshandlingarna[16]. Från Esplunda levererades också en rad produkter till det Mörnerska hovet i Stockholm: i genomsnitt under perioden 27:4 tr. spannmål, oxar, lamm samt smärre mängder ull, lödja och fläsk. År 1752 levererades också en häst. I vilken mån dessa persedlar konsumerats i Stockholm eller sålts, vet vi inte[17].

e) Hjälmarsnäs:
En del försäljningar vid Hjälmarsnäs ingår i årsräkenskapernas kassaräkningar. I olika persedelskonton kan vi hitta uppgifter om "levererade" persedlar. Delar av dessa såldes. Lägger vi samman dessa båda poster finner vi att från godset såldes 1749—51 i genomsnitt 2:3 tr. vete och 43:5 tr. råg samt smärre partier ärter, mjölk, mjöl och kreatur m.m. Dessutom levererades persedlar till Stockholm i mindre omfattning. På detta sätt levererades tillsammans 8:11 lisp. nöt-, fläsk- och fårkött samt smör, ull och fisk[18]. Dessa persedlar har antagligen konsumerats. Det finns inga uppgifter i det Fersenska husets kassaräkenskaper som tyder på att inlevererade varor från Hjälmarsnäs såldes vidare[19].

f) Ljung:
En del av försäljningarna från detta gods uppfördes i kassaräkningen. Men den största delen angavs varje år som "levererad". En del av dessa persedlar gick till andra Fersenska egendomar, främst Finnåkers bruk i Närke, medan en annan del gick till Stockholm och försåldes där. Inkomsterna från denna försäljning uppfördes i det Fersenska husets kassaräkenskaper. Vi kan jämföra dessa med årsräkningarna vid Ljung för ett år, 1749—50. Under detta år såldes sålunda 50 tr. vete, 119 tr. råg, 73:1 tr. korn, 20 tr, ärter och rågmjöl för tillsammans 2700 dl. kmt. samt smärre mängder boskap, ull, smör och fårskinn. Dessutom stallades oxar vid Ljung under varje år i början av 1750-talet; år 1750 såldes 36 oxar för 4752 dl. kmt., år 1751 32 oxar för 4224 dl. kmt., år 1752 45 oxar för 5598 dl. kmt. och år 1753 sammanlagt 100 oxar för 11700 dl. kmt.[20]. Vid sidan av detta levererades under räkenskapsåret 1749/50 100 tr. råg och 100 tr. korn till Finnåkers bruk, liksom 3:4 tr. vete och 37 tr. korn till Medevi. Några övriga leveranser förekom inte[21].

g) Mälsåker:
Precis som när det gällde Aljö ovan, uppfördes den största delen av försäljningarna under rubriken "levereringar". Genom att jämföra årsräkningarna 1748—49 och 1749—50 med det Fersenska husets kassaräkenskaper för samma år, framkommer att från Mälsåker såldes under de båda åren i genomsnitt 94 tr. råg, 58 tr. korn, 4:5 tr. vete[22] och trädgårdsprodukter för sammanlagt 505:27 dl. kmt. samt mindre mängder havre, tegel, mjölk och kalvar. Vid sidan av detta levererades också persedlar till det Fersenska hovet i Stockholm. Hur dessa produkter användes vet vi inte. Med tanke på att eventuell försäljning av dessa

persedlar borde ha synts i det fersenska husets kassaräkenskaper, tyder frånvaron av dessa på att de konsumerats vid hovet. Från Mälsåker levererades under åren 1749 och 50: 15 1/2 kalv, 10 får, 22 svin, 5 kalkoner, 13 ankor, 26 höns, 4:4 tr. malt, 10:6 lisp. kött och fläsk, 22 1/2 lisp. fårkött, 82 1/2 famn ved, 14900 tegel samt mindre mängder ärter, humle, mjöl, brännvin, smör, ägg, talg, salt, ull, lödja, fisk, gryn, ister, strömming och nötkreatur[23].

h) Nor:
Liksom i flera andra fall här såldes stora mängder spannmål utan att inkomsterna från denna försäljning upptogs i kassaräkningen. Den "levererade" spannmålen såldes i detta fall i Stockholm: "Försåldt i Stockholm som hans nåd sjelf tagit pengr för"[24]. Vissa försålda persedlar uppfördes dock i Nors kassaräkning. Genom att lägga samman dessa poster finner vi att från Nor såldes 1764—66 i genomsnitt 157 tr. råg, 32:3 tr. vete, 77:4 tr. korn, 10 tr. ärter, mjöl för 499:4 dl. kmt. och halm för 486:21 dl. kmt. samt smärre mängder fisk, malt, ved, oxhudar, fårskinn, kålrötter, humle, näverskor, ister, sågbräder m.m.[25].

i) Penningby:
Från Penningby såldes och levererades en lång rad produkter. Vissa såldes direkt vid Penningby och inkomsterna debiterades kassaräkenskaperna direkt, och vissa andra levererades till det Braheska hovet i Stockholm. I vilken mån dessa persedlar konsumerades i Stockholm eller såldes, vet vi inte. Att försäljning av produkter från de Braheska godsen förekom vet vi, men inte i vilken utsträckning[26]. De rena försäljningarna under åren 1751—54 uppgick till 138 tr. spannmål, för 1070:11 dl. kmt. fisk, för 1000 dl. kmt. halm samt smärre mängder trädgårdsprodukter, lödja, fårskinn, ull, kreatur och skogsprodukter. Under räkenskapsåret 1751—52 såldes också en båt för 180 dl. kmt. Dessutom levererades stora mängder persedlar till Stockholm. Under perioden levererades på detta sätt i genomsnitt 13:1 tr. råg, 18 1/3 får, 2 hästar, 6 1/3 kalv, 2 1/3 svin, 56:10 lisp. smör, 15 2/3 gås, 12 ankor, 47 2/3 höna, 27 2/3 kyckling, 73 1/3 famn ved, 21 2/3 läst "brännkohl", 129 2/3 lass hö, 144 2/3 kärvar halm, 20 tr. saltad och torkad fisk, 3 tr. strömming, 209:3 lisp. lödja och 1068 ägg samt smärre mängder av nötkreatur, garn, frukter och grönsaker. Under ett av åren försåldes också en båt[27].

j) Rydboholm:
Vad som sades ovan om Penningby gäller även här. En stor mängd persedlar levererades till Stockholm. I vilken mån dessa såldes eller konsumerades vid hovet framgår inte. När det gäller de rena försäljningarna framgår de av godsets kassaräkenskaper. Under åren 1746—49 såldes i genomsnitt 143:6 tr. spannmål (råg och korn), 9:2 tr. rovor, 4 tr. kålrötter, 43 1/4 får och lamm, 44:12 lisp. humle, 8:3 lisp. smör, 1183 1/2 kanna mjölk, 154:10 lisp. fisk och för 2495:8 dl. kmt. trädgårdsprodukter samt smärre mängder halm, vitkål, nötkreatur, kalvar, strömming, ull, lödja, kalvskinn, en häst, svin och hö. Årligen levererades dessutom till hovet 29 3/4 lass hö, 127 1/2 kärve halm samt smärre mängder rovor, ärter, vete, råg och korn[28]. Vid sidan av detta konsumerades en lång rad persedlar vid hovstaten vid Rydboholm. Av persedelskontona framgår att vissa delar av denna persedelsmängd överfördes till hovet i Stockholm. Hur stor den var vet vi inte[29].

k) Tidö:
När det gäller detta gods uppfördes alla försålda persedlar i årsräkenskapernas kassakonto. Från Tidö såldes i genomsnitt under åren 1752—55 313:2 tr. råg, 121:4 tr. korn, 14:4 tr. malt, 9 tr. vete, 11:3 lisp. humle, 17 lisp. smör samt smärre mängder av hudar, skinn och lödja. Dessutom såldes en oxe år 1752[30]. En betydande del av Tidös produktion gick också direkt till hovkonsumtion vid godset[31].

l) Tuna:
Vad som sades om de Braheska Penningby och Rydboholm gällde också i huvudsak Tuna. Från detta gods såldes i genomsnitt under åren 1748—51 134 tr. spannmål, 126:17 lisp. fisk, 7:19 lisp. smör, 1250 1/2 kanna mjölk, 13:7 lisp. humle, 10 läster kol, kreatur för 470:24 dl. kmt. och trädgårdsprodukter för 1060:16 dl. kmt. samt mindre mängder ull och lödja. Vilka trädgårdsprodukter det var fråga om finns specificerat. År 1748 avyttrades t.ex. partier av vitkål, kålrötter, palsternackor, persiljerötter, mejram, sockerärtor, tyska bönor, bönor, persilja, sallad, selleri, purjolök, rödlök, gurkor, päron, äpplen, krusbär och vinbär. Vid sidan av detta levererades också persedlar till det Braheska hovet i Stockholm, Rydboholm, Penningby och Skokloster. Till dessa gods levererades främst kreatur. Allt som allt levererades under perioden i genomsnitt 52:6 tr. korn, 22:5 tr. havre, 76:3 tr. korn, 22 1/3 får och lamm, 10 2/3 svin, 10 1/3 kalv, 33 famnar ved och 10 1/2 läst brännkål samt smärre mängder vete, hö, kålrötter, morötter, smör, ägg, fisk, kräftor, lin, vitkål, palsternackor, rödlök, mjölk, höns, garn, sockerärtor, krusbär och hästar[32]. När det gäller rågen kom den i sin tur från Skarhult-Pugerup i Skåne, som också innehades av Brahe. Den torde också ha sålts i Stockholm[33]. I övrigt vet vi inte hur mycket av den levererade produkten som konsumerades och som såldes.

m) Tureholm:
Enligt kassakontot såldes från Tureholm i genomsnitt under åren 1750—51 62:4 tr. råg, 10:6 tr. korn samt smärre mängder humle, fisk, ärter, vete, blandsäd, havre, malt, hästar, smör, lödja och kalk. Enligt persedelskontona levererades under de båda åren i genomsnitt 23 lisp. smör, 12 3/4 tr. strömming, 131:10 lisp. fisk, 40 2/3 får, 1665 ägg, 13 069 tegel och 116 tr. kalk samt smärre mängder ärter, vete, råg, korn, malt, humle, ved, kalvar, svin, nötkreatur, fläsk, kött, grönsaker och frukter (bönor, morötter, ärtor, gurkor, rödbetor, salladshuvuden, äpplen och rädisor)[34]. Delar av denna levererade produkt såldes uppenbarligen i Stockholm[35].

n) Wik:
Endast ett fåtal persedlar såldes direkt vid Wik och finns upptagna i godsets kassaräkning. Den allra största delen anges som levererad i de olika persedelskontona. Inkomsterna från dessa leveranser påfördes till stor del ägaren direkt[36]. Räknar vi samman dessa båda poster finner vi att från Wik såldes under åren 1751—54 i genomsnitt 223:1 tr. råg, 236:7 tr. korn samt smärre mängder humle, nötkreatur, nötter fårskinn, kalvar, lödja och vete. Till Stockholm levererades under samma tid i genomsnitt 8:4 tr. råg, 25 tr. korn samt smärre partier blandsäd, havre, malt, ärter, humle, ull och lödja. Hur man hushållit med dessa persedlar i Stockholm vet vi inte. De kan antingen ha konsumerats av familjen von Liewen eller sålts[37]. För fullständighetens skull måste också tilläggas att 2 tr. vete levererades till Uppsala år 1753 och 1754 för "herrskapets behov"[38].

Uppräkningen ovan har syftat till att ge en bild av försäljningen under några år i mitten av 1700-talet och är naturligtvis bara representativ för de undersökta åren. Något som framgick klart var spannmålens totalt dominerande ställning. I tab. 4:1 framgår detta ännu klarare.

Av uppgifterna i tab. 4:1 framgår att spannmål i de flesta fall var av överväldigande betydelse för avsaluprodukten. När det gäller flera av godsen har uppenbarligen i stort sett ingenting annat än spannmål sålts. Man skulle alltså kunna säga att de flesta gods i denna undersökning "specialiserade" sig på spannmålsavsaluproduktion, men termen är ej speciellt välfunnen eftersom "specialisering" implicerar en omläggning av produktionen så att produktionen av en viss persedel

Tabell 4:1. Försäljningen av spannmål och andra persedlar vid ett antal gods vid mitten av 1700-talet[a]. Aritmetiskt medelvärde Dl. kmt.

Gods	*Period*	*Totalt sålt*	*varav spannmål*	
Aljö[b]	1749–52	4 305	4 263	99 %
Björkvik	1763–64	13 820	10 502	76 %
Björnö	1752–54	6 301	3 421	54 %
Esplunda	1749–52	3 754	3 402	91 %
Hjälmarsnäs	1749–51	1 217	1 083	89 %
Ljung[c]	1750–53	18 126	10 920	60 %
Medevi	1750	5 043	2 503	50 %
Mälsåker	1749–52	6 511	5 862	90 %
Nor	1763–65	20 060	19 447	97 %
Penningby	1751–53[c]	8 696	3278	38 %
Rydboholm	1746–49	9 582	4 156	43 %
Tidö	1752–55	11 672	10 543	90 %
Tuna	1748–51	6 159	3 239	53 %
Tureholm	1750–51	2 557	1 460	57 %
Wik	1751–54	9 296	9 227	99 %
				72 %
				(Median: 65 %)

Anm.:

a) Värdena i denna tabell baseras på vad vi vet såldes enligt kassakontot samt den del som vi *vet* såldes av leveranserna. Där inga priser anges för de levererade persedlarna har vi använt oss av L. Jörberg a.a. Den del som levererades till hovet men som vi inte vet om den såldes har följaktligen utelämnats. För detta se även tab. 4:6 och appendix 1 nedan. Siffrorna har avrundats till hela dl. kmt.

b) För de fersenska Aljö, Ljung och Mälsåker har vi antagit att den spannmål som levererades till Stockholm såldes för samtliga år trots att vi bara har belägg för detta under vissa år.

c) Vid sidan av vad som sades i b) har här också inkluderats spannmål som levererades till det Fersenska Finnåker och Medevi. Se ovan s. 99.

d) Här liksom ej heller Rydboholm och Tureholm har inte spannmålen specificerats på sädesslag i kassaräkningen.

Källor: Aljö: Stafs.: Fk. vol. 207. RA.; Björkvik: Rålamb. vol. 59. RA.; Björnö: Sfh. vol. E 9337. RA.; Esplunda: Esp. vol. III ga:1. RA.; Hjälmarsnäs: Stafs.: Fk. vol. 214. RA.; Ljung: Stafs.: Fk. vol. 54. RA.; Medevi: Stafs.: Fk. vol. 207. RA.; Mälsåker: Stafs.: Fk. vol. 186. RA.; Nor: Nor. vol. 14. RA.; Penningby: Rydb. vol. E 7509. RA.; Rydboholm: Rydb. vol. E 7514–5. RA.; Tidö: Tidö. vol. 192. RA.; Tuna: Rydb. vol. E 7632. RA.; Tureholm: Tureh. vol. E 6988–9. RA.; Wik: AåW. vol. E 2880–1. RA.

främjas på bekostnad av andra. Tonvikten på spannmålsproduktion för avsalu här, kan lika gärna vara ett utslag av en traditionell uppfattning och en följd av en outvecklad marknad som inte medgav en omsvängning från en traditionell spannmålsinriktning av utbudet.

Vissa skillnader mellan olika gods kan dock upptäckas i tab. 4:1. Överhuvudtaget kan vi se att andelen spannmål t.ex. är lägre vid de Braheska än de Fersenska godsen. Eventuella orsaker till detta återkommer vi till nedan.

Vi har också hittills enbart diskuterat den ena formen av marknadsrelationer.

Diskussionen om marknadsinriktning och specialisering kräver också kunskap om godsens inköp. För att diskutera alla dessa frågor har vi valt ut två exempel. Huvudfrågan här är hur dessa båda gods förhöll sig till marknaden och om vi kan hitta några tecken på specialisering. Ljung och Rydboholm skiljer sig åt i en rad avseenden, vilket kommer att framgå nedan. Det är orsaken till att just dessa gods utvalts som exempel. I vårt material kan de i viss mån betraktas som "extremfall" och markerar på detta sätt de yttre gränserna för den övriga godspopulationen när det gäller den typ av frågeställning som är aktuell här.

a) Rydboholm:

I tab. 4:2 kan vi se förhållandet mellan produktion, försäljning och leverering[39] vid Rydboholm under räkenskapsåret 1/4 1746—1/4 1747. Under rubriken "produktion" har den uppförda persedelsräntan räknats samman med avkastningen från huvudgårdsdriften. Räntan uppgick till sammanlagt 5:6 tr. råg, 79:2 tr. korn och 347 1/2 ägg under nämnda år, när hänsyn tagits till avkortningar, förvandlingar och restantier.

Som vi kan se av tab. 4:2 är det uppenbarligen bara några få produkter som varit direkt avsedda för avsalu och levereringar. Det gäller främst humle, fisk och antagligen även trädgårdsprodukter, även om vi inte känner den exakta omfattningen av denna produktion. Det är dock troligt att denna odling var avsedd dels för försäljning och dels också för konsumtion vid hovet. Någon annan användning av dessa produkter har vi inte funnit: de har t.ex. inte upptagits i statlistorna.

Vid sidan av nyss nämnda produkter, syftade också produktionen av kålrötter, rovor, smör, ull och lödja, åtminstone delvis till avsalu och levereringar under året. När det gäller övriga produkter — även spannmål — har dessa uppenbarligen främst producerats för huvudgårdens eget behov. Ett mindre överskott har sedan sålts eller levererats.

Alla behov kunde dock inte tillfredsställas genom godsets egen produktion. Vissa inköp fordrades. I tab. 4:3 finner vi en sammanställning av inköpta persedlar.

Det framgår av tab. 4:3 nedan att persedelsinköpen i första hand rörde en typ av produkter som man själva inte kunde producera. Smärre partier av lin, tjära o.s.v. som i och för sig hade kunnat producerats vid godset, inköptes också. Orsaken kan ha varit att behovet var så litet att egen produktion hade ställt sig allt för kostsamt. Några övriga inköp av produkter för själva godsdriften har vi inte kunnat finna. I de anställdas löner ingick ärter, råg, korn, humle, strömming, fläsk, talg, ull, hudar, fårskinn, vitkål, kålrötter, rovor och malt. Det var endast salt som man inte producerade själva vid Rydboholm[40]. Detsamma gällde också kreaturens utfodring som krävde korn, havre, slösäd, hö och halm. När det gällde byggnadsverksamhet såg vi att vissa persedlar måste inköpas. Men sådana basprodukter för detta ändamål som bräder och kalk producerades lokalt.

Tabell 4:2. Produktion[a] (inkl. persedelsräntor) samt försäljning och leverering[b] vid Rydboholm 1/4 1746—1/4 1747.

Produktion	*Försäljning*	*Levereringar*
4:7 tr. ärter		
3:7 tr. vete		
148 tr. råg	120 tr. spannmål	
176:1 tr. korn		
15:1 tr. havre		
5:3 tr. slösäd		
540 lass hö		67 lass hö
2096 kärvar halm	360 kärvar halm	170 kärvar halm
15 1/2 tr. kålrötter	9 tr. kålrötter	
49 tr. rovor	34 tr. rovor	1 tr. rovor
22 stockar vitkål	9 stockar vitkl	
9:3 lisp. smör	1 lisp. smör	6:8 lisp. smör
3729 kannor mjölk	1279 kannor mjölk	668 kannor mjölk
2:10 lisp. ull	1:8 lisp. ull	
1:4 lisp. lödja	—:17 lisp. lödja	
54:15 lisp. humle	95 lisp. humle	1:8 lisp. humle
4:5 lisp. fläsk		1:7 lisp. fläsk
6 hudar		
16 tolfter bräder		
17 läster kalk		
195 lisp. fisk	196 lisp. fisk	
Trädgårdsprodukter	Trädgårdsprodukter för 1044 dl. kmt.	Trädgårdsprodukter[c]
347 1/2 ägg		2780 ägg[d]
	6 kalvskinn	

Anm.:

a) Produktionen har erhållits genom en enkel summering av olika persedelskonton där naturligtvis inköp eller levereringar till godset exkluderats. Det bör också observeras att vi här exkluderat uppfödningen av levande boskap för försäljning. Avkastningen i detta avseende är svårmätbar, speciellt som uppgifter för ungdjur ibland inte finns med alls och ibland verkar otillförlitliga. Här har också persedelsräntan inkluderats.

b) Eftersom uppfödning av boskap inte medtagits på produktionssidan, har dessa även exkluderats här. Under året såldes 5 oxar, 2 kalvar och 21 lamm samt levererades till hovet i Stockholm 1 tjur, 1 ko, 7 kalvar, 13 1/2 får, 14 lamm, 8 grisar, 43 höns och 244 kycklingar. Uppfödning av boskap för leverering bör alltså betraktas som ganska betydande.

c) Varken produktion, försäljning eller leverering av trädgårdsprodukter finns specificerad i räkningen.

d) Summan för levererade ägg är hög i förhållande till produktionssiffran. Det är troligt att en stor del av de levererade äggen inköptes lokalt, för att sedan föras till Stockholm. Stora inköp av lokala specerier för hovhushållningens behov skedde årligen.

Källa: Årsräkenskaper för Rydboholm 1746—47. Rydb. vol. E 7514. RA.

b) Ljung:

Förhållandet mellan produktion, försäljning och levererade produkter vid Ljung framgår av tab. 4:4. På samma sätt som när det gällde Rydboholm har persedels-

Tabell 4:3. Inköpta persedlar till Rydboholm 1/4 1746—1/7 1747.

Persedlar	*Inköpspris*
2 tr. tjära	48:— dl. kmt.
6 säckar	30:— "
2 dörrar	30:— "
4 tr. råg till utsäde	120:— "
1:5 tr. salt	32:— "
8 lisp. hampa	96:— "
—:12 lisp. näver	68:— "
3 tolfter bräder	36:— "
1 1/2 läst träkol	15:— "
4 kistor fönsterglas	264:— "
1 häst	48:— "
2 kvigkalvar	48:— "
2 lisp. lin	30:— "
30 blomkrukor	12:— "
såar, ämbar, baljor	13:16 "
7 1/2 kanna linolja	30:— "
20:6 lisp. bly	144:19 "
blyvitt, kimrök m.m.	16:16 "
mässing, linor m.m.	133:26 "
"allehanda järnsorter"	345:16 "
"till hovförtäringen"	589:7 "

Källa: Se tab. 4:2.

Tabell 4:4. Produktion[a] (inkl. persedelsränta) samt försäljning och leverering[b] vid Ljung under räkenskapsåret 1749—50.

Produktion	*Försäljning*	*Levereringar*
37:4 tr. vete	50:4 tr. vete	3:4 tr. vete
369 tr. råg	119 tr. råg	100 tr. råg
205:5 tr. korn	72:4 tr. korn	137 tr. korn
22:5 tr. ärter	20 tr. ärter	
3:6 lisp. smör	—:16 lisp. smör	
15:9 lisp. fläsk		
18:17 lisp. nötkött		
5 hudar		
7 tolfter bräder		
2:15 lisp. ull	2:16 lisp. ull	
	1:3 lisp. lödja	
	37 fårskinn	
	152 tr. mjöl	

Anm.:
a) Se anm. a) i tab. 4:2 ovan.
b) Se anm. b) i tab. 4:2 ovan. Under året såldes från Ljung 1 stut, 4 gödkalvar, 3 hästar och 14 får. Dessutom försåldes 36 oxar som stallats. Om oxstallningen se ovan s. 99.

Källa: Årsräkenskaper för Ljung 1749—50. Stafs.: Fk. vol. 54. RA.

räntan medräknats i kolumnen för "produktion": den uppgick till 30:2 tr. vete, 20 tr. råg och 183:2 tr. korn under räkenskapsåret oktober 1749– oktober 1750.

Vad som är frapperande när det gäller Ljung är att en anmärkningsvärd stor andel av spannmålen avyttrades. Av vete och korn såldes och levererades under året mera än vad den samlade årsproduktionen samt spannmålsräntan uppgick till, vilket måste innebära att spannmål lagrades[41]. Även den lödja och de fårskinn som såldes bör ha producerats vid godset, även om det inte nödvändigtvis måste ha skett samma räkenskapsår. Får fanns naturligtvis vid Ljung. I räkenskaperna för år 1749–50 anges i "Fårs Conto" sammanlagt 48 får.

Liksom vid Rydboholm inköptes naturligtvis olika persedlar. I tab. 4:5 nedan har dessa inköp för 1749–50 sammanställts:

Tabell 4:5. Inköpta persedlar till Ljung 1/10 1749–1/10 1750.

Persedlar	*Inköpspris*
1 sto	100:– dl. kmt.
3 kvarnstenar	352:– "
13 lisp. salt	24:– "
1 1/2 tr. strömming	60:– "
2 drickestunnor	14:– "
13 fönster	40:24 "
39 tr. kalk	41:7 "
2500 tegel	75:– "
1 spjäll	3:– "
3 lyktor	17:16 "
147 tunnor	220:16 "
10:3 tr. havre	119:24 "
medikamenter åt djuren	6:– "
?	4:16 "
32 oxar	2 756:– "

Källa: Se tab. 4:4.

Samma kommentar går att göra här som vid Rydboholm. Inköpen har skett med tonvikt på persedlar som bör ha varit svåra att tillverka vid godset. Till skillnad från Rydboholm har man dock här köpt kalk till byggnadsändamål. Man har också inköpt tunnor. Statfolkets löner kunde tas direkt från den egna produktionen. Jämför vi naturastaterna med produktionen vid Ljung framgår också att vissa persedlar främst producerats med tanke på att täcka åtgången till staterna. De anställda erhöll under året 15:5 tr. råg, 14:2 tr. korn, –:8 tr. ärter, 14 lisp. fläsk, 2 lisp. smör, 18:17 lisp. nötkött, 2 hudar och –:17 lisp. ull. Animalieproduktionen verkar ha anpassat sig efter vad som åtgick till gårdsfolkets naturalöner (jmfr. tab. 4:4 ovan).

Efter denna genomgång är det nödvändigt att vi formulerar några sammanfattande synpunkter. Det bör naturligtvis först betonas att vi bara undersökt de båda

godsen under ett enda år. Av de här undersökta tidsperioderna för respektive gods framstår inte dessa år som speciellt avvikande. Men detta är i och för sig inte det viktigaste: de valda räkenskapsåren får här tjänstgöra som exempel på ett principiellt resonemang som i och för sig inte påverkas av försäljningens storlek, vilka persedlar som säljs från det ena året till det andra o.s.v. Vad som framgår hur som helst är att Ljung och Rydboholm fungerade som "förrådshushåll"[42] på så sätt att den största delen av de resurser som krävdes för godsdriften, erhölls inom godsekonomins ram. Inköpen var få och av speciell karaktär. Produktionen var följaktligen diversifierad. Men detta är bara ena sidan av saken. Produktionen syftade också till att möjliggöra avyttring av produkter. Relationen med marknaden blir på detta sätt ensidig: lite tillspetsat skulle man kunna säga att godsen säljer men köper inte. Denna slutsats håller streck även om vi tar hänsyn till eventuella leveranser till godsen. De Fersenska och Braheska hoven fungerade *inte* som uppköpscentraler för vidare leveranser till godsen. När det gäller hela vårt material har vi bara i några fall funnit större leveranser till godsen: främst när det gäller Wik och Tureholm[43].

Detta speciella förhållandesätt till marknaden har uppmärksammats tidigare. W. Kula skriver t.ex. att:

"Every demesne attempted not to purchase indispensable things, but instead to produce them from their own resources, without spending money... Production was to maintain itself on its own, and the basic elements consumed by the owner's family and his work force equally so. All the liquid money derived from the sale of surplus production... was to be set aside for the purchase of luxury goods... There is, therefore, a tendency to maximize the naturalization of production with the aim of maximizing commercialization..."[44].

Enligt Kula berodde detta som han själv kallar "paradoxala" resultat på att användningen av godsets egna resurser "was without expense"[45]. Vi har redan stött på denna uppfattning när det gällde synen på dagsverksbördan. I undersökningen fann vi att en förändring av dagsverksbördan inverkade på den övriga räntan. Vi återkommer till frågan i kap. 5 nedan och kommer att finna att man i vissa sammanhang även värderade andra naturaresurser i pengar.

Användningen av egna resurser värderades alltså, åtminstone i vissa sammanhang. Detta hindrar naturligtvis inte att många godsägare föredrog att producera en rad nyttigheter som åtgick till godsdriften själva, istället för att köpa dem utifrån. Men detta beror inte på, som Kula tycks tro, att dessa resurser sågs vara "without expense" när de användes. Istället finns en rad andra förklaringar till detta. För det första kunde man utnyttja vissa "odelbarheter" i godsekonomin för att producera resurser för egen användning. Själva jordbruksproduktionens karaktär bygger ju till viss del på att produkter kan erhållas i samband med produktionen av andra. För det andra kommer frågan om specialisering in här. En sådan omläggning där produktionen specialiserades och mera köptes från marknaden, kan ha varit svårgenomförbar av flera skäl. Dels gäller det naturligtvis möjligheterna att sälja och köpa i en situation som kännetecknas av att marknaden

är outvecklad. Det kan ha varit svårt att köpa vissa produkter på marknaden och det kan också ha varit svårt att sälja de mängder av en viss produkt som specialisering faktiskt förutsätter. Dels kan också specialisering ha varit svårgenomförbar med tanke på tidens tekniska nivå. Utöver en viss gräns kunde t.ex. inte spannmålsproduktionen växa på animalieproduktionens bekostnad utan att det skulle innebära minskad gödselmängd och en utarmning av jordens produktivkraft. På samma sätt kunde knappast produktionen av trävaror, tjära o.d. hur som helst förvandlas till utökad spannmålsproduktion istället o.s.v.[46].

En ytterligare faktor var naturligtvis att penningen var en bristvara i denna typ av ekonomi, medan andra produkter fanns i överflöd och i stort sett inte betingade något ekonomiskt pris. Det var naturligtvis detta som låg bakom merkantilisternas "Midasuppfattning" som Heckscher uttryckte det, när det gällde penningen[47]. Att med alla medel försöka omvandla hela denna naturasektor till varor för en marknad – att "öka rörelsen" som svenska merkantilister eller reformmerkantilister under 1700-talet skulle ha uttryckt det – var i själva verket karakteristiskt för hela övergången från feodalism till kapitalism[48]. Det faktum att merkantilisterna omedvetet och delvis mot sina egna intentioner, kom att främja en sådan utveckling var enligt Adam Smith, deras enda försonande drag[49].

Som vi kunde se ovan var förhållandena vid Rydboholm och Ljung olikartade i en rad avseenden. För det första kan vi se att de avyttrar olika typer av produkter. I Rydboholms fall uppmärksammar vi mängden av salufördа produkter. Spannmål är visserligen den värdemässigt viktigaste avsaluprodukten, men även humleodlingen, fisket, trädgårdsodlingen och kreatursaveln är av betydelse. I Ljungs fall ligger tonvikten helt på spannmålsodling. Visserligen är oxstallningen här också av betydelse, men spannmålens roll måste ändå understrykas. För det andra kan vi i Rydboholms fall finna en inriktning mot att förse hovet i Stockholm med en rad olika produkter. En sådan inriktning finner vi inte när det gäller Ljung. Vid något tillfälle levereras visserligen persedlar till hovet i Stockholm från Ljung för konsumtion. Men omfattningen är obetydlig[50].

Under förutsättning att de båda studerade åren är någorlunda representativa; vilka är då orsaken till de observerade skillnanderna mellan de båda godsen? För det första har vi de naturliga förutsättningarna: Ljung kan ha lämpat sig bättre för spannmålsodling i stor skala med tanke på sitt läge. För det andra kan närheten till Stockholm i Rydboholms fall ha spelat roll. Det bör betonas att avståndet mellan Rydboholm och Stockholm är så kort att det bör ha varit möjligt att frakta in varor av t.o.m. mindre varaktigt slag: animalier, färsk fisk, mjölk, färska grönsaker o.s.v. Närheten till Stockholm kan också ha inneburit att det Braheska hovet i Stockholm kunde använda Rydboholm som "konsumtionsfond". Närheten till Stockholm kan på detta sätt ha varit en orsak till den mera diversifierade avsaluproduktionen vid Rydboholm, samt de omfattande levreringarna[51].

Det finns också en tredje plausibel förklaring nämligen att Johan Gabriel Sack och efter hans död 1751 Erik Brahe, haft andra idéer om hur ett gods skall skötas än Axel Fersen. Det skulle utan tvekan gå lätt att applicera dichotomin "modern -

omodern" på dessa godsherrar: Ljung är mer kommersiellt inriktat medan Rydboholm fortfarande i stor utsträckning tjänstgör som "konsumtionsfond". Ser vi dock på respektive ägares totala godsinnehav, blir detta inte längre så säkert. Börjar vi med det Braheska huset finner vi att Penningby i mycket påminner om Rydboholm: produktionen är diversifierad, spannmålen är inte den allenarådande avsaluprodukten och till hovet i Stockholm lämnas varor för konsumtion/försäljning[52]. Men till de Braheska godsen hör också Skarhult-Pugerup i Skåne[53]. Från detta gods fraktas årligen stora mängder spannmål och malt till Stockholm, Rydboholm och andra ställen för att sedan försäljas[54]. Försäljningen av varor i Skåne är av mycket liten betydelse. Vid sidan av detta skeppades under året 280 tr. havre och 380 tr. malt till Stockholm[55]. När det å andra sidan gäller de Fersenska godsen, kan vi finna gods med annan inriktning än Ljung. Alla är visserligen inriktade mot spannmålsproduktion, men ser vi t.ex. på Mälsåker finner vi att detta gods levererade en lång rad produkter till Stockholm. Av detta har antagligen spannmålen sålts, medan det övriga konsumerats[56]. Detsamma gällde också Aljö som vid sidan av obligatoriska spannmålsförsändelser också levererade animalieprodukter till Stockholm. Dessa båda gods låg också på ett bekvämt räckhåll i förhållande till Stockholm. Hjälmarsnäs – som återigen låg på större avstånd från huvudstaden – var å andra sidan mer inriktat på avsalu av spannmål[57].

Vi finner alltså att det Braheska huset har gods som påminner om Ljung medan Fersens har gods som mer påminner om Rydboholm, även om spannmålsavsalu överlag tycks ha något större betydelse i det andra fallet. Den slutsats vi kan dra är att olika gods uppenbarligen haft olika uppgifter inom ramen för en adlig ekonomi. Uppgiften hängde åtminstone delvis samman med avståndet från Stockholm och antagligen också med de naturliga förutsättningarna. Andra förhållanden som bör ha spelat in är också godsets storlek, arbetskraftsresurserna etc.

En ytterligare sak förtjänar att framhållas. Vi talade tidigare om i vilken mån man kunde tala om specialisering på så sätt att produktionen lagts om för att tjäna produktionen av en viss vara för avsalu eller leverering. När det gäller Rydboholm fann vi att vid detta gods producerades en lång rad artiklar som behövdes för godsdriften och överskottet användes till konsumtion vid hovet eller såldes vidare. Vi fann också, att man breddat "sortimentet" med produkter som var direkt avsedda för avsalu: främst humle och fiske. Man kan inte tala om specialisering här utan snarare om diversifiering.

I Ljungs fall kan vi kanske å andra sidan tala om en form av specialisering. Något som tycks tyda på detta är den förhållandevis lilla boskapsstocken vid Ljung[58]. Speciellt markerat blir detta om vi betänker att Ljungs årliga utsäde omkring 1750 var dubbelt så stort som Rydboholms[59]. Nästan allt fläsk, nötkött o.s.v. konsumerades direkt vid gården av de anställda[60]. Antalet anställda hölls också nere, vilket ytterligare accentuerar inriktningen mot spannmålsproduktion[61].

Det skulle vara enkelt att hävda att animalieproduktionen hölls nere vid Ljung för att gynna spannmålsproduktionen. Men äng och åker får bara inom vissa

bestämda gränser betraktas som konkurrenter. Gick uppodlingen av äng för långt och man överskred den "kritiska gräns" mellan åker och äng som var en uppenbar realitet vid denna tid, sjönk avkastningen drastiskt som en effekt av en minskad gödselmängd[62]. Men animalieproduktionen vid Ljung kan ha hållits nere av en annan orsak: oxstallningen. De oxar som stallades upptogs inte i "Djurens Konto" och utelämnades därför när vi redogjorde för antalet djur vid Ljung. Det är uppenbart att denna stallning skedde på bekostnad av övrig animalieproduktion. Hö och halm kan ha förbehållits dessa oxar. Man kan alltså här trots allt och i ordets rätta bemärkelse, tala om en form av "specialisering".

Låt oss nu sammanfatta vad som framkommit när det gäller Ljung och Rydboholm. I framställningen har bara ett år per gods tagits upp, men att dessa år inte var exceptionella har redan sagts tidigare. Detta innebär att de konkreta uppgifterna här tjänat som illustration för förhållandena under flera på varandra följande år. Vad vi har funnit är att godsen skiljer sig i graden av diversifiering samt vilken roll de hade i förhållande till den adliga ekonomin i stort. Dessa saker verkar höra samman. I Ljungs fall är det uppenbart att rollen som storleverantör av kontantinkomster genom spannmålsförsäljning och oxstallning lett till en specifik produktionsprofil, vilket i sin tur haft inverkan på avsalusortimentet.

Vidgar vi diskussionen till att gälla hela vår godspopulation finner vi även här ett sådant samband. Nor, Tidö och Wik t.ex. var förhållandevis ensidigt inriktade mot avsalu av spannmål[63] och de levererade inte heller några större mängder persedlar till Stockholm[64]. Å andra sidan har vi t.ex. Tureholm som liksom när det gällde två av de Braheska godsen, levererade stora kvantiteter persedlar till Stockholm samt hade en mera diversifierad avsaluprodukt. De gods som åtminstone delvis tjänat som konsumtionsfond för hovet i Stockholm, har alltså haft en mera diversifierad avsaluproduktion. De gods som i första hand producerat spannmål och lämnat kontanter till hovet i Stockholm, har i första hand producerat andra persedlar för användning direkt vid godset. Här framträder alltså något som vi skulle kunna kalla för specialisering. Hur detta direkt inverkade på de olika godsens "produktionsprofil" har inte undersökts här. Kravet att producera ett överskott av en rad olika persedlar bör dock ha ställt andra krav på godsekonomin, än där överskottet nästan enbart bestod av avsaluspannmål.

4:3 Avsaluproduktionens betydelse

I det förra avsnittet diskuterade vi avsaluproduktionen vid godsen. Det som karakteriserade de flesta gods var spannmålens överväldigande betydelse. Uppgiften i detta avsnitt blir att försöka ge ett mått på hur stor roll spannmålsförsäljningen spelade i den totala godsekonomin. Eftersom spannmål var den viktigaste avsaluprodukten, blir ett sådant mått också en betydesefull indikator på marknadens betydelse för våra gods.

I tab. 4:6 nedan kan vi se förhållandet mellan vad som här kallas "disponibel

Tabell 4:6. Andelen såld spannmål i förhållande till disponibel spannmål samt till penninginkomster. Dl. kmt. och tr.

Gods	*År*	*Disp. sp.m.*	*Såld sp.m.*	*%*	*Penningink. I*	*II*	*Ink.fr. spannmålsförs. I*	*II*	*%*
Aljö	1749–52	223:5	191:3	86	5554:19		4263:13		77
Björkvik	1763–64	361	190	55	15899:26		10502:–		66
Björnö	1752–54	295:2	156:1	53	13201:14		3421:1		26
Esplunda	1750–53	319	170:4	53	5790:–		3402:–		59
Hjälmarsnäs	1749–51	112:3	47	42	2050:24		1083:12		53
Ljung	1750–53	614:6	502:4	82	19739:16		10920:–		55
Medevi	1750	213:1	81	38	9609:16		2503:8		26
Mälsåker	1749–52	394	272	69	8638:29		5862:5		68
Nor	1763–65	924:4	376:5	41	28123:29		19446:28		69
Penningby	1751–54	340:2	138	41	9854:9	17854:–	3278:16	4105:9	33 (23)
Rydboholm	1746–49	275:2	145	53	16475:10	17193:13	4156:13	4303:26	25 (25)
Tidö	1752–55	645:6	443:6	69	12440:30		10542:26		85
Tuna	1748–51	256:6	134	52	6810:7	12383:2	3239:4	4202:4	48 (34)
Tureholm	1749–51	300:1	72:3	24	8666:16	12329:18	1459:22	1531:28	17 (12)
Wik	1751–54	626:4	402:1	64	12159:21		9226:21		76
		Medelvärde:		55					52 (50)

Anm.: Se appendix I.
Källor: Se tab. 4:1.

spannmål" och den del av denna som gick till avsalu. Med "disponibel" spannmål menar vi i detta fall den samlade huvudgårdsproduktionen av spannmål samt spannmålsräntan. I tabellen har vi också försökt beräkna förhållandet mellan godsets penninginkomster å ena sidan och spannmålsförsäljningens andel av dessa. Ett mera direkt mått på marknadens betydelse hade varit att mäta förhållandet mellan total produktion och avsaluprodukt. Men en sådan mätning är vansklig av två skäl. För det första har vi problemet att hitta meningsfulla priser[65]. För det andra har vi problemet att mäta animalieproduktionen[66]. Ett alternativ vore naturligtvis att presentera varje persedel och att ange den försålda andelen. Någon ytterligare information står dock knappast att finna genom ett sådant förfarande.

Att mäta de totala penninginkomsterna är naturligtvis också problematiskt, speciellt som alla inkomster inte förs upp i godsets kassaräkning. Ofta vet vi inte ens hur stor del som såldes eller konsumerades av de persedlar som i räkningen anges som levererade[67]. Vi har därför tvingats till att beräkna två olika inkomstsummor. I det första fallet är "penninginkomster" detsamma som de totala pen-

ninginkomster som fördes upp i kassaräkningen samt de försäljningar som förekommer under rubriken "levererat" i de olika persedelskontona. I det andra fallet har vi i "penninginkomster" också inkluderat en summa för de leveranser som gick "till hovet" och som vi vet åtminstone delvis såldes. Vi har här alltså beräknat värdet av hela denna leverans, trots att det är troligt att åtminstone vissa delar konsumerades. I det första fallet antar vi alltså att hela denna produkt levererades, och i det andra fallet att den såldes. Båda antaganden är säkert lika felaktiga. Men de ger samtidigt en övre och en undre gräns för de totala penninginkomsterna. Det behöver kanske inte påpekas att problemet med att hitta meningsfulla priser gör att siffrorna för denna levererade produkt är ytterst hypotetiska. I appendix I presenteras de rent tekniska problemen.

De skillnader mellan olika gods som framgick ovan framstår ännu klarare nu. De Braheska godsen, Björnö, Tureholm och även det Fersenska Medevi, har erhållit en förhållandevis liten andel av sina inkomster från spannmålsförsäljning. Övriga Fersenska gods liksom Tidö, Wik och Nor har å andra sidan erhållit en stor del av sina inkomster på detta sätt. De gods som har en förhållandevis liten andel av sina inkomster från spannmålsförsäljning, har i allmänhet levererat en stor del av sin produkt till ett hov i Stockholm[68].

4:4 Godsens marknader

Både den yttre och den inre handeln var strängt reglerad vid mitten av 1700-talet[69]. I handelsbalken i 1734 års lag stadgades förbud mot vad man där kallade "landsköp". All handel med några få undantag[70] skulle koncentreras till städerna, eller som Anders Chydenius tolkade denna lags anda och bokstav i "Den Nationnale Winsten":

"Icke får en handlande fara omkring i landet och sälja ut sina waror, ej eller Landtmannen köpa up något af sina grannar och föra til stads, eller betjena dem med några waror från staden tilbaka"[71].

Denna – med Heckschers ord – "stadsekonomiska politik" syftade till ett stärkande av städernas ställning, och i samband med detta ett gynnande av köpmännen som klass[72]. I vilken mån den rigorösa lagstiftningen även i verkligheten kom att gälla, kan naturligtvis diskuteras. Det är mycket troligt att G. Utterström har rätt när han skriver att: "Lagbuden måste strängt hållas isär från den ekonomiska verkligheten"[73]. Många av de städer som bönderna tvingades att sälja till enligt lagens föreskrifter var små och efterfrågan på jordbruksprodukter bör här ha varit liten, speciellt som städernas borgare själva ofta bedrev mindre husbehovsjordbruk inom stadens hank och stör, eller strax utanför[74]. Vanan att gå förbi småstäderna för att sälja direkt till Stockholm har också noterats i litteraturen[75].

Några direkta undersökningar av godsens marknader har inte företagits. Hos K. Åmark finns dock en redogörelse för spannmålshandeln i Sverige under den

period vi är intresserade av här. Åmark betonar att Mälarlandskapen var ett utpräglat överskottsområde när det gäller spannmål[76]. Enligt Åmark sålde de större producenterna i detta område – "innehavare av säterier" – främst till Bergslagen[77]. Både hos Åmark[78] och Hegardt[79] betonas å andra sidan Stockholms roll när det gällde de mindre producenterna i området respektive Uppsala akademi. De större producenternas handel med spannmål organiserades också enligt Åmark utan förmedling av köpmän:

"Det karakteristiska för denna handel, sådan den gestaltade sig under frihetstiden, var, att den till övervägande del skedde utan förmedling av köpmän genom direkta underhandlingar mellan producenter, resp. räntetagare, och konsumenter. Dessa senare utgjordes av brukspatroner, vilka ju hade att förse icke bara sitt eget arbetsfolk utan även till stor del den kringboende allmogen som för sina kolningar och körslor merendels avlönades in natura"[80].

Mellan godsägare och bruksägare slöts kontrakt vid de stora vintermarknaderna i Örebro, Västerås m.fl. städer, eller direkt genom korrespondens. Överhuvudtaget avsändes, enligt Åmark, föga spannmål utan att avtal gjorts innan[81].

Det är nu dags att diskutera dessa sakförhållanden utifrån vårt konkreta källmaterial. Vi har begränsat undersökningen till att gälla bara ett räkenskapsår per gods. De år som valts är någorlunda typiska för förhållandena vid godset under den totala tidsperiod som undersökts för denna avhandling.

a) Aljö:
Vid detta gods såldes under räkenskapsåret 1749–50 endast en smärre mängd persedlar som finns upptagna i kassaräkningen. Var dessa persedlar såldes framgår inte av räkenskaperna. Huvuddelen av överskottet levererades till Stockholm, och åtminstone spannmålen har sålts där[82]. De inköpsställen som nämns i räkningen och i verifikationerna är dels Strängnäs och dels bönder i trakten[83].

b) Björnö:
Varthän Björnös försålda persedlar förts framgår varken av gårdsräkningen eller av verifikationerna. I verifikationerna finns dock ett antal tullsedlar bevarade: dessa avser alla Stockholm. I t.ex. en tullsedel från 25/2 1752 anges att 13 tr. vete och 3 tr. ärter förts till Stockholm genom Roslagstull. Detta kan innebära att Stockholm, åtminstone när det gäller varaktiga konsumtionsvaror som spannmål, utgjorde Björnös huvudsakliga marknad under räkenskapsåret 1752–53 som undersökts här. Även när det gäller inköpsställena är angivelserna föga detaljerade. Det enda i inköpsställe som nämns är Norrtälje samt att en gris inköpts av Elena Andersdotter i Lonswik och Anna Andersson. De båda kvinnorna har undertecknat kvittensen med hjälp av bomärke[84].

c) Björkvik:
Från detta gods såldes under räkenskapsåret 1762–63 fisk, humle, skinn, spannmål, bräder och boskap. Av bevarade tullsedlar framgår dock att åtminstone 88 1/2 av sammanlagt 114:6 tolfter bräder, såldes i Norrköping. Av ett kvitto i verifikationerna framgår också att 80 tr. vete, 104 tr. korn och 10 tr. havre försålts i Norrköping. Detta är i stort sett samma mängd spannmål som angavs som försåld i kassaräkningen, med undantaget att i denna källa anges 111 tr. korn istället för 104 tr. korn. Det enda inköpsställe som nämns i verifikationerna är Norrköping. Av kvittenserna att döma kom de flesta av de inköpta persedlarna härifrån[85].

d) Esplunda:
Enligt kassaräkning och spannmålsräkning för år 1751—52 såldes 7 tr. ärter, 13 tr. havre, 67 tr. råg och 15 tr. korn till Gravendals bruk i Dalarna[86]; 6 tr. råg, 1 tr. korn och 2 tr. blandkorn såldes till en "herr factor" vars vistelseort vi inte känner[87]; samt 19:4 tr. råg till bönder i trakten[88]. Dessutom såldes trädgårdsprodukter för 126:— dl. kmt. till Nora, för 102:— dl. kmt. till Arboga och för 87:9 dl. kmt. till Örebro. Man sålde också mjölk för 24:— dl. kmt. till okänd ort. De inköpsställen som nämns i verifikationerna är Arboga och Örebro varifrån man fick strömming, sill, salt och krut. Dessutom inköptes spik av sockenskräddaren Anders Pährsson och ärter av torparen Eric Jansson i Tybben[89].

e) Hjälmarsnäs:
I årsräkningen för år 1749—50 framgår att godset sålde 50 tr. råg till brukspatron Wretman i Riddarhyttan, 6 tr. råg till Sundbywiks säteri i Södermanland, 1 tr. vete till Lindesberg samt 5 kalvar till Örebro. Det övriga — 2 tr. ärter, 1 sto, surmjölk, 10 grisar och 4 lamm — vet vi inte var det såldes. Var inköpen gjordes framgår inte. Ett inköp av näver från Lindesberg kan dock beläggas[90].

f) Ljung:
Under räkenskapsåret 1749—50 såldes enligt årsräkenskaper och hovets kassaräkenskaper tillsammans 10 tr. vete, 56 tr. råg, 25 tr. korn och 10 tr. ärter till en Jakob Fröberg, samt en identisk mängd spannmål till Nils Nilsson i Saxhyttan i Dalarna. Var denna Jakob Fröberg befinner sig anges inte. Dessutom såldes stora partier mjöl till två hökare i Stockholm; Sohm och Lund. Vid sidan av detta sändes också 100 tr. råg och 100 tr. korn till det Fersenska Finnåkers bruk i Närke samt 3:4 tr. ärter och 37 tr. korn till Medevi. Mindre partier av persedlar såldes också. Spannmål såldes på detta sätt till Örebro, till "två Vingåkersbor", till "bönder" o.s.v. och några kalvar såldes till major Ribbing vid Boxholms bruk, till Ulfåsa och till en bonde. Till sist såldes också en häst till "änkan i Nybble". Den enda inköpsort som nämns i källorna är Linköping. Kalk, kvarnstenar och tegel har uppköpts i trakten[91].

g) Mälsåker:
Vid detta gods såldes under räkenskapsåret 1749—50 mycket få persedlar som finns upptagna i kassaräkningen. Var dessa persedlar såldes framgår inte. Stora partier av bl.a. spannmål levererades också till Stockholm. Som vi såg tidigare såldes åtminstone spannmålen i huvudstaden[92]. När det gäller inköpen har vi få hållpunkter. Den största delen av inköpen torde ha gjorts hos en Olof Andersson som var bosatt i trakten, och som underskrift begagnade bomärke. I ett fall nämns också Stockholm när det gäller en gryta som inköpts[93].

h) Nor
Från Nor såldes under 1764 97 tr. råg, 11:1 tr. korn samt havre, humle, rågmjöl, halm och hö "på landet" som det heter i kassaräkningen och vilket bör syfta på trakten i närheten av Nor. Från Nor levererades också spannmål till Stockholm som till övervägande del såldes. Att denna spannmål såldes framgår av spannmålsräkningens uppgifter[94]. Det enda inköpsställe som nämns i årsräkningen är Stockholm. I huvuddelen av fall är dock inköpsstället okänt[95].

i) Penningby:
Vid Penningby såldes under räkenskapsåret 1751—52 trädgårdsprodukter, surmjölk samt en båt till Norrtälje. Stora partier fisk såldes också direkt av Penningbygodsets fiskare; antagligen i trakten[96]. Dessutom såldes också halm, ull, löjda, 1 tr. råg samt fårskinn, men vi vet inte var. De flesta inköpen gjordes i Norrtälje. Dessutom inköptes rep från Stock-

holm, stångjärn till billar och årder från Schebo bruk, smörtinor från Per Jansson i Öfwerby och ägg från Britta Ersdotter i Wästerlisa[97].

j) Rydboholm

Varken verifikationer eller årsräkningar ger några upplysningar om vart persedlarna förts för att säljas. Det finns dock en rad tullsedlar bevarade som alla rör Stockholm. Vi vet dock att Rydboholm levererade stora mängder persedlar till Stockholm, vilka åtminstone delvis såldes i Stockholm[98]. De flesta inköpen gjordes i Stockholm. Några såar, ämbar, baljor, en kvigkalv och antagligen också 4 tr. råg till utsäde köptes från bönder och andra runt godset[99].

k) Stensta-Båttna:

Den största delen av den försålda spannmålen såldes vid Nysätra krog, som uppenbarligen var en slags marknadsplats. Krogen var underlagd Stensta-Båttna och stora summor investerades där åtminstone under det räkenskapsår som vi undersöker här 1750–51[100]. Dessutom såldes spannmål, ull och lödja till folk i trakten. Från Stensta-Båttna levererades också stora mängder persedlar till Stockholm[101]. I vilken mån dessa försålts eller konsumerats vid det Bielkeska hovet vet vi inte. Att sådan försäljning förekom vet vi dock[102]. Detta bör i så fall ha sålts i Stockholm. En stor del av inköpen gjordes också i Stockholm. Ett annat inköpsställe som nämns är Norrtälje. Dessutom inköptes persedlar som tegel, kalk och kvarnstenar av bönder i trakten och järn kom från Schebo och Hargs bruk[103].

l) Tidö:

Av årsräkningen framgår att under räkenskapsåret 1751–52 såldes 200 tr. råg och 100 tr. korn till Ludvika, 33 tr. råg till Malingsbo bruk och 30 tr. malt till Virsbo bruk. I övrigt såldes de flesta persedlar i Västerås: malt, smör, humle, vete och en oxe. Smör såldes dessutom till "Sala marknad", Eskilstuna, till en kyrkovaktmästare i Ervalla samt till en jungfru vid Tidö. När det gäller 20 lisp. smör och smärre mängder råg, malt och några hudar vet vi inte var de försålts. De inköpsställen som nämns i källorna är Västerås, Arboga, Sala och Virsbo. Huvuddelen av persedlarna vet vi dock inte varifrån de kommit[104].

m) Tuna:

Här finns nära nog inga uppgifter alls om var godsets produkter såldes. Endast när det gäller den försålda fisken vet vi med säkerhet att den avyttrades i Stockholm. På samma sätt som när det gällde Penningby och Rydboholm fördes dock en stor del av produktionen till Stockholm där den konsumerades och/eller såldes[105]. När det gäller inköpen framgår det att de flesta persedlar köptes från bönder, hantverkare o.s.v. i trakten. Vissa saker som t.ex. lin, hampa, Gotlandskalk, salt, linor, ljus, trädgårdsfrön, tjära och "järnsaker" togs dock från Stockholm[106].

n) Tureholm:

Som framgick ovan levererade Tureholm stora mängder persedlar till det Bielkeska hovet i Stockholm, varav vissa delar försåldes[107]. Vissa försäljningar finns dock upptagna i den årsräkning för 1751–52 som här använts. Den allra största delen av dessa persedlar – spannmål, hästar, smör, lödja, malt, fisk och kalk – uppges vara försåld till "åtskilliga". Skrivningen tyder på att försäljningen var lokal. Det behöver naturligtvis inte innebära att allt såldes på landsbygden. Genom att studera tullsedlar finner vi att spannmål m.m. levererades till Nyköping och Södertälje för försäljning. I ett fall anges också att 100 tr. torkad råg förts till Nyköpings magasin. När det gäller inköpen tycks de flesta ha gjorts i Stockholm. Under räkenskapsåret köptes varor för tillsammans 1347:16 dl. kmt., varav 674:– dl. kmt. gällde Stockholm, 75:– dl. kmt. Norrköping, 40:24 dl. kmt. Nyköping och 1:4 dl. kmt. Trosa. Återstoden av inköpen vet vi inte var de gjordes[108].

o) Wik:
Kassaräkningen i Wiks gårdsbok för år 1750–51 anger bara ett fåtal persedlar. Var dessa persedlar såldes framgår inte. I spannmålskontot anges dock stora leveranser av spannmål där betalning påförts ägaren direkt[109]. Under året såldes på detta sätt 233 tr. råg och 96:2 tr. korn till Garpenberg i Dalarna. Samtidigt levererades också närmare 120 tr. spannmål, malt, humle, ull och lödja till Stockholm. Vissa delar av detta parti bör ha sålts i Stockholm. När det gäller inköpen är Uppsala det främsta inköpsstället. Lin togs dock från Sigtuna och en del annat inköptes lokalt[110].

Det är nu dags att sammanfatta våra iakttagelser. En sammanfattning ger också fig. 4:1 nedan. Några saker bör dock betonas. Iakttagelsen att många gods sålde till Bergslagen tycks stämma. När det gäller de flesta av dessa såldes också spannmålen direkt till bruken utan några mellanhänder i form av köpmän i Bergslagsstäderna. De gods som detta gäller i första hand är Esplunda, Ljung, Hjälmarsnäs, Tidö och Wik. Dessa gods ligger också på ett betydligt avstånd från Stockholm, relativt sett. Men för de övriga godsen verkar Stockholm ha varit den viktigaste marknaden; Stensta-Båttna, Nor, Penningby, Rydboholm, Tuna, Mälsåker, Aljö, Tureholm och antagligen också Björnö. Det är bara Björkvik som avviker från detta schema; här säljs huvuddelen till Norrköping. I Tureholms fall kunde vi också se att en betydande mängd spannmål sändes till Nyköping. Denna slutsats utesluter naturligtvis inte att spannmål som sålts i Stockholm i sin tur levererats vidare till t.ex. ett bruk.

Samtidigt kan vi dock se att småpersedlar av olika slag ofta såldes i städer nära godset: Esplunda i Nora, Arboga och Örebro; Tureholm i Nyköping och Södertälje; och Tidö i Västerås och Sala o.s.v. Det är dock frapperande hur lite spannmål som såldes i dessa småstäder. Vid flera gods förekom också försäljning på landsbygden.

När det gäller inköpen är materialet för tunt för några direkta slutsatser. Ett mönster som ofta framträder är dock att upphandlingen i högre grad än försäljningen var lokal. Godsen köpte från näraliggande småstäder och lokalt bland bönder, hantverkare o.s.v. Tillspetsat skulle man kunna säga att godsen sålde på lång distans, men köpte på kort.

4:5 Skörd och utbud av spannmål

Redan i inledningen till detta kapitel ställde vi frågan vilken betydelse marknadens efterfråga hade på vad godsen sålde. Vi skall i detta avsnitt undersöka denna fråga genom att studera relationen mellan skörd och utbud av spannmål. Spannmål var som vi såg tidigare den överväldigande viktigaste komponenten i utbudet. Frågan här är naturligtvis inte *om* skördar och utbud följs åt – det är snarast en truism – utan i vilken grad detta sker.

Denna diskussion har också vidare implikationer. Den leder bl.a. in i den debatt om förhållandet mellan skörderesultat och ekonomisk utveckling som varit både

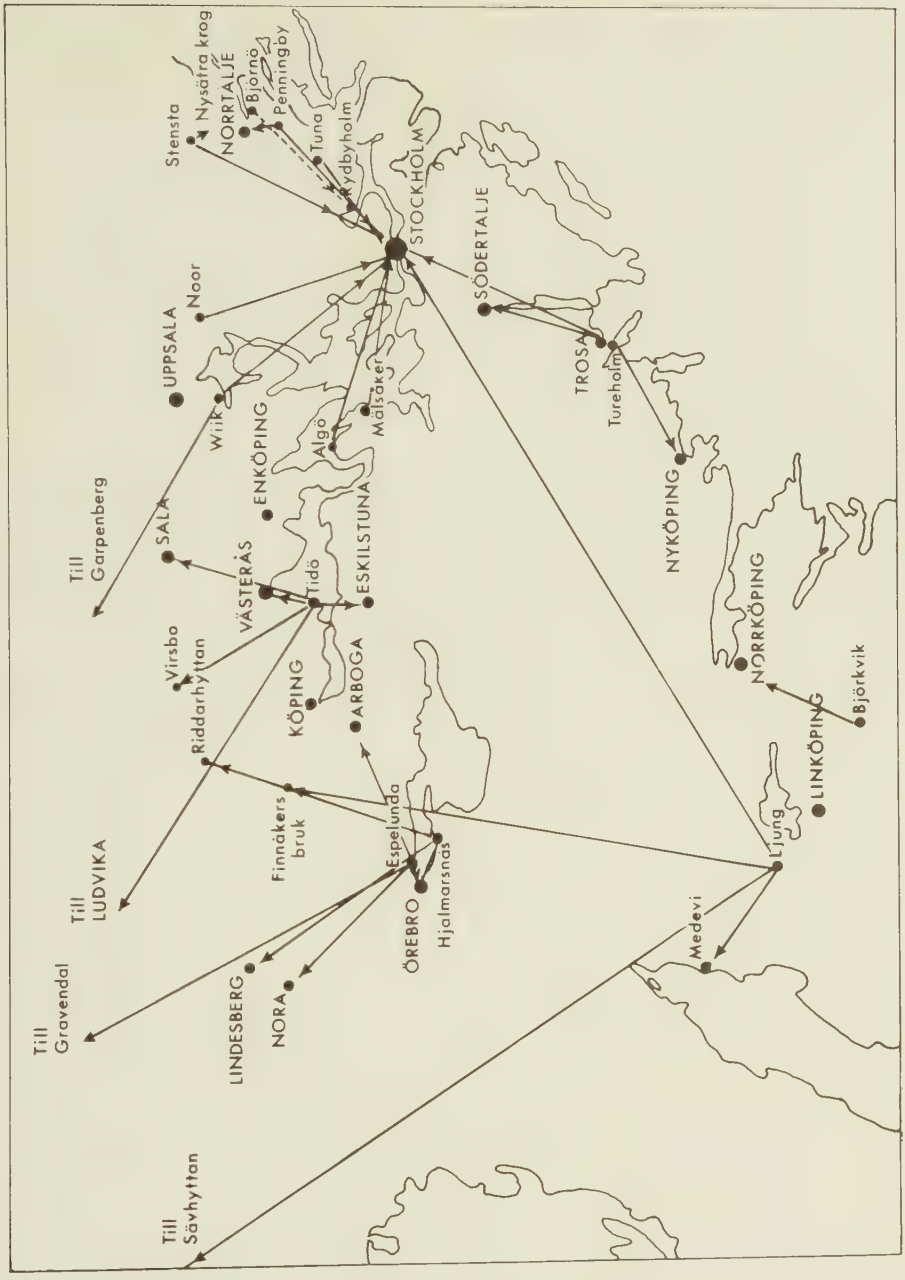

omfattande och långvarig. Flera sidor av detta samband har varit föremål för diskussion. Inom konjunkturteorin har förhållandet mellan skördar och konjunkturcykelns periodicitet diskuterats[111]. Ett annat – främst ekonom-historiskt – tema har varit vilken effekt goda respektive dåliga skördar har på den ekonomiska till-

växten. Här hävdade t.ex. T.S. Ashton att goda skördar hade en positiv inverkan på tillväxtresultatet, på så sätt att löner och råvarukostnader sjönk samtidigt som efterfrågan kunde öka på andra varor än spannmål[112]. Å andra sidan har Mingay, Chambers och andra betonat att ökade skördar gav sjunkande inkomster för de agrara producenterna, därför att priserna samtidigt sjönk starkt. Tillväxtnivån påverkades enligt dessa mera av sjunkande inkomster för de agrara producenterna än de faktorer som Ashton nämnde[113]. Till sist har också det mera specifika förhållandet mellan skördar och prisförändringar diskuterats. En allmän mening har varit att det finns en konstaterbar negativ korrelation mellan skördar och priser[114]. Under senare tid har denna ståndpunkt nyanserats något. Jörberg har t.ex. visat att vi inte överallt kan hitta denna klart negativa korrelation: skörd och priser kan ibland röra sig i samma riktning. Jörberg menar att detta beror på spannmålshandelns utjämnande effekt[115].

När det gäller förhållandet mellan priser och skördar görs ofta omedvetet antagandet att skördeväxlingar direkt påverkar utbudet i samma riktning och i samma relativa omfattning[116]. Detta är i själva verket ett nödvändigt antagande om vi tänker oss att vi skall kunna mäta t.ex. skördeförändringar med hjälp av prismaterial[117]. Men speciellt på kort sikt är detta antagande inte alldeles självklart. För det första är det en vanlig uppfattning att utbudsfluktuationerna är häftigare än fluktuationer i skörderesultatet. Här har främst betonats de småproducenter som under goda skördeår sålde på marknaden, men som under dåliga år drog sig bort från marknaden[118]. Detta måste åtminstone delvis även ha varit fallet när det gäller de större producenterna: de fasta utgifterna i spannmål var ständigt höga och påföljande års utsäde, stater till husfolket, foder o.s.v. måste läggas undan och öronmärkas. För det andra kunde ett gott skördeår innebära att man lagrade spannmål. På detta sätt kunde en utbudsökning som motiverades av en ökad skörd påtagligt dämpas[119]. För det tredje innebär diskussionen om förhållandet mellan skördar och priser att man förutsätter att priset på något sätt uttrycker förhållandet mellan utbud och efterfråga på en marknad. Som vi sett har det hävdats att det inte alls behöver vara så, även om det är rimligt att anta att priset på spannmål någorlunda uttrycker detta förhållande[120].

Redan i inledningen till detta avsnitt sade vi att det närmast är en truism att påstå att det finns ett samband mellan skördersultat och utbud. Men detta gäller naturligtvis främst på lång sikt. Ökade skördar över en längre period gav möjlighet till en ökad försäljning. Men som redan bör ha framgått behöver detta samband inte vara så perfekt på kort sikt: spannmål kan ha lagrats, pris- och kvalitetsförändringar kan ha inverkat o.s.v. Uppgiften här blir sålunda att studera förhållandet mellan skördeväxlingar och utbud vid några gods som utvalts som exempel; Esplunda, Tureholm och Ljung. Valet av gods kräver kanske en kommentar. För det första har vi strävat efter att få med gods av lite olika karaktär: skillnaden mellan främst Ljung och Tureholm bör ha framgått av diskussionen ovan[121]. Källäget är för det andra gott vid dessa gods, och vi kan erhålla någorlunda sammanhängande serier av undersökta år.

Huvudfrågan i detta avsnitt var vilken roll marknaden spelade för godsens utbud av spannmål. Ett svagt samband mellan skördeförändringar och utbud t.ex. genom att spannmål lagrades för att jämna ut fluktuationerna skulle kunna tyda på att marknadens efterfråga var synnerligen viktig för utbudsförändringarna på kort sikt. Men även där vi kan finna en positiv korrelation kan vi ändå inte utesluta denna möjlighet. En klar följsamhet mellan skörd och utbud kräver också att den utbjudna *andelen* spannmål inte förändras i någon större utsträckning. Minskar den salufördа andelen under år av stora skördar, bör detta ses i samband med en medveten strävan från godsägarnas sida att hålla nere utbudet för att gardera sig mot sjunkande priser i en situation av relativ marknadsmättnad. Kan vi alltså konstatera en klar minskning av den salufördа andelen under år av goda skördar, bör detta ge ett indicium på marknadens betydelse för godsens utbud på kort sikt. Samtidigt blir detta också en test på hur elastisk marknaden var i förhållande till godsens spannmålsutbud på kort sikt. Nedan kommer också den salufördа andelen spannmål sättas i samband med prisförändringarna på samma vara[122].

En ytterligare kommentar kanske krävs. Vi har här valt att jämföra skörd och utbud under samma år. Orsaken är att den spannmål som såldes under året i vanliga fall hänför sig till den skörd som årsräkenskaperna inleddes med. Detta var ju som vi såg själva ändamålet med den ofta valda räkenskapsperioden från oktober det ena året till oktober påföljande år[123].

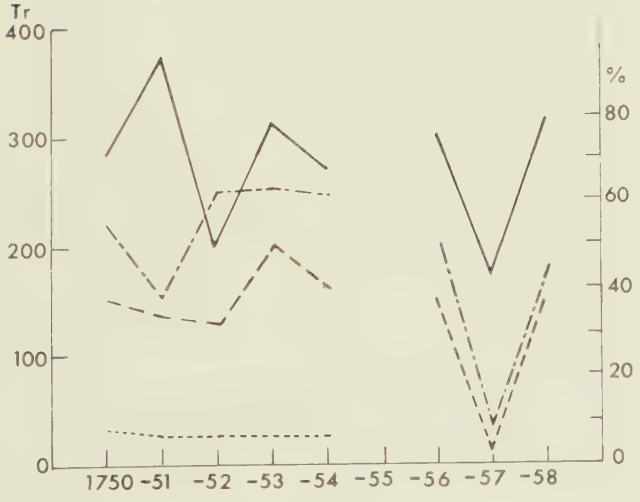

Diagram 4:1. Skörd, spannmålsränta och utbud vid Esplunda 1750–58. Tr. spannmål och %.

Källa: Se tab. 2 i tabellbilagan.

Diagram 4:2. Skörd, spannmålsränta och utbud vid Tureholm 1770–78. Tr. spannmål och %.

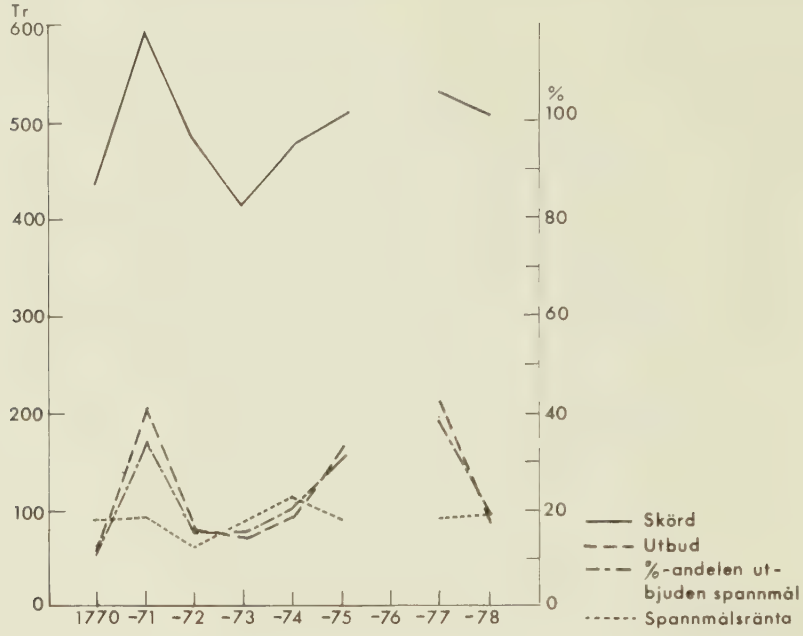

Källa: Se tab. 8 i tabellbilagan.

Diagram 4:3. Skörd, spannmålsränta och utbud vid Ljung 1750–60. Tr. spannmål och %.

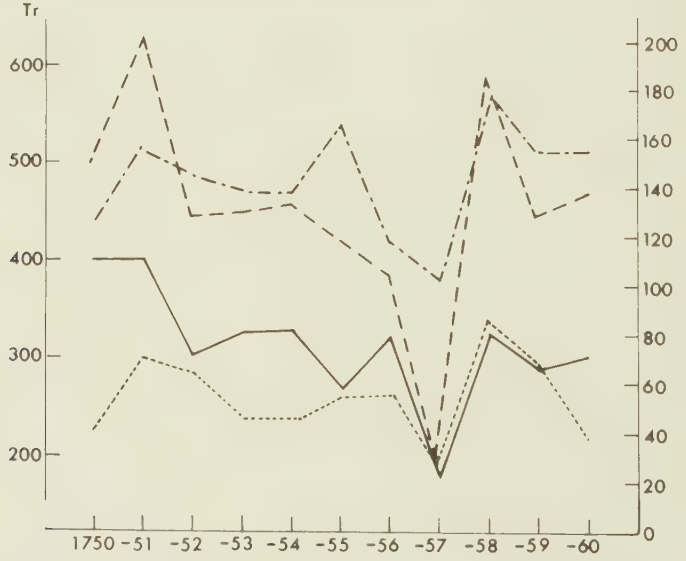

Källa: Se tab. 3 i tabellbilagan.

Låt oss nu kort sammanfatta vad som framkommit i diagram 4:1–4:3 ovan. När det för det första gäller förhållandet mellan skörd och utbud i absoluta termer, kan vi se att sambandet är klart positivt. Det är bara vid ett par tillfällen – Esplunda 1751 och Ljung 1756 – som förhållandet mellan kurvorna blir negativt. Men när det för det andra gäller den salufördа andelen av skörden så är resultatet inte så entydigt. I Tureholms fall kan vi klart se hur den salufördа andelen anpassar sig till skörden. När det gäller Ljung är också sambandet positivt i stort sett. I Esplundas fall till sist kan vi se exempel på både ett negativt och ett positivt samband mellan den försålda andelen och skörden. Den starka skördeminskningen mellan 1751 och 1752 motsvarades t.ex. av en ökad andel försåld spannmål; medan skördeminskningen mellan 1756 och 1757 och uppgången året därefter motsvaras av en minskad och sedan en ökad andel försåld spannmål. Till sist har vi också tillfogat en kurva för räntespannmålet för att se vilken inverkan detta kan ha på vad som hittills sagts. Som vi kan se är denna kurva påtagligt mer stabil än alla andra. I Esplundas och Tureholms fall verkar den helt opåverkad av skörderesultatet. När det gäller Ljung kan vi dock finna under det dåliga skördeåret 1757 att spannmålsräntan sjunker samtidigt som skörden.

Vi har alltså kunnat finna en god samstämmighet mellan skörd och utbud. Det skulle alltså kunna tyda på att godsens försäljning av spannmål var ganska opåverkad av olika typer av impulser från marknaden. En sådan slutsats stärks också av att vi åtminstone när det gällde Ljung och Tureholm, fann att den försålda andelen spannmål klart hängde samman med skördeväxlingarna. Det finns alltså ingenting som tyder på att t.ex. sjunkande priser under goda skördeår påverkade godsens försäljning nämnvärt. Godsen kunde sälja över stora områden och kan ha kompenserat sig för ett prisfall genom att sälja där priset var högre. Vi har också funnit att den största delen av den försålda spannmålen gick i stora partier till större kunder, antagligen genom uppgjorda kontrakt. Genom detta blir marknaden stabil och utbudet relativt opåverkat av prisförändringar.

Vi skall till sist titta lite mer direkt på förhållandet mellan priser och utbud. När det gäller Tureholm och Ljung kan vi använda de försäljningspriser som anges i de årliga räkenskaperna. I Esplundas fall såldes nästan all spannmål på så sätt att intäkterna tillföll ägaren direkt utan att ta vägen över Esplundas årliga räkenskaper. Dessa ägarens personliga räkenskaper finns tyvärr inte bevarade och det innebär att detta gods utesluts här. De priser som används är det försäljningspris som är mest frekvent förekommande under respektive år. När det gäller Ljung har vi tagit genomsnittspriset av råg och korn. I Tureholms fall har detta inte ansetts nödvändigt, p.g.a. att kornförsäljningen inte var speciellt omfattande här under den studerade perioden.

Av diagram 4:4 och 4:5 framgår att det inte finns något positivt samband mellan prisförändringar och förändringar i utbudet på kort sikt. Istället verkar vi ha att göra med ett påtagligt negativt samband: när priset sjunker kan vi konstatera att utbudet ökar o.s.v. Detta fenomen har också påtalats tidigare av Mingay och Kula[124].

Diagram 4:4. Utbud och försäljningspriset på råg vid Tureholm 1770–78. Tr. och dl. kmt.

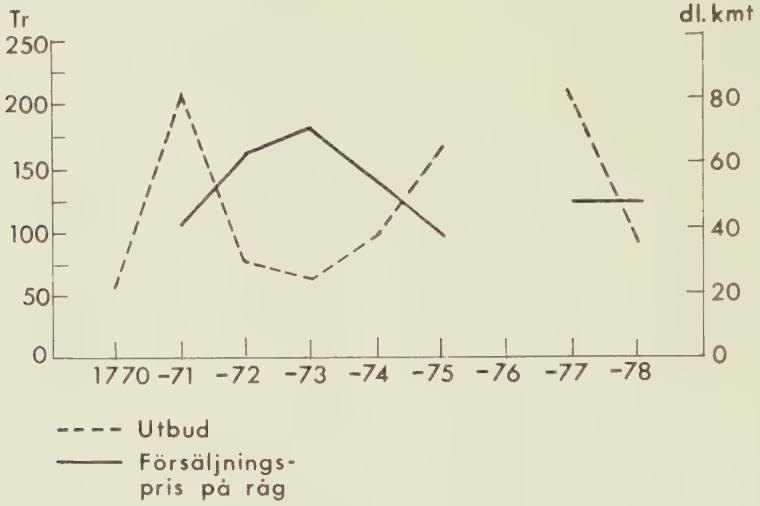

Källa: Se tab. 8 i tabellbilagan.

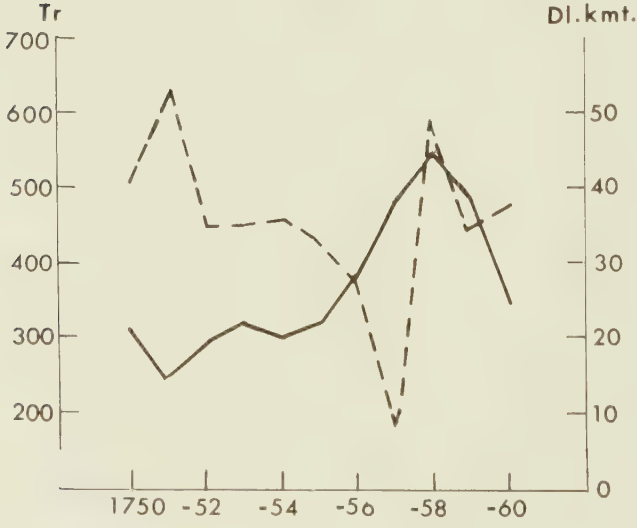

Diagram 4:5. Utbud och försäljningspris på råg och korn vid Ljung 1750–60. Tr. och dl. kmt.

Källa: Se tab. 3 i tabellbilagan.

4:6 Lagring av spannmål

Vi fann i det förra avsnittet ett klart positivt samband mellan skörd och utbud. Detta intryck kvarstod även när vi diskuterade förhållandet mellan skörd och andelen såld spannmål. I sin tur borde detta betyda att man sällan lagrade spannmål

år från år. Vi skall nu mera direkt titta på i vilken mån lagring förekom eller inte.

Att lagring av spannmål var ovanlig under 1700-talet framhölls redan av Åmark: "Spannmålsöverskottet måste", hette det, "i allmänhet . . . försäljas innan påföljande sommar, enär med dåtidens ofullkomliga torkanordningar fara för sädens förskämmning vid varmare väderlek alltid förelåg"[125]. I tab. 4:7 nedan har vi ställt samman uppgifter för den behållna spannmålen för ett antal gods. Som behållen spannmål uppfördes den spannmål som inte användes under året till försäljningar, leveranser, egen konsumtion o.s.v.: d.v.s. den spannmål som lagrades från ett år till ett annat. I den mån Åmarks påstående stämmer, bör den behållna spannmålen för varje år vara låg.

Som framgår saknas vissa gods i tab. 4:7. I vissa fall är källorna dåliga och när det gäller Penningby, Rydboholm och Tuna, så har de utelämnats p.g.a. ett annorlunda räkenskapsår. Den "behållna spannmålen" uttrycker här den spannmål som fanns kvar i Penningbys och Tunas fall vid midsommar, och i Rydboholms fall den 1/4[126].

Tabell 4:7. Behållen spannmål vid ett antal gods vid mitten av 1700-talet. Tr.[a]

Gods	*Tid*	*År 1*	*%*	*År 2*	*%*	*År 3*	*%*	*År 4*	*%*
Aljö	1749–52	22:3	9 %	18:7	14 %	157:5	41 %	22:2	8 %
Esplunda	1749–52	11:2	4 %	28:7	7 %	13:4	6 %	11:4	3 %
Hjälmarsnäs	1749–52	55:6	66 %	–:2	0 %	34:1	23 %	0	0 %
Ljung	1750–53	58:2	9 %	148:5	21 %	11:5	2 %	4:5	1 %
Mälsåker	1749–52	26:5	7 %	29:5	17 %	144:6	24 %	18:5	5 %
Nor	1763–65	96:2	10 %	13:2	2 %	89:2	9 %		
Stensta-Bottna	1750–53	57:7	8 %	35:1	7 %	15:5	3 %	26:–	4 %
Wik	1753–56	14:7	2 %	8:1	1 %	7:5	1 %	578:1	91 %

Anm.: a) Procentberäkningen utgår från vad som här kallas "disponibel spannmål", d.v.s. den årliga skörden + spannmålsräntan.

Källor: Aljö: Stafs.: Fk. vol. 196. RA., Esplunda: Esp. vol. III ga: 1. RA., Hjälmarsnäs: Stafs.: Fk. vol. 214. RA., Ljung: Stafs.: Fk. vol. 54. RA., Mälsåker: Stafs.: Fk. vol. 186. RA., Nor: Nor. vol. 14. RA., Stensta-Bottna: Bielkes. vol. 2311–2. RA., Wik: AåW. vol. E 2881. RA.

Som vi kan se av tab. 4:7 är skillnaden ganska stor år från år när det gäller den behållna spannmålen. Den lagrade spannmålen var oftast ganska liten, men under vissa år har uppenbarligen stora mängder lagrats. Låt oss bara som ett exempel nämna Aljö. Vid detta gods lagrades i vanliga fall mycket lite spannmål. Men år 1751 steg den behållna spannmålen till så mycket som 157:5 tr. Under 1752 såldes denna spannmål ut: i vanliga fall omkring 1750 låg försäljningen på mellan 150–200 tr. men år 1752 såldes 348 tr. Det allmänna intrycket av tab. 4:7 är också att vi inte helt kan instämma i Åmarks uppfattning. Lagring torde ha förekommit åtminstone under vissa år. Detta betyder kanske också att vi något måste modifiera vår uppfattning i föregående avsnitt.

4:7 Sammanfattning

Syftet med detta kapitel har varit att diskutera avsaluproduktionens och marknadens betydelse för en rad mellansvenska gods vid mitten av 1700-talet. Till att börja med presenterades i avsnitt 4:2 de försålda persedlarna, och vi fann att spannmålen var av överväldigande betydelse i nästan samtliga fall. I detta avsnitt diskuterade vi också huvudgårdsproduktionens förhållande till marknaden utifrån exemplen Rydboholm och Ljung. Vi fann att huvudgårdsdriften kännetecknades av en långtgående självhushållning när det gällde de driftsmässigt nödvändiga basresurserna, samtidigt som stora mängder persedlar såldes på marknaden: man sålde men köpte inte. Vi fann också att de båda godsen var "specialiserade" på så sätt att de hade olika roller inom ramen för en adlig ekonomi. Ljungs uppgift var att leverera kontantinkomster från försäljning av spannmål och oxar, och Rydboholms att dels leverera kontantinkomster men också att leverera konsumtionsvaror till det adliga hovet. Detta ledde också till att avsaluprodukten var mer diversifierad vid Rydboholm.

Efter att ha försökt ge ett mått på spannmålsförsäljningens betydelse för den totala godsekonomin i avsnitt 4:3, diskuterade vi i avsnitt 4:4 kring frågan om var godsen sålde sitt överskott. Vi fann i den konkreta undersökningen att mellansvenska bruk samt Stockholm var de viktigaste marknaderna för godsens spannmål. Småpersedlar av olika slag kunde dock säljas i den omkringliggande trakten. När det gäller uppköpen fann vi trots att materialet på denna punkt var mer ofullständigt en tendens till att göra inköpen på närmare håll; i näraliggande småstäder o.s.v.

I avsnitt 4:5 diskuterade vi förhållandet mellan skörderesultat och utbud på kort sikt. För de undersökta godsen fann vi en god följsamhet mellan dessa variabler, både i absolut och relativ mening. Godsens utbud av spannmål dikterades därför främst av skördestorleken. Eventuella impulser från marknaden hade uppenbarligen mindre betydelse. I detta avsnitt undersökte vi till sist relationen mellan pris- och utbudsförändringar på kort sikt. Vi fann här snarast ett negativt samband mellan dessa båda variabler. Till sist i avsnitt 4:6 diskuterade vi lagringen av spannmål år från år genom en undersökning av spannmålskontots "behållna" spannmål. Vi fann där att lagring torde ha förekommit under vissa år, åtminstone vid några av godsen.

Kapitel 5: Godsens avkastning

5:1 Inledning

I litteraturen framhävs ofta att 1750-talet för Europas del markerar en vändpunkt och en övergång från en period av agrar depression till en period av snabb utveckling av jordbruket[1]. De stigande priserna på jordbruksprodukter efter omkring 1750, innebar ökande inkomster för godsägare och större självägande bönder. Detta gällde i första hand de godsägare som sålde varor på en marknad[2]. Processen förstärktes också genom att priserna på jordbruksvaror steg snabbare än andra typer av varor, eller med Abels ord p.g.a. ". . . den Schere zwischen den Preisen der Bodenprodukte und den Preisen der Manufakte sowie den Löhnen"[3]. Även de godsägare som i huvudsak levde av räntor torde ha fått ökade inkomster. I samband med stigande priser steg också jordräntan[4]. Perioden efter 1750 bör alltså ha varit gynnsam för godsägare i stora delar av Europa[5].

Även i Sverige kännetecknades utvecklingen av en stigande pristrend. Jörberg har sammanfattat prisutvecklingen från 1735 till 1776 på följande sätt: 1) 1735—49 steg prisnivån ca. 50 %; 2) i början av 1750-talet sjönk priserna, vilket dock inte ". . . as a rule, return prices to their level in the 1730s"; 3) från mitten av 1750-talet till mitten av 1760-talet fördubblades prisnivån; 4) ca. 1765—70 sjönk priserna med ca. 50 %; och 5) efter 1770 steg priserna åter[6].

Denna allmänna utvecklingsbild får bilda utgångspunkt för detta kapitel i vilket syftet för det första är att ge ett mått på "profitabiliteten" vid ett antal gods i Mellansverige, företrädelsevis på 1750-talet. I svensk forskning har frågan om godsens avkastning knappast alls varit föremål för några undersökningar[7]. En av orsakerna till detta är de praktiska och teoretiska problem som finns när det gäller att definiera ett användbart vinstbegrepp under förhållanden där naturaproduktionen är av stor betydelse[8].

För det andra är syftet här att diskutera kostnadernas sammansättning. Framförallt skall vi här försöka urskilja driftskostnader, löner och investeringar i form av inköp av redskap, verktyg o.s.v. liksom i förbättringar och reparationer.

När det gäller investeringarna har det ofta ansetts att man vid huvudgårdarna investerade en mycket liten andel av vinsten. Detta har både gällt Gutsherrschaft samt naturligtvis Grundherrschaft[9]. Investeringar har i detta sammanhang oftast definierats som kontanta driftskostnader (till skillnad från de reella, fysiska)[10]. Det finns i princip tre skäl som åberopats för att förklara att de kontanta driftskostnaderna både absolut och relativt i förhållande till vinsten, var låga under förkapitalistiska förhållanden:

a) Godsens verkliga producenter var de räntepliktiga bönderna. I ett system av

Gutsherrschaft brukade de huvudgårdsjorden med hjälp av egna dragare och redskap. De metoder som användes på huvudgårdslotterna var heller inte annorlunda än de metoder som användes när det gällde de egna lotterna. Kostnaderna för eventuella investeringar, vilade på bönderna[11].

b) Eftersom arbetet sköttes med hjälp av dagsverksskyldiga bönder krävdes inte så stora utlägg i form av löner.

c) Under förhållanden där marknaden var outvecklad fanns det en tendens till att försöka minimera penningutgifterna. Eventuella investeringar skedde främst inom ramen för godsets självhushållningssektor. De kontanta driftskostnaderna hölls nere genom att en lång rad persedlar producerades vid godset istället för att köpas[12].

För det tredje, till sist, är också syftet att diskutera förhållandet mellan skörderesultat och avkastningens storlek[13].

5:2 Driftsöverskott, kostnader och investeringar

I kapitel 4 ovan kunde vi finna att våra gods hade två uppgifter inom ramen för en adlig ekonomi: godsen skulle dels leverera förnödenheter till det adliga hovet för konsumtionsändamål och dels också leverera kontanter till ägaren. Vid olika gods hade dessa båda uppgifter olika betydelse. Av kapitel 4 framgick dock att leverering av kontanter i de flesta fall hade en så pass stor omfattning att man måste hävda att detta var godsens huvudsakliga ekonomiska syfte[14].

Det är dock uppdelningen av godsekonomin i en "natura"- och en "penninghushållningssektor" som ställer till problem när det gäller vinstbegreppet. Svårigheter av teoretisk och mer praktisk art har gjort att man ibland helt avstått från att försöka beräkna godsens vinst[15]. Det stora problemet här är naturligtvis hur — och i vilken mån — den omfattande produktionen för egna behov skall beräknas.

W. Kula ställer frågan hur avkastningen av godsdriften skall beräknas. Å ena sidan hävdar han att om vi bland kostnaderna inkluderar — genom att värdera produkterna till marknadspriser — allt det som produceras vid godset och inte behöver köpas på marknaden, så innebär det "an enormous exaggeration of costs"[16]. Till denna fråga återkommer vi nedan. Här behöver dock ett påpekande göras. Av detta följer *inte* som Kula tycks tro att vinsten minskar om vi inkluderar naturaproduktionen. Effekten blir istället om vi följer Kulas antagande, att både inkomster och utgifter ökar med samma summa. De naturapersedlar o.d. som produceras och används direkt vid huvudgården måste naturligtvis först läggas till i debet för att sedan kunna dras ifrån i kredit. Detta gäller också dagsverksbördan. Den "paradox" som Kula framför att godsen skulle ha gått med förlust om man inkluderar dagsverksbördan i resultaträkningen upphävs om man också inkluderar dessa dagsverken i debet. Av någon anledning gör nu inte Kula det. Men dagsverksbördan är en del av den totala räntan som bönderna måste utgöra och innebär en inkomst för godsägaren. Den kunde också åtminstone teoretiskt om-

vandlas till penning- och persedelsränta. Det var ju detta val som en godsägare stod inför: skulle han omvandla en del av penning- och persedelsräntan till dagsverken och använda dessa till att bygga upp huvudgårdsdrift eller ta ut även denna del i pengar eller persedlar[17]? Å andra sidan om vi helt exkluderar dessa kostnader innebär det att "costs are reduced to a minimum, and in some cases are very near zero". Detta leder också till, menar Kula, "a distorted image of reality":

"... a distortion all the more obvious if we take into account a well-known phenomenon in the history of Polands large agrarian estates: the dezolacja (devastation) of property of which nobleman administrators or lessees of lands were often accused. Translated into economic language, the term dezolacja refers to a diminution in productive potential"[18].

Enligt Kula står vi alltså inför Skylla och Karybdis: inkluderar vi dessa resurser i den ekonomiska kalkylen gör vi oss skyldiga till en allvarlig felsyn; exkluderar vi dem hamnar vi också fel. Någon utväg ur detta dilemma nämner inte Kula.

Orsaken till att vi bör exkludera de resurser som inte krävde inköp från marknaden när vi beräknar kostnaderna, är enligt Kula att alternativkostnadsberäkningar blir absurda i ett system där marknaden är outvecklad:

"In the capitalist economy we can generally ... assess the elements which enter into production but are not paid for in money, on the basis of their price on the market; for the assumption that had these elements passed through the market their market price would not have undergone any change, is not far removed from reality. In other words ... the owner of these elements (raw materials or labour power) would have been able to sell them on the market at current prices, rather than use them in production. Both these hypotheses become ridiculous in the feudal system"[19].

Diskussionen om alternativa användningar för dessa naturaprodukter hos Kula rör Polen. Frågan blir då hur man såg på dessa frågor i Sverige under 1700-talet? Vi skall använda ett exempel från litteraturen och ett par från vårt källmaterial för att belysa denna punkt. Den fråga som diskuteras här hör naturligtvis samman med frågan i vilken mån bönders och torpares dagsverken betraktades som "fria nyttigheter", som vi redan diskuterat ovan[20].

Uppläggningen av årsräkningarna vid godsen ger inget besked om hur man vid mitten av 1700-talet i Sverige betraktade användningen av de egna resurserna (råvaror, skogsprodukter o.s.v.). De olika kontona i årsräkningarna drogs ju aldrig samman till en vinst- och förlusträkning. Vad som uppfattades som "intäkter" och vad som inkluderades i "kostnaderna" förblir alltså okänt. Vinst- och förlusträkningar kunde dock göras i andra sammanhang, t.ex. vid försäljning av ett gods eller då ett gods belånades, d.v.s. överhuvudtaget när kravet ställdes på en realistisk värdering av godsets fasta egendom.

I en handbok i lanthushållning från 1801 har Nils von Törne presenterat en sådan vinst- och förlusträkning[21]. I debet uppförs avkastningen av åker och äng i pengar på så sätt att kostnaderna för utsäde o.d. dras ifrån de totala intäkterna, d.v.s. skörden och en eventuell spannmålsränta. I den mån trädgård finns anges att vinsten där bör betraktas på samma sätt och när det gäller fisket beräknas avkastningen genom en subtraktion av kostnaderna för "fiskare och fiskeriredskap"

från intäkterna. I kredit upptas utgifter för tjänstefolkets "förtäring och lönande", utskylder, kontanta utgifter för egendomens skötsel, omkostnader för byggnaders iståndsättande m.m. Behandlingen av skogsprodukterna ger å andra sidan en bra föreställning om hur man såg på de produkter som enbart användes i den egna produktionen. I debet angavs principen: "Är skogen så öfwerflödig, at däraf utan saknad för Egendomens egna behof, kan göras försälgning, beräknas inkomsten däraf efter omständighet". I kredit anges att i det fall egendomen var skoglös borde alla kontanta omkostnader för ved beräknas[22]. Vad vi har framför oss är en relativt sett konsekvent genomförd vinst- och förlustberäkning där alla (tänkta!) sakkontons saldon förs upp. Det är självklart att inte naturaprodukter som helt används i den egna produktionen förs upp här. I så fall skulle man ju bara tvingas att dra av i kredit vad man nyss lagt till i debet.

Även i vårt källmaterial kan vi finna vinst- och förlusträkningar av liknande karaktär[23]. När det för det första gäller Stensta-Båttna har vi tillgång till ett mycket utförligt värderingsinstrument av vinst- och förlusträkningskaraktär. Handlingen har tillkommit omkring 1758, men de konkreta siffrorna bör ej ses som korrekta angivelser för förhållandena under detta år. Av allt att döma är siffrorna konstruerade som ett slags genomsnitt för förhållandena under flera år[24]. Uppställningen presenteras i fig. 5:1 nedan, men kräver en del kommentarer.

Handlingens första uppslag upptar Stensta-Båttnas landboräntor. Därefter kommer den verkliga vinst- och förlusträkningen och då upptas först Stensta och sedan Båttna fr.o.m. det femte uppslaget. På det andra uppslaget börjar Stenstas vinst- och förlusträkning. Uppslaget är delat i en debet och en kreditsida. I debet upptas och värderas den årliga skörden samt "inkomsten af all kreatur". Dessutom nämns inkomster från mjölkvarnsarrende och sågen. I kredit upptas det årliga utsädet, leveranser till "håfwet" i Stockholm av spannmål och animalier m.m., inköpt säd samt arrendekvarnmjöl och bräder som "håfwet mottaga". Tredje uppslaget upptar i debet den anordnade penning- och persedelsräntan, dagsverken, körslor o.s.v., allt värderat i pengar[25]. Värdet av dagsverksbördan förs dock aldrig ut i kanten för att summeras tillsammans med de andra debetposterna. I kredit uppförs de penninglöner och naturaförmåner som gick till gårdsstaten samt andra smärre poster. Det fjärde uppslaget tar på debetsidan upp hö som skördades vid Stensta, men på samma sätt som när det gällde dagsverksbördan förs denna post aldrig ut i kanten för att där summeras med andra debetposter. I kredit uppförs inköp av persedlar, kronoutskylder m.m. Därefter uträknas behållningen av vinst- och förlusträkningen, vilken i sin tur överförs till ett speciellt konto som utvisar "hvad det höggrefliga håfvet undfåhr åhrligen..."[26].

Vi kan alltså även här finna en konsekvent genomförd vinst- och förlusträkning. Att hö och dagsverken inte sammanräknas med övriga poster beror på att man på det sättet slipper räkna samman poster i debet som man annars bara igen skulle få dra av i kredit.

Det andra exempel vi har gäller Tureholm. I samband med att detta gods intecknats har en "Banco-värdering" kommit till stånd[27]. För att beräkna

Figur 5:1. Vinst- och förlusträkning vid Stensta 1758: "Summariskt Extract öfwer Stensta Sätesgård i Karlskyrcka Sock[n], med underliggande Miöl och Sågqvarn, hwar af kan ses in Debito, gårdens enskylta Inkomst. . .".

Debet

200 tr. årlig skörd "såsom en perpetuell Ränta" .....: 5048:–
"Inkomsten af all kreatur" (smör, ull, lamm, kalvar, ägg o.s.v.) ...: 1287:–
Mjölkvarnsarrende .....: 504:–
30 tolfter bräder från sågen .....: 360:–
"Jordebokssumman i spannmål, penningar och andra persedlar som alt förvandlas i penng[r]" ....: 955:–
"Dagswärken af 8 st. Rå och Rörstorp, samt Tårp på Frälsehemmanets. . . ägor, giör tillsammans 9 st. som giöra sina dagswärcken 2[ne] i hwarje wecka hwardera, giör tillsammans 936 Årl[n], hwilka ock värderas till peng. till det minsta 1528:–" .....:
Resor, körslor och färder för tills. 350:– .....:
Dagsvärken av 7 mtl. frälsehemman, "så ofta de blifwa bådade till gården, utom skiutsresor till Stockholm. . . alt inberäknat till en summa Årl[n] för 6472:–" .....:
350 lass hö .....:
Summa: 8154:–

Kredit

Årligt utsäde 33 tr .....: 832:–
Leveranser till "håfwet" 109 tr. spannmål .....: 3426:–
Årligen inköpt säd .....: 200:–
Arrendekvarnmjöl och bräder som "Håfwet emottaga" .....: 864:–
Gårdsstaten. Persedlar till ett värde av .....: 1490:16
Inköpt strömming .....: 120:–
Årlig städsel .....: 267:–
Lön till Inspektorn .....: 350:–
Till komminister, klockare, kyrkovaktmästare i råg, efter förvandling .....: 47:–
Till fattiga .....: 100:–
Stat till f.d. anställda .....: 203:16
"Hovrättsrådet Kinderstedt" årligen 4 tr. råg .....: 104:–
Avförd jordeboksränta .....: 113:–
Inköp av järn .....: 64:–
1757 års kronoutskylder .....: 343:20
Andra "åhrliga utgifter" ..... : 3:24
Summa: 7381:12

Behållning: 772:20 dl. kmt.

"Slutligen wisas hvad det höggrefliga håfvet undfår åhrligen som in Credito uträknat är" .....: 3426:–
"För inköpta persedlar" .....: 200:–
"Behållningen Contant" ..... : 772:20
Mjölkvarnsarrendet och bräder ..: 864:–
Summa: 5262:20

Källa: Se not 26 ovan.

"afkomst"-summan har en vinst- och förlusträkning upprättats. Den behållna "afkomsten" har därefter kapitaliserats efter 5 % för att få fram huvudgårdens värde. I debet anges spannmålsskörden värderad i pengar minus avdrag för utsädet. Därefter upptas höskörden. Från den totala höskörden – 470 lass – dras redan i debet den mängd hö – 79 lass – som åtgick till dragarna i åkerbruket. Det reste-

rande antalet lass hö anges ha åtgått till animalieproduktionen. Dessa värderas också, kuriöst nog, genom den inkomst som animalieproduktionen gav upphov till i form av försåld mjölk, smör, kretatur o.s.v. För betet har det inte angetts någon inkomst i debet. När det gäller skogen anges den bara vara till "ägendomens nödtorft ... ej så att den till någon särskild afkomst kan antagas". Fisket har dock värderats i pengar i debet. I kredit har löner, kontanta utgifter av olika slag, bevillningar m.m. upptagits[28].

På det hela taget verkar även detta vara en relativt konsekvent genomförd vinst- och förlusträkning, även om den är mindre utförlig än när det gällde Stensta. Även här har bara de poster tagits upp där (det tänkta!) sakkontots saldo var positivt (eller negativt). Persedlar som endast användes i den egna produktionen har följaktligen inte medtagits. Vad man dock inte beräknar är alternativkostnaden för jorden, byggnader o.s.v.[29], liksom inte heller depreciering[30]. Det gäller naturligtvis också Stensta i exemplet ovan.

Våra exempel ger vid handen att en diskussion om godsens avkastning borde utgå från en vinst- och förlustberäkning. De persedelskonton som har ett positivt och negativt saldo borde dras samman i en sådan räkning. De konton som går jämnt upp, eller persedlar som ett år kanske ger ett överskott men som i övrigt produceras helt för egen produktiv användning, kan å andra sidan exkluderas. En sådan typ av beräkning skulle också vara realistisk i förhållande till hur samtiden såg på — och beräknade — vinsten.

Vi kan nu återgå till den fråga som vi såg Kula ställde ovan; hur skall utlägg för produktiva ändamål i form av egen produktion värderas? För en lång rad persedlar som enbart används internt, innebär detta som vi såg — i princip — inget problem. När det gäller utlägg i form av persedlar som i övrigt såldes eller levererades, återstår naturligtvis värderingsproblemet. Men — och det är det väsentliga — dessa persedlar har uppenbarligen alternativ användning: de säljs eller levereras. Genom detta blir det också helt rimligt att använda marknadspriser för att värdera dessa persedlar: t.ex. spannmål som inte säljs eller levereras utan åtgår till utsäde bör värderas efter marknadspriset och dras ifrån värdet av skörden. Vi bör alltså här med ganska stor visshet kunna använda oss av ett alternativkostnadsresonemang. Persedlar som helt används internt kan naturligtvis också ha alternativ användning, om vi ser till marknaden i stort. Detta gäller också dagsverksbördan. Alternativkostnaden för denna är den minskning av penning- och persedelsräntan som blir följden av att dagsverken i någorlunda stor mängd uttas[31].

Att använda vinst- och förlusträkningar för att beräkna godsens avkastning är också lämpligt ur en annan synvinkel. Som vi såg upprättades sådana räkningar när gods av olika anledningar värderades. Värderingarna låg sedan till grund för inkomstkapitaliseringar. Avkastningen här bör alltså vara möjlig att jämföra med vad som kunde erhållas från investeringar i andra verksamheter vid samma tid. Men godsen var naturligtvis inte enbart investeringsobjekt. De hade andra värden än strikt ekonomiska. Ett säteri i närheten av huvudstaden och med ståndsmässig bebyggelse, parkanläggningar o.s.v. hade även ett statusvärde. Men trots detta är

ett försök att mäta det rent ekonomiska resultatet av godsdriften av intresse. Finner vi t.ex. att det ekonomiska utbytet av godsdriften var relativt litet, bör intresset för att äga gods i första hand hänga samman med dessa omätbara faktorer. Finner vi å andra sidan att utbytet var relativt stort behöver det inte betyda att dessa faktorer var ointressanta för ägaren, utan bara att status och pekuniära intressen här på ett lyckligt sätt kunde sammanfalla!

Det är dock svårt att i praktiken ställa samman regelrätta vinst- och förlusträkningar utifrån det befintliga källmaterialets årsräkningar. De olika sakkontonas saldon kan tyvärr inte alltid sökas i kassakontot. En del av "vinsten" redovisas också i de olika persedelskontona: en del spannmål har levererats till hovet i Stockholm, en del har konsumerats vid godsen o.s.v. Med tanke på att persedelskontonas antal ofta är mycket stort och att det är svårt att hitta meningsfulla priser för alla persedlar samt svårigheten med att beräkna avkastningen av boskapsstocken[32], blir en regelrätt vinst- och förlusträkning svårgenomförbar. Vad vi istället gjort – och som redovisas i tab. 5:1 nedan – är att lägga samman kassakontots saldo med värdet av den avsaluprodukt som direkt påfördes ägaren utan att ta omvägen över det specifika godsets kassakonto. På så sätt kommer vi nära en korrekt vinst- och förlusträkning, men vissa skillnader kvarstår dock. Framförallt får vi på detta sätt inte med den del som konsumerades av ägaren direkt vid godset. I de flesta fall innebär detta dock inget större problem. Det är bara vid några av godsen – t.ex. Esplunda och Nor – där denna post är av betydelse[33]. På det här sättet kommer vi alltså att betrakta hovkonsumtionen vid godsen som en driftskostnad. I de fall där hovet i huvudsak befann sig i Stockholm stämmer detta ganska väl med de verkliga förhållandena. Den hovkonsumtion som då kvarstod bör i första hand ha rört en och annan tjänare som behövdes för övervakningsändamål o.d. I de fall där hovkonsumtionen vid godset var av större betydelse bör vi alltså lägga till en okänd summa som ytterligare skulle höja den avkastningssumma som framräknats i tab. 5:1 nedan.

Tab. 5:1 kräver vissa förklaringar när det gäller de termer som används:

1. *Inkomster*: Kassakontots debetsida + inkomster från försålda persedlar enligt persedelskontonas angivelser.
2. *Utgifter:* Kassakontots kreditsida.
3. *Driftsutgifter:* Den del av utgifterna (2) som gick till driftsändamål.
4. *Bruttoinvesteringar:* Den del av driftsutgifterna (3) som gick till inköp av redskap, verktyg, material o.s.v. för driftsändamål.
5. *Löneutgifter:* Den del av driftsutgifterna (3) som gick till tjänstefolkets och andras löner. Här ingår också i vissa fall kostnader för reparationer och underhåll. Löneutgifter (5) + Bruttoinvesteringar (4) = Driftsutgifter (3).

Det har naturligtvis varit svårt att rent konkret skilja mellan dessa olika typer av "kostnader". Främst gäller det avgränsningen av driftsutgifterna (3) från utgifterna (2). De utgifter i kassakontot som faller utanför driftsutgifterna (3) är t.ex. utgifter för hovkonsumtion, donationer, onera, kronoskatter o.s.v. I kassakontot skiljer man dock inte mellan dessa båda typer av utgifter, vilket framgick ovan[34]. I

de flesta fall är det dock lätt att avgöra varje särskild persedels användningsområde. Men ibland uppstår svårigheter. En inköpt häst kan användas som dragare eller som ekipagehäst, ridhäst o.s.v. På samma sätt kan inköpt halm användas som strö både till draghästen och ekipagehästen. Gränsdragningen mellan de båda begreppen blir därför en smula suddig. Det bör därför påpekas att det kan ha smugit sin in fel av den här karaktären i tab. 5:1. Uppgifterna när det gäller driftsutgifternas (3) andel av utgifterna (2) bör alltså inte ses som exakta; på det hela taget bör de ändå ses som korrekta i stort.

När det gäller driftsutgifternas (3) uppdelning i bruttoinvesteringar (4) och löneutgifter (5) bör några påpekanden göras. Vad som ingick i dessa bruttoinvesteringar (4) har redan framgått ovan. Här inkluderas alltså dels nyinvesteringar i form av utvidgningar och förbättringar samt också utbyte av förslitna kapitalföremål. Den moderna term som närmast motsvarar vårt bruttobegrepp är "gross investment" d.v.s. där utgifter i form av avskrivningar av fast kapital och nyinvesteringar inkluderas men där löpande utgifter för reparation och underhåll exkluderas. I de svenska nationalräkenskaperna brukar även de senare inkluderas och i internationella sammanhang brukar detta bruttobegrepp kallas "gross gross investment"[35]. En viktig skillnad mellan vårt begrepp och "gross investment" är naturligtvis att man när det gäller det senare använder mera sofistikerade metoder när det gäller avskrivning av det fasta kapitalet. Även i vårt begrepp inkluderas dock "replacement" när det gäller utslitna kapitalföremål, även om ingen successiv depreciering företas.

Att vårt bruttobegrepp exkluderar löpande utgifter för reparationer och underhåll, beror på att dessa inte kan särskiljas från löneutgifterna (5). I kassakontot uppförs reparationer och underhållsarbete som utbetalningar till dem som utfört arbetet. Rent konkret innebär detta att man t.ex. i en utbetalning till en hantverkare dels finner hantverkarens "lön" men också hans utlägg i form av material etc. Ibland kan också vissa typer av nyinvesteringar förekomma bland dessa löneutgifter (5). Allt talar därför att man när det gäller bruttoinvesteringarna (4) här måste uppfatta tabellens uppgifter som en miniminivå medan det omvända gäller löneutgifterna. Tråkigt är naturligtvis också att vi inte kan komma åt nettoinvesteringarna[36]. Orsaken till detta är att vi inte kan följa användningen av de införskaffade persedlarna.

Som vi kan se direkt av tab. 5:1 är avkastningen beräknad på detta sätt påfallande hög. Driftsöverskottet erhöll vi genom att subtrahera värdena i kol. 3 från värdena i kol. 1. Jämför vi denna summa med driftsutgifterna ser vi att godsägarna för varje insatt dl. kmt. i genomsnitt fick tillbaka 4,6 gånger sin insats varje år[37]. Det är t.o.m. en högre procentsiffra än den som Kula angav för Polens del[38]. Orsaken till den relativt sett höga avkastningen är inte svår att finna. Inkluderade vi även de naturapersedlar som producerades vid godset och som åtgick i den egna produktionen skulle värdet i kol. 4 säkerligen falla. Sett i absoluta termer skulle naturligtvis inte driftsöverskottet minska. Men om även egenproduktionen inkluderades och därmed ökade både inkomster och utgifter, skulle den i relativa

Tabell 5:1. Inkomster (1) och utgifter (2) samt driftsutgifter (3), bruttoinvesteringar (4) och löneutgifter (5) vid ett antal gods omkring 1750. Aritmetiskt medelvärde. Dl. kmt.[a].

Gods	*År*	*Inkomster* (1)	*Utgifter* (2)	*Driftsutgifter* (3)	*Driftsöverskott 1–3/3* (4)	*Bruttoinvest.* (5)	*1–3/4* (6)	*Löneutgifter* (7)	*7/3* (8)
Aljö	1749–52	5555	1106	644	763 %	230	5 %	414	64 %
Björkvik	1763–64	15900	2772	1237	1185 %	234	2 %	1003	81 %
Björnö	1752–54	13201[b]	5797	2872	360 %	1053	10 %	1819	63 %
Esplunda	1749–52	5790[c]	2024	853	579 %	112	2 %	741	87 %
Hjälmarsnäs	1749–51	2051	1235	602	241 %	274	19 %	328	54 %
Ljung	1750–53	19739	9756	7553	161 %	6717	52 %	836	11 %
Medevi	1750	9609	3210	2348	309 %	885	12 %	1463	62 %
Mälsåker	1749–52	8639	2900	1815	376 %	185	3 %	1630	90 %
Nor	1764–66	28124	9414	4592	512 %	889	4 %	3703	81 %
Penningby	1751–54	9854 (17854)[d]	2139	1241	694 % (1339 %)	301	3 % (2 %)	940	76 %
Rydboholm	1746–49	16475 (17193)	5951	4369	277 % (294 %)	1745	14 % (14 %)	2624	60 %
Tidö	1752–55	12441	3579	2012	518 %	703	7 %	1309	65 %
Tuna	1748–51	6810 (12383)	3909	2233	205 % (455 %)	865	19 % (9 %)	1368	61 %
Tureholm	1749–51	8666 (12330)	6533	3886	123 % (217 %)	1024	21 % (12 %)	2862	74 %
Wik	1751–54	12160[e]	2836	1598	661 %	330	3 %	1268	79 %
	Aritmetiskt medelvärde:				464 %		12 %		67 %

Anm.:

a) Siffrorna avkortade till dl. kmt.

b) Från intäkterna (1) bör dras värdet av 2 1/3 tr. salt, 1:13 lisp. fläsk, 8 lisp. lin, 14:13 lisp. hampa, 32:16 lisp. järn, 1 tr. rödfärg, 12 tr. kalk, 4:3 tr. tjära, 667 spik, 5 kannor brännvin, —:5 tr. malt, 20 lisp. näver, 100 alnar väv samt 2/3 häst. Vi har inte försökt att värdera denna leverans till Björkvik p.g.a. svårigheten att hitta meningsfulla priser för en rad av dessa persedlar.

c) Från intäkterna bör dras värdet av 15 lisp. järn som årligen levererades till Esplunda.

d) Siffrorna inom parentes anger intäkterna under förutsättning att all levererad mängd persedlar såldes. För en närmare förklaring se ovan s. 111 ff.

e) Från intäkterna bör dras värdet av —:15 lisp. hampa, 7:4 lisp. kött, —:15 lisp. fläsk, 23:2 lisp. salt, 3:5 tr. strömming, 3:6 tr. tjära, 24350 spik, 85 lisp. järn, 213 1/4 läst kalk, 19626 1/4 mur tegel, 1 1/2 tr. malt, och 100 lisp. näver som i genomsnitt årligen levererades till Wik. Bakom dessa stora leveranser låg uppförandet av en ny manbyggnad vid Wik under dessa år. För detta se ovan s. 65. Vi har inte heller här försökt att värdera denna leverans p.g.a. svårigheter att hitta meningsfulla priser främst på byggnadsmaterialet.

Källor: Kolumn 1: se tab. 3:6 ovan. Övriga kolumner: Se tab. 4:6 och appendix 1.

termer uttryckta avkastningen minska kraftigt.

I kol. 6 beräknades hur stor del av driftsöverskottet som gick till bruttoinvesteringar. Som vi ser är variationen stor från gods till gods. I Ljungs fall kan vi se att mer än hälften av driftsöverskottet investerades på detta sätt[39]. När det å andra si-

dan gäller gods som Esplunda och Björkvik såg vi att endast 2 % investerades. Det erhållna genomsnittet låg på 12 % (medianen = 8,5 %). Något direkt jämförelsematerial har vi tyvärr inte. Vid en undersökning av olika gods i England under medeltiden fann Hilton att ungefär 5 % av de kontanta intäkterna investerades årligen. I de totala intäkterna ingick här inkomster såväl från huvudgården som landbogodset. I investeringarna inkluderade han också utlägg i form av reparationer; d.v.s. han erhöll värden för vad som måste betraktas som "gross gross investment"[40]. B.A. Holderness har beräknat förhållandet mellan intäkter och "gross gross investment" i England för en senare tid. Mellan 1746 och 1800 fann han att den genomsnittliga nivån för bruttoinvesteringar låg på nästan 11 %[41]. Inkluderar även vi reparationer och underhåll i vårt bruttobegrepp kommer uppenbarligen vår siffra att stiga till över 12 %. Jämförelsen skulle i så fall leda till att investeringsnivån var högre i Sverige än i England vid godsen under samma period. Men både våra och Holderness siffror är alltför osäkra för att vi med någon säkerhet skall kunna dra denna slutsats.

I kol. 8 anges till sist hur mycket som lades ut på löner, betalningar till hantverkare o.s.v. av driftutgifterna i kol. 3. Procentsiffrorna visar att löneutgifterna var en tyngre post i driftsutgifterna än bruttoinvesteringarna. I den mån vi kunde inkludera reparationer och underhåll samt vissa nyinvesteringar i bruttoinvesteringarna skulle antagligen lönernas andel sjunka något, men med hur mycket är svårt att säga[42].

Vi kan också använda de siffror för driftsöverskottet som framkommit i tab. 5:1 och jämföra dem med uppgifter för det totala fasta kapitalet som vi har tillgång till i en del fall. I denna undersöknings andra del kommer frågan om vad som innefattas i det fasta kapitalet att tas upp till behandling. Det räcker här med att nämna några förbehåll.

För det första finns det felkällor av rent teknisk art. Som framgår av tab. 5:2 skiljer sig siffran för driftsöverskottet när det gäller Esplunda och Tureholm rent tidsmässigt från beräkningen av det fasta kapitalet. För det andra vet vi inte hur dessa värderingar av det fasta kapitalet kommit till stånd och efter vilka principer. Till denna fråga återkommer vi i detta arbetes andra del. Det vanligaste sättet att beräkna det fasta kapitalets värde vid denna tid, torde ha varit genom en enkel kapitalisering av godsets avkastning[43]. En sådan typ av värdering som utgår från avkastningssiffror kan vi hitta här och där i vårt material[44]. En vanlig kapitaliseringskvot vid denna tid var 4 eller 6 %[45].

Den genomsnittliga siffran när det gäller förhållandet mellan driftsöverskott och fast kapital är nästan 9 % om vi använder de lägre siffrorna för Penningby och Tureholm. Exkluderar vi Esplunda och Tureholm där angivelsen för fast kapital har tillkommit vid en annan tidpunkt än siffran för driftsöverskottet stiger den genomsnittliga siffran till 11 %. Siffran här ligger alltså bra mycket över de 4 eller 6 % som vi nämnde tidigare[46]. Siffrorna är dock allt för fåtaliga och allt för osäkra för att ligga till grund för några mer vittgående slutsatser. Det är dock uppenbart

Tabell 5:2. Driftsöverskottet i förhållande till det fasta kapitalets värde vid en rad gods omkring 1750. Dl. kmt.

Gods	*Tid*	*Driftsöverskott*	*Fast kapital*	*1/2*
		(1)	(2)	(3)
Aljö	1749–52	4911	36 000[a]	14 %
Björkvik	1763–64	14663	93 922[b]	16 %
Esplunda	1749–52	4937	180 000[c]	3 %
Hjälmarsnäs	1749–51	1449	24 000[a]	8 %
Ljung	1750–53	12186	100 000[a]	12 %
Mälsåker	1749–52	6824	90 000[a]	8 %
Penningby	1751–4	8613	105 000[d]	8 %
		(16613)		(16 %)
Tureholm	1749–51	4780	238 904[e]	2 %
		(8412)		(4 %)

Anm.: a) Värderingen från 1750; b) Värderingen från 1762; c) Värderingen från 1767; d) Värderingen från 1751; e) Värderingen från 1744.

Källor: För kol.1 se tab. 5:1. För kol. 2: Aljö, Hjälmarsnäs, Ljung, Mälsåker: Bouppteckning efter Eleonora Margareta Wachtmeister 1/12 1750. Svea Hovrätts arkiv E IV b. RA.; Björkvik: Bouppteckning efter Anders Rålamb 1762. Rålamb. vol. 3. RA.; Esplunda: Bouppteckning efter Greve Adolph Mörner 7/5 1767. Svea Hovrätts arkiv E IV b. RA.; Penningby: Bouppteckning efter Johan Gabriel Sack 25/9 1751. Svea Hovrätts arkiv E IV b. RA.; Tureholm: Bouppteckning efter Ture Gabriel Bielke 1763. Tureh. vol. E 6956. RA.

att i den mån som inkomstkapitaliseringar legat till grund för beräkningen av det fasta kapitalets värde i tab. 5:2 så har den reella avkastningen i flera fall påtagligt underskattats.

5:3 Driftsöverskott och skörderesultat

Som vi såg ovan har effekten av goda respektive dåliga skördar diskuterats[47]. Under goda skördeår tenderade priserna att sjunka. När skörden var dålig steg priserna. Sjunkande priser på spannmål motverkade på detta sätt den inkomstökning som borde ha blivit fallet när skörden blev större. I vilken mån prisförändringar helt neutraliserade en skördeökning eller t.o.m. innebar sjunkande inkomster, är fortfarande oklart. Utterström uttrycker åsikten att godsägarna snarast hade mer nytta av en liten än en stor skörd: "Ett par goda skördar i slutet av 1750-talet medförde ett så starkt prisfall ej blott på spannmål utan även på lantegendomar, att följden blev en kris för det större jordbruket"[48]. Slutsatsen han formulerar är dock en smula vag:

"Det är . . . svårt att a priori säga, vilket utbyte en svag skörd kunde ge i förhållande till en god eller medelmåttig. Det berodde på spannmålspriset och efterfrågesituationen. Dock verkade svåra missväxter knappast till godsägarens förmån, allra minst när godsets arbetsorganisation var grundad på landbönders och torpares arbetsinsats. Då kunde överskottet från jorden under herrgårdens eget bruk till stor del gå åt till försörjningen av godsets underhavande" [49].

I detta avsnitt skall vi diskutera förhållandet mellan skördenivå och driftsöverskottets niv. I fig. 5:2—9 skall sambandet mellan dessa båda variabler presenteras när det gäller gods omkring 1750[50]. I analysen utgår vi från det korta perspektivet. Detta är också det relevanta i sammanhanget. Vad som intresserar oss här är hur driftsöverskottet reagerar på en förändring av skörden från ett år till ett annat.

Uppgiften nedan är att undersöka vad som händer på kort sikt när skörden ökar eller minskar med avseende på godsets inkomst och driftsöverskott. Inkomstförändringar kan självfallet neutraliseras — eller åtminstone motverkas — på utgiftssidan vilket i sin tur påverkar avkastningen. I den mån driftsöverskotts- och inkomstkurvan avviker från varandra bör detta således vara orsakat av förändringar på utgiftssidan[51].

Materialet har hittills presenterats utan kommentarer. Vi skall nu försöka ge några sammanfattande synpunkter när det gäller diagrammen ovan. Den bild vi erhåller är motsägelsefull. Vi kan i själva verket dela upp materialet i två delar. När det gäller Rydboholm, Tuna och Ljung kan vi knappast alls hitta något samband mellan skörderesultat och driftsöverskottet. I Tunas och Ljungs fall finns dock ett visst negativt samband. När det gäller övriga gods kan vi å andra sidan hitta ett positivt samband i den riktningen.

Diagram 5:2. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Aljö 1749—52.

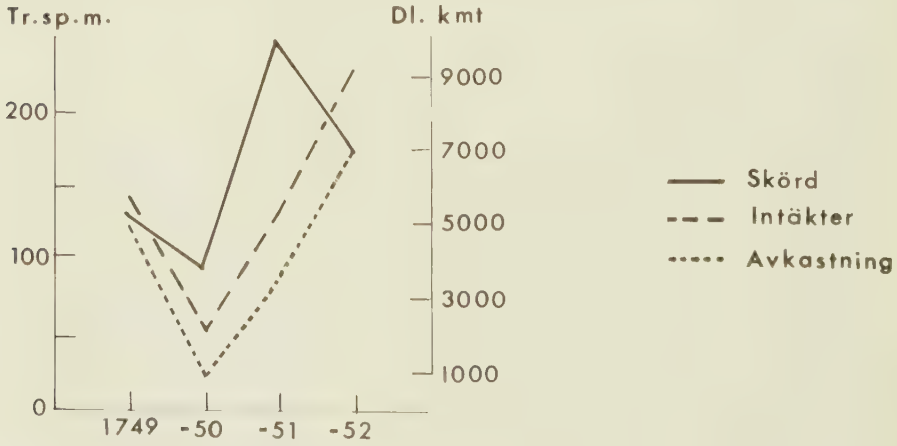

Källor: Se tab. 1 i tabellbilagan.

Diagram 5:3. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Esplunda 1750–53.

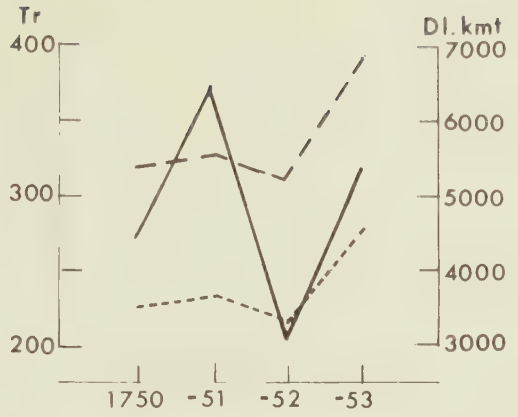

Källor: Se tab. 2 i tabellbilagan.

Diagram 5:4. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Ljung 1750–53.

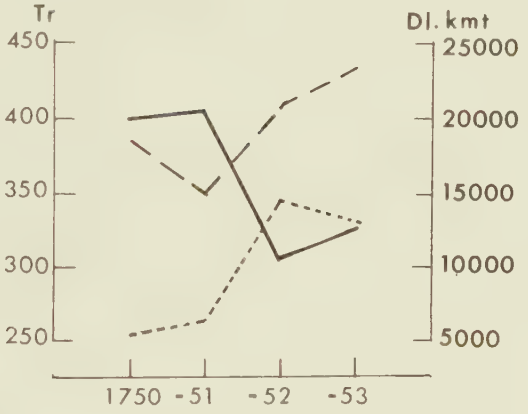

Källor: Se tab. 3 i tabellbilagan.

Diagram 5:5. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Mälsåker 1749–52.

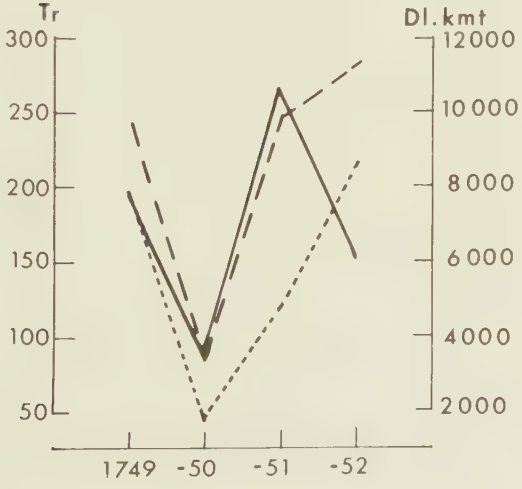

Källor: Se tab. 4 i tabellbilagan.

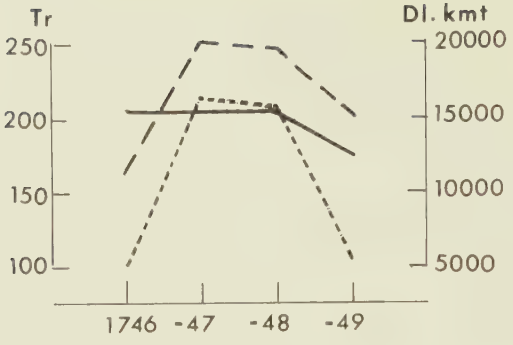

Diagram 5:6. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Rydboholm 1746–49.

Källor: Se tab. 5 i tabellbilagan.

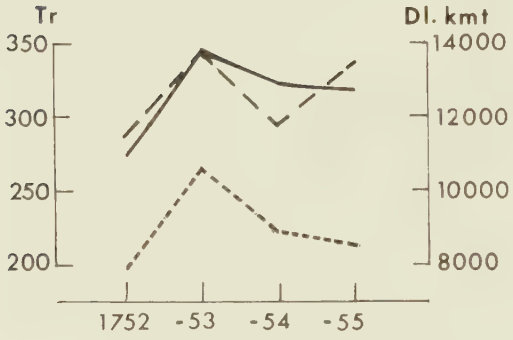

Diagram 5:7. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Tidö 1752–55.

Källor: Se tab. 6 i tabellbilagan.

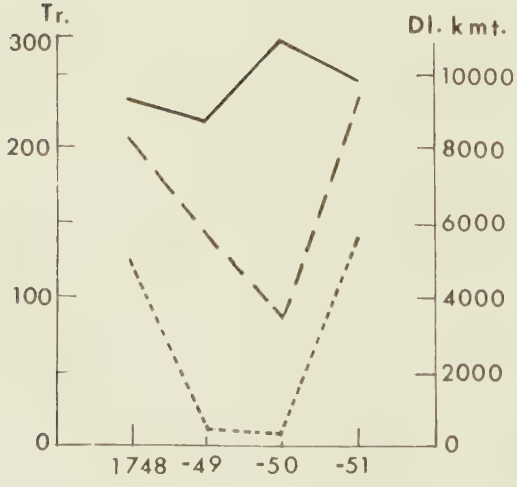

Diagram 5:8. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Tuna 1748–51.

Källa: Se tab. 7 i tabellbilagan.

Diagram 5:9. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Wik 1751–54.

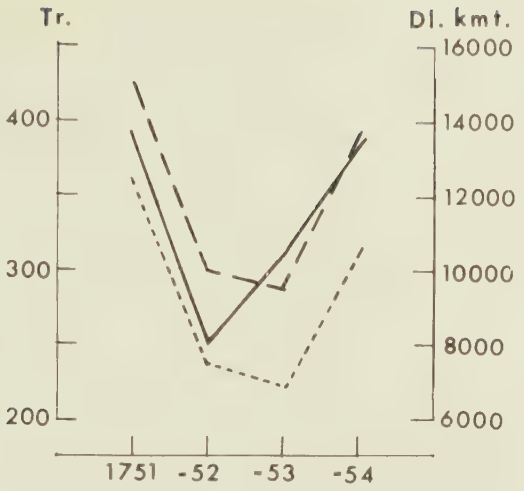

Källa: Se tab. 9 i tabellbilagan.

Hur skall vi då tolka denna motsägelsefulla bild? Det viktigaste när det gäller Rydboholm och Tuna är att räkenskapsåret här var annorlunda. Konkret betyder detta att i inkomst- och driftsöverskottssiffrorna inkluderas endast den spannmål som för Rydboholms del sålts till den 1/4 och när det gäller Tuna till någon gång i maj eller juni[52]. Detta gör naturligtvis att jämförelsen i stor utsträckning blir skev. Dessutom finns det två andra punkter att peka på: För det första kan vi se att skörden vid Rydboholm och Tuna är mycket stabil under den undersökta perioden. Förändringarna i inkomst- och driftsöverskottsnivå bör alltså främst ha andra orsaker än förändringar av skördenivån[53]. För det andra fann vi också ovan att spannmålen när det gällde Rydboholm var av förhållandevis liten betydelse för det ekonomiska resultatet som helhet[54]. När det gäller orsaken till den dåliga samstämmigheten mellan skörd och driftsöverskott vid Ljung måste vi i första hand peka på oxstallningen vid detta gods. Vi såg ovan att oxstallningens betydelse påtagligt ökade under början av 1750-talet. Det minskade skörderesultatet 1752–53 bör kunna ha motverkats just genom en ökad oxstallning[55].

När det gäller de övriga godsen så har avkastningen i hög grad berott på skörderesultatet. Stigande priser i samband med dåliga skördar har inte kunnat kompensera ett minskat skörderesultat och en minskad avyttring i samband med detta, åtminstone inte på kort sikt vilket undersökts här. Denna slutsats förstärks också om vi ser hur inkomsten förändrats i samband med förändringar i skörd och driftsöverskott. Inkomst och driftsöverskott följs åt i diagrammen. En ökad skörd t.ex. har alltså inte lett till ökat driftsöverskott genom att kostnaderna drastiskt minskats. Även om vi tar med kostnaderna i bilden så påverkar dessa alltså inte de slutsatser som vi redan kunnat dra. Vår undersökning tyder på att Utterströms uppfattning att "svåra missväxtår" inte kunde kompenseras genom prisökningar, måste utökas till att också gälla mera moderata skördeminskningar.

5:4 Sammanfattning

I detta kapitel har syftet varit att diskutera frågan om godsens "profitabilitet". I avsnitt 5:2 diskuterades först det vinstbegrepp som borde ligga till grund för en sådan analys. Det vinstbegrepp som vi valde att använda utgick till stor del från hur samtiden betraktat vad man ansåg vara "vinst" eller överskott av driften. I den konkreta analysen fann vi att driftsöverskottet i relation till driftsutgifterna måste ses som avsevärt. Detta hängde i första hand samman med att den mängd persedlar som användes som insats i den egna produktionen inte medtagits varken i debet eller kredit. Vi hävdade också att ett huvudsyfte med beräkningen av godsens driftsöverskott var att jämföra godsen som investeringsobjekt med andra investeringsobjekt. I tab. 5:2 presenterade vi vissa siffror för avkastningen som visserligen är osäkra, men som kanske ändå kan ligga till grund för sådana jämförelser. I avsnitt 5:2 diskuterades också förhållandet mellan bruttoinvesteringar och löneutgifter i förhållande till driftsutgifterna. Vi fann där att bruttoinvesteringarna utgjorde en mindre del av driftsutgifterna. Det bör dock samtidigt betonas att bruttoinvesteringarna här erhållit ett minivärde p.g.a. att vissa nyinvesteringar, underhåll o.d. kommit in under rubriken löneutgifter. I övrigt kunde vi också finna att ca. 12 % (median = 8,5 %) av driftöverskottet investerades årligen.

I avsnitt 5:3 diskuterades förhållandet mellan skörderesultat och ekonomiskt resultat i form av driftsöverskott. Vi fann där i de flesta fall ett klart samband mellan dessa båda variabler. En eventuellt stigande prisnivå under dåliga skördeår förmådde inte kompensera den minskade spannmålsförsäljning som en dålig skörd gav upphov till. Detta gällde åtminstone på kort sikt.

Kapitel 6: Sammanfattning

"Magter, som uppkommit genom handel, kunna länge bära sig i sin medelmåttighet, men deras storhet är ej waraktig".

J. Fischerström "Påminnelser wid Sweriges allmänna och enskylta hushållning" s. 21.

"The position of the Husbandman is materially different. The soil, independent of any other man, or of any agreement, pays him directly the price of his toil. Nature does not bargain with him to compel him to content himself with what is absolutely necessary. What she grants is neither related to his wants, nor a contractual valuation of the price of his days of work. It is the physical result of the fertility of the soil, and of the wisdom, far more than the laboriousness, of the means which he has employed to render it fruitful. As soon as the labour of the Husbandman produces more than his wants, he can, with the surplus which nature accords to him as a pure gift above the wages of his toil, purchase the labour of other members of society. The latter, in selling to him, only obtain a livelihood; but the Husbandman, besides his subsistence, collects an independent and indisposable wealth, which he has not purchased, and which he sells. He is, therefore, the unique source of the wealth which, by its circulation, animates all the industry of society, because he is the only one whose labour produces more than the wages of his labour".

A.R.J. Turgot "Reflections on the formation and distribution of wealth" i P.D. Groenwegen (ed.) "The economics of A.R.J. Turgot" s. 46.

Citaten ovan förmedlar en naturlig utgångspunkt för 1700-talets fysiokratiska tankegångar. De förmedlar också en syn på tingens ordning som de flesta jordbrukare vid denna tid säkert kunde instämma i. Jordens naturliga bördighet, klimatet o.s.v. var utan tvekan — förutsatt tidens jordbruksteknik — mera avgörande än jordbrukarens "laboriousness of the means". För en adlig godsägare gav jorden ett överskott som han kunde leva av. Andra inkomstkällor än jorden var osäkra. Under 1700-talet diskuteras också intensivt hur överskottet inom jordbruket skulle kunna ökas och på detta sätt ligga till grund för en inkomstökning för godsägarnas del. De flesta debattörer förespråkade en övergång till någon form av kapitalistiskt jordbruk. Vad som i första hand rekommenderades var ett system av storgodsdrift med hjälp av lönearbete ("too expensive and very seldom practised" enligt Turgots mening), men också ett system enligt engelsk modell där jorden arrenderades ut till driftiga jordbrukare.

De flesta bönder i 1700-talets Sverige var skatte- och kronobönder. En stor del av frälsebönderna var dock inlemmade i godssystem. Trots en avancerad diskussion var storgodsjordbruket fortfarande av feodal karaktär. Stommen i godsens verksamhet utgjordes av ränteplikiga bönder. De betalade ränta i form av pengar och persedlar. En eventuell huvudgårdsdrift var dessutom beroende av böndernas dagsverken. Den viktigaste förutsättningen för huvudgårdsdrift var utan tvekan

ett stort landbogods med många underlydande dagsverkspliktiga bönder.

Godsdriften kunde dock under feodala förhållanden organiseras på olika sätt. De två olika organisationsformer som diskuteras här är Grundherrschaft och Gutsherrschaft. Samtidigt är det också frågeställningarna kring dessa båda organisationsformer som bildar utgångspunkt för denna avhandling. I kap. 1 diskuterades innebörden av dessa båda termer. Samtidigt diskuterades också den befintliga teoribildningen kring frågan om Gutsherrschafts och Grundherrschafts uppkomst och utveckling. Kap. 1 tjänade också som en litteraturöversikt när det gällde godssystemets utveckling i Sverige. Vi fann att under 1600-talet och vidare under 1700-talet kan man följa framväxten av ett system av huvudgårdsdrift. Någon närmare uppfattning hur denna drift konkret gestaltade sig eller vilken omfattning den hade, fick vi knappast genom litteraturen. Detta gällde kanske framförallt 1700-talet.

Den definition av Gutsherrschaft som vi presenterade i kap. 1 innehöll följande moment: 1) Vid godset bör bedrivas eget jordbruk av någorlunda stort format; 2) penning- och persedelsräntan bör vara av underordnad betydelse i förhållande till inkomsterna från den egna driften; 3) böndernas räntor bör vara så konstruerade att de i hög grad uttas i form av dagsverken; och 4) huvudgårdsproduktionen bör vara inriktad mot försäljning på marknaden. I kap. 3 och 4 diskuterades därefter dessa punkter utifrån ett befintligt källmaterial. Vid sidan av rent källmässiga hänsynstaganden grundades urvalet av gods på ett rumsligt kriterium. De gods som legat till grund för undersökningen härrör samtliga från östra Mellansverige. Speciellt Stockholms län dominerar i källmaterialet. Undersökningen syftade inte i första hand till att ge ett svar på frågan om Gutsherrschaft förelåg i Sverige vid mitten av 1700-talet eller inte. Syftet var snarare att utifrån dessa kriterier diskutera den konkreta organisationen vid ett antal gods.

I kap. 3 tog vi först upp frågan om huvudgårdarnas absoluta storlek, samtidigt som vi också diskuterade storleksrelationen mellan huvudgårdar och underlydande bondehemman. Något som klart framgick var att huvudgårdarna var mycket större än t.o.m. den största bondgård. Det genomsnittliga utsädet vid huvudgårdarna var 39,5 tr.

I kap. 3 diskuterades också penning- och persedelsräntans betydelse för det ekonomiska resultatet av godsdriften. P.g.a. att spannmål var av strategisk betydelse både som avsaluprodukt och avradspersedel kan vi använda detta som en indikator för räntans betydelse för godsets avkastning. I undersökningen framgick att ca. 35 % av godsets disponibla spannmål utgjordes av böndernas spannmålsräntor. Skillnaden mellan godsen var visserligen avsevärd, men huvudintrycket blir ändå att huvuddelen av godsets inkomster kom från huvudgårdsproduktionen.

Vidare diskuterade vi i kap. 3 böndernas dagsverksbörda. Vi kunde se att dagsverken uttogs i varierande omfattning vid de flesta gods. I flertalet fall kunde vi inte exakt klarlägga vilken omfattning denna börda hade. Det berodde främst på att den i flera fall åtminstone i viss mening kunde betraktas som oreglerad. Detta

behöver dock inte betyda att böndernas situation karakteriserades av hoveri. Det framgick klart i vissa fall att böndernas dagsverksbörda var reglerad till vissa sysslor som årligen återkom. Det arbete som bönderna i första hand var åsatta att sköta rörde själva åkerbruket. Där vi å andra sidan har angivelser för antalet dagsverken brukar två dagsverken i veckan för ett halvt hemman vara en vanlig norm. Under de bråda sommarmånaderna kunde dock antalet öka. Vid sidan av detta kom också körslor och resor av olika slag. I samband med diskussionen om dagsverksbördan belystes också frågan i vilken mån persedels- och penningräntan omvandlades till dagsverken. Vi fann i undersökningen exempel på sådana omvandlingar. Genom en jämförelse av den gamla jordeboks- och mantalsräntan å ena sidan och den konkreta uppbördsnormen å den andra, fann vi dock att denna möjlighet utnyttjades i mindre omfattning: en stor del av mantalsräntan utgjordes fortfarande i form av pengar eller persedlar.

Slutligen i kap. 3 diskuterades också förekomsten av eventuellt andra arbetargrupper vid huvudgårdarna än bara landbönder. Något som framgick var att den fast anställda personalen vanligtvis i mycket liten omfattning var disponibel för arbetet på åker och äng. Samma sak bör också ha gällt de tillfälligt anställda. En grupp som å andra sidan var av stor betydelse var torparna. I något fall kunde vi t.o.m. belägga att dessa gjorde flera årliga dagsverken än bönderna.

I kap. 4 tog vi upp frågan om marknadens roll. Först och främst kunde vi här slå fast att spannmålet hade en helt övervägande roll när det gällde den totala avsaluprodukten. Vi fann också att en stor del av den disponibla spannmålen såldes på marknaden: i genomsnitt såldes 55 %. Även försäljning av en rad andra produkter förekom. Marknaden hade alltså stor betydelse för de här undersökta godsen och någon "förrådshushållning" var det knappast tal om. I en annan mening fanns det dock tendenser till en sådan typ av hushållning. Godsens förhållande till marknaden var i första hand ensartat: man sålde stora mängder men köpte inte så mycket. Det mesta som användes vid godset för driftsändamål kom från den egna verksamheten. Man kan alltså tala om, i Kulas termer, en tendens att maximera "the naturalization of production with the aim of maximizing commercialization". Några direkta tendenser till specialisering av avsaluprodukten kunde vi inte hitta, utom i något fall. Godsen var dock specialiserade i så måtto att de fullgjorde olika uppgifter inom ramen för en adlig ekonomi. Detta inverkade också på vilka typer av produkter som såldes och också på diversifieringsgraden när det gällde avsaluprodukten. När det gällde försäljningen av spannmål fann vi också att de flesta gods sålde i stora partier till stora kunder antingen i Stockholm eller vid olika mellansvenska bruk.

I kap. 4 diskuterade vi också frågan om marknadens roll när det gällde spannmålsutbudets förändringar på kort sikt. Vi fann där att utbudets storlek var beroende av skörderesultatet. Detta gällde både i absolut och relativ mening. I kap. 5 fann vi på samma sätt vid de flesta undersökta godsen att sambandet mellan skörderesultat och driftsöverskott var klart positivt.

En statisk undersökning av den karaktär som företagits här, kan inte ge svar på

frågan i vilken mån man kan tala om en tendens till Gutsherrschaft vid mitten av 1700-talet. Det enda vi kan yttra oss om är proportionen vid en viss tidpunkt mellan egen drift och landbogods. I vilken mån denna hänger samman med en vilja att utveckla huvudgårdsdrift kan vi inte säga; i själva verket kan den lika gärna vara traditionellt bestämd. En undersökning av denna fråga kräver uppenbarligen ett mycket långt tidsperspektiv.

Men en diskussion om Gutsherrschaft eller Grundherrschaft kan inte begränsas till en diskussion om proportionerna mellan huvudgård och landbogods. Gutsherrschaft måste också innebära en klar strävan till att använda godsets resurser på så sätt att huvudgårdsproduktion främjas. Kan vi se exempel på sådan resursanvändning i vårt material? För att diskutera denna fråga använder vi oss nedan av några olika hypoteser. Det bör naturligtvis påpekas att denna diskussion är av tentativ karaktär, och inte får betraktas som på något sätt slutgiltig.

De tre hypoteserna som skall prövas är:

a) Användningen av befintliga resurser så att huvudgårdsdrift främjas, bör implicera ett klart samband mellan stora landbogods med många dagsverkspliktiga bönder och stora huvudgårdar:

I vårt material kan vi dock inte hitta något samband mellan ett stort landbogods och en stor huvudgård. Snarare kan man tala om motsatsen. Penningby, Björnö, Tureholm och Björkvik har de största landbogodsen. Av dessa är det bara Tureholm som har en jämförelsevis stor huvudgård. När det gäller ett gods som Nor som har ett stort huvudgårdskomplex men ett litet landbogods, kunde detta kanske kompenseras genom ett förhållandevis stort antal torp. Det är dock frapperande att flera av de allra största godsen har små huvudgårdar.

b) Persedels- och spannmålsräntan bör så långt som möjligt ha omvandlats till dagsverken:

Som vi såg tidigare var det främst mantalsräntan som av hävd kunde omvandlas till dagsverken. Vid en närmare undersökning av räntans struktur vid Tureholm, Wik, Steninge, Nor och Mälsåker fann vi att detta "utrymme" inte hade utnyttjats nämnvärt. Än mindre hade man försökt sig på att även omvandla delar av jordeboksräntan till dagsverken.

c) Valet av avradsprodukter bör vara avpassade efter huvudgårdens behov för att understödja huvudgårdsdriftens utveckling:

Som vi såg utgick den allra största delen av räntan i reda penningar och i spannmål. Sammansättningen av avraden speglar snarast en önskan att direkt öka godsets avkastning. Inkomsterna från landbogodset blir alltså ett komplement till inkomsterna från huvudgårdsdriften.

Som vi ser kan ingen av våra hypoteser verifieras. Orsakerna till att man inte i större omfattning tycks ha använt befintliga resurser för att möjliggöra en omfattande huvudgårdsproduktion, kan naturligtvis vara flera. I uppbyggandet av Gutsherrschaft var bönderna den strategiska variabeln. Gjorde dessa motstånd mot en förändring av den gamla genom hävd bestämda räntan, satte detta mycket bestämda gränser för en utveckling av Gutsherrschaft. En annan faktor kan

naturligtvis vara att Gutsherrschaft inte a priori var lönsammare än ett system av Grundherrschaft. En sådan slutsats har faktiskt stöd i vår undersökning där Penningby, Björkvik, Aljö och Wik har det relativt sett största driftsöverskottet och Rydboholm, Hjälmarsnäs, Tureholm och Ljung det lägsta. Tar vi de fyra förstnämnda godsen är landbogodset här i genomsnitt 32 mtl., utsädet vid huvudgårdarna i genomsnitt 29 tr. och 37 % av godsens disponibla spannmål är avradsspannmål. När det gäller de fyra sistnämnda godsen är landbogodset här i genomsnitt 21 mtl., det årliga utsädet 36 tr. och 28 % av den disponibla spannmålen kommer från landböndernas räntor. Resultatet är alltså att de mest "lönsamma" godsen har en mindre betydande huvudgårdsproduktion än de mindre "lönsamma". Även när vi betraktar driftsöverskottets absoluta nivå kan vi göra samma iakttagelse: de gods som har störst driftsöverskott är Nor, Penningby, Björkvik och Rydboholm. Av dessa är det bara Nor som har en relativt sett stor huvudgårdsproduktion. Detta resultat tycks heller inte påverkas av att vi använder förhållandet mellan driftsöverskott och totalt fast kapital som måttenhet, även om materialet här är för osäkert för att ge anledning till några vittgående slutsatser.

I vilken mån detta inverkat på strävandena att lägga om resurser för att möjliggöra ökad huvudgårdsproduktion går naturligtvis inte att svara på här. Hur som helst blir frågan om Gutsherrschaft mer komplicerad när vi kan koppla samman de tidigare iakttagelserna med uppgifterna om "lönsamheten". En väg skulle möjligtvis vara att på allvar diskutera den uppfattning som Heckscher framförde, att utvecklingen av huvudgårdsdrift i hög grad var en effekt av reduktionen. Enligt Heckscher utvecklades denna driftsform snarast som en kompensation i ett läge där en tillväxt av landbogodset stängdes i och med reduktionen. Huvudgårdsdrift blir på detta sätt i viss mån ett nödvändigt ont. Vid de största godsen bibehölls Grundherrschaft eftersom denna driftsform var mest "lönsam". Vid de mindre godsen och där chanserna för en tillökning av landbogodset var små utvecklades huvudgårdsdrift. Detta är utan tvekan en hypotes som är värd att testas. Om den stämmer är det knappast längre möjligt att se utvecklingen av huvudgårdsdrift i Sverige i slutet av 1600-talet och under 1700-talet som en del av utvecklingen av Gutsherrschaft sett som allmänt fenomen. Utvecklingen i Sverige har under sådana förutsättningar uppenbarligen helt andra orsaker, annan innebörd och andra konsekvenser än utvecklingen t.ex. i Östeuropa.

Summary

The formation of *säteries* on a vast scale was a major development in seventeenth century Swedish history. *Säteri* designates a manor where a nobleman maintained his household. The expansion of *säteries* in the seventeenth century has often been causally linked to the exercise of certain privileges connected with *säteri* status; inter alia, a *säteri*-estate was generally exempted from tax payments to the Swedish Crown. Others have argued that the formation of *säteries* was the first step in the development of *Gutsherrschaft* during the seventeenth and eighteenth centuries. According to earlier historical writings, it remains uncertain whether such a development towards estate management of this essentially feudal type actually took place in Sweden at this time. Nonetheless, most historians are in agreement that if the development of *Gutsherrschaft* actually did take place, it did not proceed very far and is not comparable to such developments in Eastern Europe and Denmark. Thus, we are not primarily interested in whether such a tendency towards Gutsherrschaft did develop; indeed, this is mainly a conceptual problem. Rather, our task is to provide (provisionally) a structural description of the Swedish manorial economy at one point in time—during the mideighteenth century. Such a static approach is, of course, incapable of resolving questions of tendency, which are inherently dynamic. Nonetheless, we hope that our discussion will provide a more substantial basis for the continuing debate on different forms of estate management in Sweden in the eighteenth century.

In Chapter One we summarize the current international discussion on the rise and development of Gutsherrschaft and Grundherrschaft in feudal Europe. We also discuss previous historical writings on the development of estate economy in Sweden from the Middle Ages to the nineteenth century, especially in relation to the question of *Gutsherrschaft oder Grundherrschaft*. A definition of Gutsherrschaft is presented which serves as the starting point and guiding theme for the following empirical studies. Our definition of Gutsherrschaft emphasizes four distinctive criteria: 1) the estate must comprise a relatively large demesne; 2) demesne production is more important to the estate economy than rents in kind and money; 3) a considerable portion of rent payments assume the form of labor services; and 4) demesne production is directed towards the market.

In Chapter Two we present the estates chosen for this study. We also provide a critical discussion of source material, primarily estate records and accounts. Accounting practices are particularly important in this respect, for they determine to a great extent the uses and conclusions to be drawn from estate records. The degree of bias in our sample is an interesting question in this context. We note that our conclusions are limited geographically to the counties in the region of Lake

Mälar in southeastern Sweden. Secondly, most of the estates in the present study were owned by great personages of the upper nobility. Furthermore, these estates were parts of larger estate complexes owned by members of the upper nobility. The House of Fersen and the House of Brahe are important in this respect, since several of their estates enter the present study while their other estates have been excluded. We noted that we do not know how this affects our conclusions until we can determine the degree of specialization among different estates.

In accord with our definition, Chapter Three begins with a discussion of the size of the demesnes under study—in an absolute sense and in relation to the farmsteads of the subject peasantry. Our results support the conclusion that even relatively large farmsteads were much smaller than demesnes. We also found, in combination with the presentation of estates in the previous chapter, that major differences existed between different estates regarding size and the number of farmsteads. Paradoxically, a negative correlation obtained between the size of the demesne and the number of farmsteads (i.e., *mantal*). This gives the impression that landlords sought to compensate a small estate and a small number of subject peasants with a relatively more substantial demesne.

Pursuing our definition, we then compare rent payments in kind and money with other sources of manorial income in order to assess their importance in the estate economy as a whole. We chose grain as a suitable indicator, and found that 35 % of total manorial grain came from rent payments, while the remainder came from demesne production.

The discussion in this chapter continues with the treatment of the labor obligations of the peasantry. As noted above, there were no traces of such obligations in estate records; but other sources provide clear evidence that such obligations were levied and were common in most cases. However, even here there was little precise information on the extent of this burden. This is due in part to the fact that in some cases labor dues did not consist of a specified amount of days per week or year. Instead, the peasants performed certain tasks during the year determined by custom and repeated annually. Thus, precise information detailing the number of days per week in labor obligations was unnecessary. Nor does this indicate that peasants were treated arbitrarily and that the landlord was free to dispose his subject labor force as he pleased. Custom and tradition probably constituted serious obstacles to this.

We also treat the question of the commutation of labor services for rent payment in money and kind—the existence, forms and degree of this practice and its reversion. Furthermore, we stress the strong links between this question and the question of opportunity-costs for labor services, and investigate to what degree we can speak of labor services from a subject peasantry as constituting a "free gift of nature". Numerous examples collected from different sources show that such commutations were common and that labor dues were an opportunity-cost for the estate owner. In order to determine the extent of these commutations we compared the old *jordeboksränta* and *mantalsränta* with the rent the preasants actual-

ly paid. Historians have found that *mantalsränta* consisted of that part of total rent which was most easily commutated to labor dues. However, our investigation did not verify such commutation practices, *jordeboksränta* and *mantalsränta* were nearly identical with the actual paid rent.

Finally in this chapter we sought to identify the available labor force for demesne production. Our specific aim was to investigate the importance of free labor in demesne production. Research shows that subject peasants and cottagers were the major source of the labor force and that a wage labor system was still in its infancy.

The main issue in Chapter Four was the commercial ties between estate and market. Grain, of course, was the most important market-oriented good; our figures suggest that 72 % of all market incomes came from sales of this good alone. We also noted that a great part of the available grain supply, about 55 %, was sold on the market. However, strong evidence indicates that commercial relations were complicated by the paradox, noted by Kula, where estates with demesne production "maximized the naturalization of production with the aim of maximizing commercialization". There was a clear pattern of estates selling extensively on the market, mainly grain, while at the same time making very few purchases. These estates preferred to rely upon their own resources for production inputs.

Another topic of this chapter is specialization. We draw most of our conclusions from the study of two estates, Ljung and Rydboholm, where we found a particular pattern of specialization. As noted in chapter two, many estates were incorporated into estate complexes, which implies a division of labor between estates: some estates supplied consumption goods to the nobleman's household, others delivered grain to the market, while still others provided cash surpluses to the nobleman. This kind of specialization affected the estate economy in various ways. It is apparent that those estates which provided cash surpluses or delivered grain were less diversified in their production structures and less flexible in their connections with the market, than those estates that supplied consumption goods.

A third topic of chapter four is an investigation into where estates sold their goods. Our results show that most demesnes sold large quantities of grain to a small number of customers, mainly in Stockholm, and to the large mining industries (*järnbruk*) in the Bergslag region. Other goods were often sold to towns near the estate or to the surrounding countryside. It was also primarily from these places that estates made purchases of necessary goods, judging from the scattered information available.

Finally in chapter four, we investigate the relationship between grain output and harvest fluctuations in order to determine the influence of the market on short term fluctuations in grain output. The investigation clearly shows a strong positive correlation between harvest fluctuations and grain output. This does not, of course, rule out market influences as an important determining factor for grain output, but it is clear that it must have played a minor role in comparison with harvest fluctuations.

The purpose of Chapter Five is to measure the annual returns of the estates under study. Various theoretical and technical problems are involved in the selection of a standard measure and in making computations. The method adopted here is nearly identical with eighteenth century procedures, which has the additional advantage of allowing us to compare annual returns with other eighteenth century enterprises. Our measure of annual returns yields very high figures. This is due in part to the method chosen, which excludes all costs and incomes for the estate's own resources used in demesne production. The most important results show that annual returns on estates comprising a relatively small demesne and with a greater part of its income coming from rents in kind and money were higher than for those estates with a relatively more substantial demesne.

Finally in chapter five we analyze the relationship between harvest fluctuations and annual returns, which were found to be positively correlated in the short-run. We found that the effects of a bad harvest were not compensated by rising prices, at least not in the short-run.

Appendix 1

Kommentarer till tab. 4:6

I tabell 4:6 har följande beteckningar använts:

Disponibel spannmål: Den sammanlagda huvudgårdsskörden samt den efter avkortningar, förvandlingar och restantier anordnade och uppförda spannmålsräntan.

Såld spannmål: Här innefattas 1) den spannmål som sålts och uppförts i de årliga godsräkenskapernas kassakonton och 2) den spannmål som anges som levererad i de årliga godsräkenskapernas kassakonton, men som vi från annat håll vet att betalning erlagts för. Spannmål som levererats till hovkonsumtion eller till hovet utan att vi känner dess användning har naturligtvis exkluderats.

Penninginkomster: Detta begrepp definieras på två olika sätt i tabellen. För det första definieras penninginkomster (I) som inkomsterna enligt kassaräkningens debetpost + levereringar av varor som vi vet gav upphov till inkomster men som tillföll ägaren direkt. Eventuella leveranser till godset från hovet har här betraktas som kostnader och har alltså inte dragits ifrån inkomsterna. För det andra syftar också penninginkomster (II) när det gäller några av godsen på inkomsterna enligt kassaräkningens debetpost + leveranser till hovet i Stockholm som vi vet åtminstone delvis såldes. Här har hela denna del inräknats, vilket innebär att vi antagit att hela denna leverans försålts. Detta bör dock anses som orealistiskt; den verkliga siffran bör alltså för dessa gods ligga någonstans mellan angivelserna I och II. (Se också texten s. 111 ff.)

Inkomster från spannmålsförsäljningen: Här innefattas dels de inkomster som anges i kassakontot och dels inkomster från såld spannmål som i spannmålskontot anges som levererad (I). När det gäller (II) har vi inkluderat spannmål som levererats till hovet, men där vi inte exakt vet hur stor andel som såldes. Vi har här i enlighet med vad som sades ovan antagit att all denna spannmål försåldes.

Beräkningsmetoderna har gjort det nödvändigt att omvandla olika typer av levererade persedlar i pengar. Hur detta har gått till kommer att framgå nedan. Något som bör betonas redan nu är att vi oftast valt att värdera persedlarna med hjälp av Jörbergs markegångsuppgifter[1]. Orsaken till att vi inte valt konkreta prisuppgifter som kan framräknas i godsräkenskaperna är att huvuddelen av de persedlar som vi värderar har sålts i Stockholm. Priserna i godsräkenskaperna rör å andra sidan oftast inköp eller försäljningar i smärre partier i trakten kring godset. Antagligen är dessa priser ännu mindre representativa för Stockholmsområdet än markegångsmaterialet. Det har naturligtvis diskuterats hur användbart markegångsmaterialet överhuvudtaget är. Det kan visas att detta material har en tendens att utjämna både inomregionala prisskillnader liksom fluktuationerna över året[2]. Det kan naturligtvis i övrigt också diskuteras vilken relevans dessa "priser" har[3]. Hur mycket de "verkliga" priserna avvek från de värden som anges i markegångsmaterialet är naturligtvis omöjligt att säga. Detta leder också till att de värden som presenteras i tab. 4:6 när det gäller penninginkomster och inkomster från spannmålsförsäljning, måste betraktas som approximativa. Speciellt gäller det naturligtvis kolumn II för penninginkomsterna, där en lång rad persedlar av olika karaktär värderats i pengar.

Aljö: i texten s. 98 angavs att den spannmål som levererades från Aljö såldes i Stockholm, medan det inte fanns några tecken på att även andra levererade persedlar sålts. Som inkomst anses därför här kassakontots debet samt den levererade spannmålen. Denna har värderats med hjälp av Stockholmsmarkegången i Jörbergs material för vete, råg och korn. När det gäller ärter finns ingen angivelse för Stockholm. Vi har istället valt markegångspriset för Östergötland, eftersom denna region ligger närmast till.

Hjälmarnäs: Här har 56 tr. spannmål som levererats till Stockholm omvandlats i pengar med hjälp av markegångsuppgifter för Stockholm i Jörbergs material.

Ljung: Den levererade spannmålen till Finnåker, Medevi och Stockholm har omvandlats med hjälp av Jörbergs markegångsmaterial för Stockholm. Vi har alltså även använt Stockholmspriser när det gäller de båda Fersenska egendomarna Finnåker och Medevi. Denna spannmål innebar naturligtvis inga direkta intäkter för Fersens del. Men det är rimligt att använda ett alternativkostnadsresonemang här. Priserna som vi kalkylerat med anger på detta sätt vad denna spannmål skulle ha inbringat om den som övrig spannmål hade sålts i Stockholm. När det gäller ärter har vi tillämpat samma metod som när det gällde Aljö ovan.

Mälsåker: Vad som sades om Aljö gäller även här. Vete, råg och korn har förvandlats med hjälp av Jörbergs markegångsuppgifter för Stockholm. När det gäller ärter har vi använt markegången för Östergötland.

Penningby: Detta gods levererade stora mängder persedlar till hovet i Stockholm och delar av denna leverans såldes. Det totala värdet av dessa leveranser har beräknats i Penninginkomster (II) och Inkomster från spannmålsförsäljning (II) innehåller den levererade spannmålen. Får, svin, smör, ägg, höns, fårkött, ved, kol, hö, halm och fisk har värderats i pengar med hjälp av Jörbergs markegångsmaterial. Följande kommentarer måste dock göras när det gäller speciella persedlar: *Svin:* Här finns inga andra uppgifter hos Jörberg än för regionerna Halland och Älvsborg. Vi har använt dem och beräknat ett medeltal. *Kött:* Penningby levererade fårkött, men vi har här varit tvungna att använda nötkött vid omvandlingen till pengar. *Ved:* I Jörbergs markegångsmaterial lämnas uppgifter både för "Pinewood" och "Birchwood". I Penningbys kassaräkenskaper anges dock inte träsort. Det bör betonas att björkved år 1752 och 54 betingade ett lägre pris än furved. År 1753 är förhållandet det motsatta. Vi antar här att ved innebär furved. *Halm:* Vi antar här att en famn = 2 lisp.[4]. *Hö:* Vi antar här att 1 lass hö – liksom vanligtvis i Stockholmstrakten – var detsamma som 24 lisp.[5]. *Fisk:* När det gäller torr och saltad fisk har prisuppgift från Penningbygodsets räkenskaper använts eftersom dessa persedlar hos Jörberg anges i lisp. och i Penningbys räkning i tunnor. Från Penningby har dessutom levererats 3 stutar, 4 kvigor, 20 kycklingar, 19 ankor och 1 lamm där vi inte hittat några meningsfulla priser. Dessa har alltså inte inkluderats i tabellen.

Rydboholm: På samma sätt som när det gällde Penningby har alla levererade persedlar värderats i pengar i kol. II för Penninginkomster och all levererad spannmål i kol. II för Inkomster från spannmålsförsäljning. Hö, halm, rovor, ärter, vete, råg och korn har förvandlats med hjälp av Jörbergs markegångsmaterial. När det gäller hö och halm har samma antaganden som när det gällde Penningby gjorts.

Tidö: Som såld spannmål har vi här inkluderat stora poster där betalningen gått direkt till ägaren. Vi har omräknat denna spannmål med hjälp av Jörbergs markegångsuppgifter. När det gäller 1755 finns det inga Stockholmsuppgifter för råg. Vi har då istället valt Uppsala län som knappast avvek från Stockholm i högre grad när det gällde rågpriset under 1750-talet.

Tuna: Naturaförsändelserna till Stockholm har här redan i kassakontot värderats i pengar och uppförts på kreditsidan. Delar av dessa såldes i Stockholm och vi har använt dessa summor för att beräkna den levererade mängden persedlar i kol. II när det gäller Penninginkomsterna och Inkomsterna från spannmålsförsäljning.

Tureholm: Här finns liksom när det gäller Rydboholm, Penningby och Tuna två stycken beräkningar för penninginkomsterna och spannmålsförsäljningens andel av dessa. I kol. II för dessa har hela den levererade produkten medtagits. Ärter, vete, råg, korn, malt, smör, strömming, torrfisk, humle, ved, får, svin, ägg, oxe, kor och tegel har omräknats efter Jörbergs markegångsuppgifter för Stockholm. Dessutom har värdet av 9 levererade kalvar beräknats efter prisuppgift för samma år i Tureholms gårdsräkenskaper, liksom när det gäller kalk och kvigor. Följande kommentarer när det gäller enskilda produkter måste också göras: *Ved:* Vi har här liksom när det gällde Penningby antagit att det var fråga om furved. *Svin:* Liksom när det gäller Penningby har vi använt medeltalet av uppgifterna från Halland och Älvsborg. *Tegel:* Här har prisuppgift från Halland använts, eftersom ingen annan finns att tillgå på närmare håll i Jörbergs material. *Tjur:* I ett fall har här en tjur värderats lika med en oxe utifrån Jörbergs prismaterial.

Appendix 2:

Arbetsbördans koncentriska cirklar: en modell av Björkviks och Tureholms landbogods räntor

I sin bok "Danske adelsgodser i middelaldern" säger Erik Ulsig att bortsett från 8 hoverifria gårdar "havde fordelingen af hoveribyrdene på Krenkerup gods karaktären af et velordnet system bygget upp i koncentriske cirkler omkring hovedgården" [1]. Dessa "koncentriska cirklar" återkommer också hos Fridlev Skrubbeltrang när han betonar själva godsbildandets strategiska betydelse för uppbyggandet av Gutsherrschaft. En viktig förutsättning för detta var ett väl "arronderat" landbogods där arbetskraftsbehovet kunde täckas genom dagsverkspliktiga bönder i godsets omedelbara närhet. Bönder som hade sina gårdar på längre avstånd från huvudgården kunde därigenom helt eller delvis avlösa sin dagsverksplikt[2]. Detta innebar naturligtvis för de bönder som hade sina gårdar strax invid huvudgården att: "Når godsejerne kunne sikre sig forögede arbejdsydelser af deres fæstebönder, blev afgifter som indfæstning och årlig landgilde af væsentligt mindre betydning" [3]. Slutsatsen bör alltså bli att avståndet från huvudgården har betydelse för räntans fördelning i arbetsränta å ena sidan och persedels- och penningränta å den andra.

I kap. 3 ovan diskuterade vi persedels- och penningräntans förvandling till dagsverken vid i första hand några enstaka landbogårdar i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet. När det gällde Wik och Penningby tyckte vi oss finna att några av de hemman som låg längst från huvudgården betalade en avsevärt högre penning- och persedelsränta per mtl.[4] Vi skall här kort återgå till denna fråga. De exempel som vi skall använda oss av när det gäller att testa i vilken mån man också i vårt material kan hitta exempel på "koncentriska cirklar" av ovanstående slag är Björkvik och Tureholm. P.g.a. källmaterialets karaktär kan vi här både diskutera räntan per mantal när det gäller gårdar på olika avstånd från huvudgården, samt också räntan per utsådd tunna spannmål. Fig. 1 och 2 nedan ger också en mer påtaglig bild över hur den resurs i form av dagsverkspliktiga bönder kunde "se ut" vid ett mellansvenskt gods vid mitten av 1700-talet. Gårdarnas placering i cirklarna har naturligtvis å andra sidan i övrigt ingenting att göra med deras konkret geografiska placering.

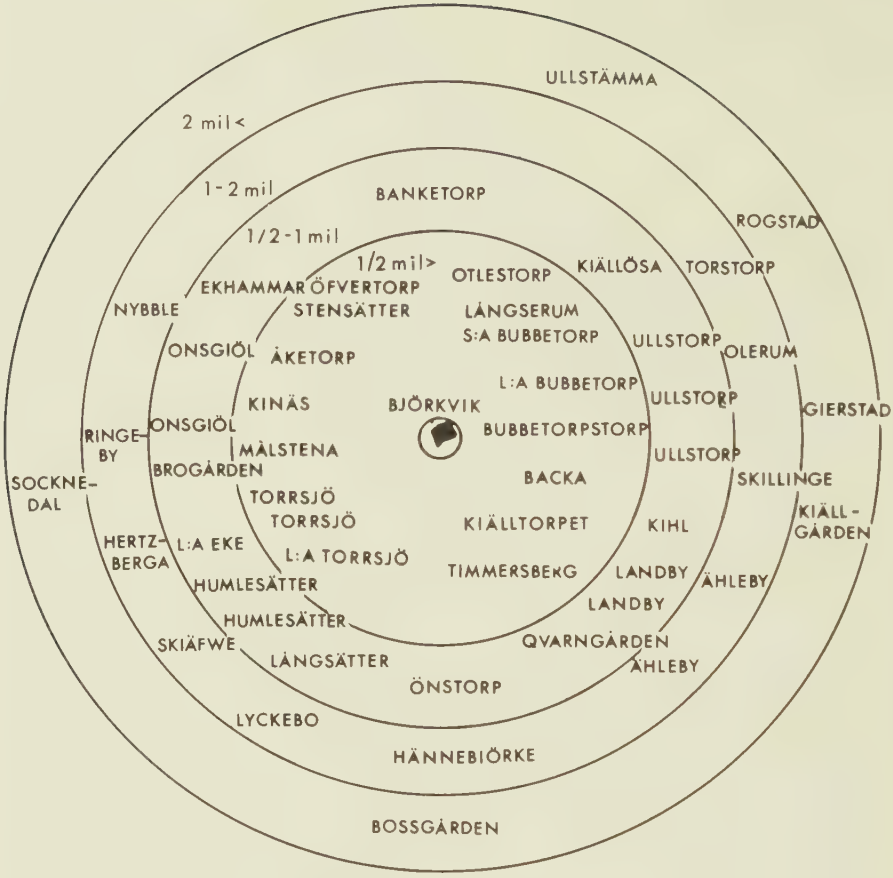

Figur 1. Landbogodset vid Björkvik år 1765.

– 1/2 mil fr. huvudgården

Gård	*mtl.*	*Tunnland*[a]	*Ränta*[b]
Öfvertorp	1	6,50	159:20 dl. kmt.
Långsrum	1	7,00	187:8 "
Otlestorp	1	8,12	181:9 "
S:a Bubbetorp	1/2	6,44	104:17 "
L:a Bubbetorp	1	9,25	185:28 "
Bubbetorpstorp	1/8	1,50	36:30 "
Stensätter	1/8	2,06	3:30 "
Åketorp	1/4	3,12	69:10 "
Kinäs	1/8	2,25	3:30 "
Målstena	1/2	8,25	213:18 "
Torrsjö	1	11,75	155:26 "
Torrsjö	1	11,75	155:26 "
L:a Torssjö	1	11,50	155:26 "
Backa	1/2	3,50	107:21 "
Kiälltorpet	1/8	2:50	0
Timmersberg	1/2	7:75	272:10 "

Räntan per mtl.: 199:11 dl. kmt.
Räntan per tld.: 18:9 dl. kmt.
1 mtl. = 10,32 tld.
(äng: 22,28 lass)

1/2–1 mil från huvudgården

Gård	*mtl.*	*Tunnland*	*Ränta*
Kiällösa	1	12,00	218:26 dl. kmt.
Ullstorp	3/4	8,75	115:12 "
Ullstorp	3/4	8,75	115:12 "
Ullstorp	3/4	8,75	115:12 "
Kihl	1	14,31	257:26 "
Landby	1	14,50	402:5 "
Landby	1	14,50	402:5 "
Qvarngården	1/2	8,50	255:6 "
Önstorp	1/2	7,00	104:31 "
Långsätter	1/4	5,06	52:13 "
Humlesätter	1	8,50	181:10 "
Humlesätter	1	8,50	181:10 "
L:a Eke	1/8	3,19	24:3 "
Brogården	1/2	9,62	243:25 "
Onsgiöl	1/2	6,72	89:29 "
Onsgiöl	1/2	6,72	89:29 "
Ekhammar	1/8	2,00	0 "
Banketorp	1/4	3,87	0 "

Räntan per mtl.: 242:17 dl. kmt. Räntan per tld.: 16:1 dl. kmt. 1 mtl. = 12,39 tld. (äng: 28,86 lass)

1—2 mil från huvudgården

Gård	*mtl.*	*Tunnland*	*Ränta*
Torstorp	1/2	8,50	124:22 dl. kmt.
Olerum	1	12,62	294:16 ”
Skillinge	1	11,25	357:6 ”
Ählеby	1	15,87	368:7 ”
Ählеby	1	15,87	368:7 ”
Hännebiörke	1	19,12	368:7 ”
Lyckebo	1/2	10,00	151:— ”
Skiäfve	1/2	14,00	240:25 ”
Hertzberga	1/4	9,12	114:8 ”
Ringeby	1/2	7,25	147:27 ”
Nybble	1/2	16,16	280:26 ”

Räntan per mtl: 417:6 dl. kmt. Räntan per tld.: 19:26 dl. kmt. 1 mtl = 20,70 tld. (äng: 31,32 lass)

2— mil från huvudgården

Gård	*mtl.*	*Tunnland*	*Ränta*
Ullstämma	1/2	19,25	295:16 dl. kmt.
Rogstad	1	20,37	378:— ”
Gierstad	1/2	17,50	230:10 ”
Kiällgården	1	23,00	452:3 ”
Bossgården	1	15,62	380:3 ”
Socknedal	1/2	15,37	220:8 ”

Räntan per mtl.: 434:23 dl. kmt. Räntan per tld.: 17:18 dl. kmt. 1 mtl = 24,69 tld. (äng: 26,50 lass)

Anm:

a) Det bör observeras att siffrorna över arealen skiljer sig från vad som angavs i tab. 3:4 ovan. Detta kan ha att göra med olika beräkningsprinciper i de olika källorna. På vilka grunder beräkningarna rent konkret utförts vet vi inte.

b) De i räntan ingående persedlarna har omvandlats i pengar med hjälp av markegång för Östergötland i L. Jörberg a.a.

Källa: ”Besigtning öfwer Biörkewiks Säteri med der under lydande hemman och lägenheter. Genomförd 1765.” Rålamb. vol. 59. RA.

Figur 2. Landbogodset vid Tureholm 1770.

– 1/2 mil från huvudgården[a]

Gård	*mtl.*	*Tunnland*	*Ränta*
Bresätter	1/2	4	128:8 dl. kmt.
Ytterstene	2	27	630:6 ”
Övre Ytterstene	1/2	6	196:– ”
Trosa torp	1/8	2	60:8 ”
Hunga	1/2	10	195:24 ”
S:a Lagnö	1	6	250:11 ”
L:a Lagnö	1/4	2	69:– ”
Södra Lagnö	1/2	2,50	114:16 ”
Wretarne	1/8	1,25	48:24 ”
Yttervik	1/4	1	85:– ”
Luttebohl	1/4	3	74:4 ”
Krymla	1/2	3,50	98:14 ”
Stillkärr	1/2	3,50	118:5 ”
Stockvik	1/2	3	125:24 ”
Långnäs	1/4	3	92:12 ”
Ekebonäs	1/2	8	235:– ”
Tuna	1	9	394:24 ”
Tuna	1/2	4	188:– ”
Äflingeby	1	7	339:4 ”
Skälleberg	1/2	5	168:25 ”
Rösle	1/2	4	164:13 ”
Thunsätter	1/4	3	109:23 ”

Ränta per mtl.: 323:28 dl. kmt. (315:12)[b]. Ränta per tld.: 33:3 dl. kmt. (32:16)[b]. 1 mtl. = 9,81 tld. (9,90)[b].

1/2 < mil från huvudgården

Gård	*mtl.*	*Tunnland*	*Ränta*
Ahlby	1	8	336:24 dl. kmt.
Fagerhult	1/4	4	112:28 ”
Wäsby	1/4	4	78:24 ”
Hänö	1/2	3	184:28 ”
Bokö	1/4	0,12	112:– ”
Oxelwik	1/4	0,25	94:– ”
Norrby	1	9	358:26 ”
Norrby	1/4	2	118:13 ”
Hillsta	1/2	7	248:24 ”
Öfre Mölna	1	5	254:21 ”
Nedre Mölna	1/2	9	249:27 ”

Ränta per mtl.: 373:28 dl. kmt. (370:7)[c]. Ränta per tld.: 41:27 dl. kmt. (38:4)[c]. 1 mtl. = 8,93 tld. (9,71)[c].

Anm.:

a) Två hemman, Buska 1/2 mtl. och Torp 1/4 mtl., har exkluderats p.g.a. att vi inte känner deras exakta geografiska belägenhet.

b) Flera av hemmanen är fiskarehemman och betalar huvuddelen av sin ränta i fisk (se ovan s. 47). Det gäller här främst Wretarne och Yttervik som ju också angavs för ett mycket litet utsäde i tabellen. Siffrorna inom parentes anger värden där dessa två hemman exkluderats.

c) Vad som sades i b) gäller även här. De hemman som här utgår inom parentes är Bokö och Oxelwik.

Källa: "Bancovärdering" av den 3/4 1770. Tureh., vol. E 6978. RA.

Det är till sist plats för några sammanfattande kommentarer. När det gäller Björkvik kan vi se att räntan per mtl. stiger ju längre bort från huvudgården vi kommer. Men orsaken till detta är i första hand att antalet tld. per mtl. ökar med avståndet från huvudgården från 10,32 mtl. (–0,5 mil) – 24,69 tld. (2– mil). Det är en högst anmärkningsvärd ökning som vi tyvärr inte kan analysera närmare här. Vi kan också se en tendens att de enskilda landbogårdarna blir allt större ju längre från huvudgården vi förflyttar oss. När det gäller räntan per tld. kan vi alltså inte se några direkta skillnader mellan gårdar på olika avstånd från godset. Någon tendens att räntan skulle öka ju längre bort vi kommer från huvudgården kan vi alltså inte finna här. Orsaken till detta kan vi inte utreda här, men en hypotes skulle kunna vara att bönderna vid Björkvik i mycket liten utsträckning gjorde några dagsverken. Detta bör i så fall även ha gällt bönder som bodde nära huvudgården. Vid sidan av landbogårdar upptar det här använda besiktningsprotokollet 16 torp varav 7 antecknades för 2 dagsverken i veckan och 3 för 1 dagsverke i veckan. Dessutom gjorde Stensätter 1/8 mtl., Kiälltorpet 1/8 mtl., L:a Eke 1/8 mtl. samt Ekhammar 1/8 mtl. 2 dagsverken i veckan vardera (se tabellerna efter fig. 1). Kanske detta har täckt hela dagsverksbehovet vid Björkvik? Som vi såg ovan var också den egna produktionen av relativt liten betydelse vid Björkvik[5].

När det gäller Tureholm kan vi å andra sidan finna att räntan per mtl. och tld. stiger med avståndet från huvudgården. I den "Bancovärdering" som vi använde som källa här angavs för varje hemman att "dagswärken, körslor och skjutsningar" uttogs[6]. Orsaken till att räntan stiger med avståndet från huvudgården kan vara att en mindre del av räntan uttogs i form av dagsverken när avståndet ökade. Det är åtminstone en rimlig hypotes. Vi skulle i så fall här ha hittat en motsvarighet till vad Skrubbeltrang m.fl. fann när det gällde Gutsherrschaft i Danmark.

Noter

Noter till kapitel 1:

1. För en diskussion om denna bondeekonomi se A.V. Chayanov "The theory of peasant economy" och T. Shanin (ed.) "Peasant and peasant societies". Vissa kritiska synpunkter har presenterats av R. Pettersson "Presentation av A.V. Chayanov". Det vanligaste sättet att förklara de långsiktiga förändringarna i denne bondeekonomi, har varit tillämpandet av en demografisk modell där befolkningsutvecklingen setts som en oberoende variabel. För ett sådant synsätt se M. Postan "Medieval agrarian society in its prime: England", E. Le Roy Ladurie "Le paysans de Languedoc" och W. Abel "Agrarkrisen und Agrarkonjunktur". För en kritik av detta synsätt se R. Brenner "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe" s. 32 ff.
2. R. Hilton "A crisis of feudalism" s. 7.
3. Hos E. Wolf "Peasants" är detta uteslutet per definition, eftersom "bonde" här är detsamma som "rural cultivators whose surpluses are transferred to a dominant group of rulers" (s. 3 ff.).
4. E. Ladewig Pedersen "Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark" s. 63.
5. E. Ladewig Pedersen a.a. s. 65.
6. Debatten kring Grundherrschaft och Gutsherrschaft har också haft en sådan kvantitativ sida som tenderat att överflygla alla andra aspekter. För en kritik av denna tendens se M. Revera "Gods och gård 1650–1680" s. 61 ff.
7. För en diskussion kring olika användningar av begreppet, se E. Brown "The tyranny of construct: feudalism and historians of medieval Europe".
8. Se t.ex. F.L. Ganshof "Feudalism" och R. Coulborn (ed.) "Feudalism in history" s. 3 ff.
9. Detta bygger naturligtvis i sista hand på resonemanget i kap. 47 av Karl Marx "Kapitalet" del III: "Den kapitalistiska jordräntans uppkomst".
10. Att feodalherren inte grundar sin ställning på "ägande av produktionsmedel" utan främst på andra grunder framgår redan av K. Marx a.a. s. 700. Jmfr. här också R.H. Hilton "Bond men made free" s. 53. För en diametralt annan syn se B. Hindess- B. Hirst "Precapitalist modes of production" kap. 5.
11. Någon klart avgränsad privat äganderätt till jord existerade inte inom den feodala sedvanerätten. Istället fanns för olika grupper fixerade rättigheter och skyldigheter som var bundna till jorden. Bondens skyldighet var att odla jorden. Hans rättighet var att få stanna på jorden så länge han betalade sin ränta. Herremannens rättighet var att erhålla ränta och hans skyldigheter var vasallförhållandet till kungen. Eller som M. Bloch skriver i sin "Feudal Society" del 1 s. 116: ". . . nearly all land and a great many human beings were burdened at this time with a multiplicity of obligations differing in their nature . . . None implied that fixed proprietary exclusiveness which belonged to the conception of ownership in Roman Law. The tenant who – from father to son, as a rule – ploughs the land and gathers in the crop; his immediate lord, to whom he pays dues and who, in certain circumstances, can resume possession of the land; the lord of lord, and so on, right up the feudal scale – how many persons there are who can say, each with as much justification as the other, "That is my field". "Se också F. Dovring "Agrarhistorien" s. 70 ff.
12. I sin "Studies in the development of capitalism" identifierade M. Dobb feodala produktionsförhållanden med livegenskap. I debatten som följde på publiceringen av detta verk kritiserade P. Sweezy Dobb på denna punkt. Se R. Hilton (ed.) "The transition from feudalism to capitalism" s. 33 ff. Men som H.K. Takahashi så riktigt påpekade i sitt bidrag till debatten (s. 69 ff.) innebär den Dobbska definitionen av "serfdom" inte det vi vanligen lägger in i ordet: bundenhet till jorden i juridisk mening. Istället talar Dobb om "serfdom" som "the charac-

teristic existenceform of labour power in the feudal mode of production" och jämställer denna med "exploitation of the producer by virtue of direct politico-legal compulsion". Själva exis tensen av feodalränta förutsätter alltså hos Dobb livegenskap, dvs. utom-ekonomiskt tvång.

13. Jmfr. för detta resonemang H.K. Takahashi i R.H. Hilton (ed.) a.a. s. 73 n. 15: ". . . as this sort of dominition by the feudal lord took over the village community and the Hufe, and the rules of seigneural land property penetrated them, Hufe and village community as "natural" objects and their mutual relations were changed into a historical (specifically, the feudal) form and relationships".
14. För en presentation av detta goda se framförallt M. Bloch "The rise of dependent cultivation and seignorial institutions".
15. Den som kanske främst av alla präglat synen om handelns roll för avskaffandet av dagverksplikten, var Vinogradoff. Se främst hans "The growth of the manor".
16. M.M. Postan "The chronology of labour services" s. 106.
17. Denna tes har naturligtvis också med emfas drivits av H. Pirenne "Economic and social history of the medieval Europe" s. 67 ff.
18. M.M. Postan a.a. s. 100 ff.
19. För en regional sammanställning över vad vi kan finna Grundherrschaft respektive Gutsherrschaft under 1500- och 1600-talet se A. Loit "Kampen om feodalräntan" s. 20 ff. och J. Blum "The end of the old order in rural Europe" kap. 1—3.
20. Allmänt om utvecklingen av Gutsherrschaft, se t.ex. G. Olsen "Hovedgård och bondegård" s. 18 ff., M. Malowist "Crossances et regression en Europe XIVe—XVIIe siecles" samt F. Lütge "Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte".
21. För en sammanställning se J. Blum a.a. s. 50 ff. För regionala studier se t.ex.: Frankrike: A. Soboul "La France à la veille de la revolution" s. 123, Tyskland: F.-K. Riemann "Ackerbau und Viehhaltung im vorindustriellen Deutschland" s. 98 ff., F. Lütge "Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert" s. 189 ff. och dens. "Die Mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung", Polen: M. Rusinski "Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis zum 18 Jahrhundert in Polen und den Nachbarländer", Ryssland: J. Blum "Lord and peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century" s. 444 ff., Ostpreussen, Pommern, Mecklenburg osv.: R. Stein "Die Umwandlung der Agrarverfassung Ostpresussens durch die Reform des neunzehnten Jahrhunderts" del 1 s. 363 och 368, F. Mager "Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur in Lande Mecklenburg" s. 192 ff. och H.-H. Müller "Domänen und Domänenpächter in Brandenburg-Preussen im 18. Jahrhundert" och för Danmark se F. Skrubbeltrang "Det danske landbosamfund 1500—1800" s. 87, 164 ff. 230 ff. och 360 ff.
22. Se t.ex. B.H. Slicher van Bath "The agrarian history of Western Europe s. 156 ff. Detta är naturligtvis också I. Wallersteins tes i hans "The modern world system" kap. 6. För en övertygande kritik av dennes ståndpunkter se R. Brenner "The origins of capitalist development: a critique of neo- smithian marxism" och V.F. Hunt "The rise of feudalism in Eastern Europe: a critical appraisal of the Wallerstein "world-system" thesis".
23. Denna tes har bl.a. presenterats av J. Blum "The rise of serfdom in Eastern Europe" s. 853 ff. För en liknande syn se P.M. Sweezys bidrag i R.H. Hilton (ed.) a.a. s. 12 och P. Anderson "Passages from antiquity to feudalism" s. 252.
24. R. Brenner "Agrarian class structure and economic development" s. 54 ff. För en diskussion kring frågan om böndernas politiska och sociala ställning i Västeuropa se också R.H. Hilton "Bond men made free" s. 29 ff. Hilton ser utvecklingen från en tung dagsverksskyldighet med i regel ofri ställning i Västeuropa som en process där: "Enfranchisement was won by a combination of mass pressure and offers of cash". Ibid. s. 83.
25. Jmfr. här debatten som följde på utgivandet av K. Kautsky "Die Agrarfrage" Berlin 1899 i H. Schweitzer "Sozialistische Agrarteori und Praxis". Se också diskussionen i V.I. Lenin "Capitalism in agriculture" från 1900. För en positiv syn på småbrukets möjligheter att konkurrera med storjordbruket se främst N. Georgescu-Roegen "Economic theory and agrarian economics". För en systematisk genomgång av frågan i hela dess räckvidd se E.O. Heady "Economics of agricultural production and resource use", kap. 12. Denne menar också att de flesta "farmer" aldrig blir så stora att "economics of scale" kan erhållas genom t.ex. ökad arbetsfördelning (se s. 357 ff.). Att storskalighet ofta betyder "diminishing returns" beskrevs på detta drastiska sätt av J.M. Clark "Studies in the economics of overhead costs" s. 116:

"There is a story of the man who thought of getting large-scale production in plowing, and built a plow three times as long, three times as wide and three times as deep as the ordinary plow and harnessed six horses instead of two to pull it. To his surprise the plow refused to budge, and to his greater surprise, it finally took fifty horses to move the refractory machine. In this case the resistance, the thing he did not want, increased faster than the surface area of the earth plowed, which was the thing he did want".

26. J.v. Engeström "Grunddragen utaf jordbrukets ekonomi" s. 102.
27. K. Kautsky "La question agraire" s. 52. Att bondgårdarna ibland, av denna anledning, gav högre skördar än huvudgårdarna, belyses t.ex. av Z. Kirilly-I.N. Kiss "Les exploitations paysannes en Hongrie", W. Kula "An economic theory of the feudal system" s. 116 ff. och G. Olsen "Studier i Danmark kornavl og kornhandelspolitik i tiden 1610—60".
28. R.H. Hilton "A crisis of feudalism" s. 9 ff.
29. T.ex. F. Skrubbeltrang a.a. s. 87, 355, 368 ff och 399 ff. för en rad sådana exempel.
30. För en uppräkning av fördelarna med huvudgårdsdrift se främst G. Olsen "Hovedgård och bondegård" kap. VII.
31. Ett sådant antagande görs t.ex. av R.H. Hilton i R.H. Hilton (ed.) a.a. s. 27. För en liknande ståndpunkt se M. Fridholm-M. Isacson-L. Magnusson "Industrialismens rötter" s. 20. Observera att detta redan förekommer — som postulat — hos fysiokraterna. Se t.ex. Turgots "Reflections on the formation and distribution of wealth" i P.D. Groenwegen (ed.) "The economics of A.R.J. Turgot" s. 66 ff. Se också diskussionen i L. Herlitz "Fysiokratismen i svensk tappning" s. 16 ff. Som grund för detta antagande ligger naturligtvis ytterligare ett antagande: att feodalherrarna inte investerade. Detta antagande har också ett gott faktiskt stöd, se t.ex. R.H. Hilton "Rent and capital formation in feudal society" s. 67, W. Kula a.a. s. 51 och 128, M.M. Postan "Investment in medieval agriculture" och G.V. Taylor "Noncapitalist wealth and the origins of the french revolution" s. 471 ff.
32. R.H. Hilton a.a. s. 67. Enbart existensen av ett överskott behöver naturligtvis inte betyda att bönderna verkligen investerade. Se t.ex. M.M. Postan "The medieval economy and society" s. 201 ff., som menar att de västeuropeiska bönderna under senmedeltiden föredrog att öka sin konsumtionsnivå under en period av sjunkande räntetryck. Men en ökad konsumtion kan också innebära en "investering", nämligen i vad som med en modern term kallas "human capital".
33. En sådan process kan konstateras från flera håll i Västeuropa under övergången till nya tiden. Se t.ex. P. Andersson a.a. s. 206 ff. När det gäller England är R. Tawneys "Agrarian problems in the sixteenth century" s. 72 ff., fortfarande den klassiska framställningen. Jmfr. här också W. Hoskins "The Midland peasant" s. 141.
34. K. Marx a.a. s. 707 ff. Se också G. Hoell "Die Grundrente und die Entwicklung des Kapitalismus in der Landtwirtschaft" s. 20: "Der Unterschied besteht darin, dass die kapitalistische Grundrente andere Klassenbeziehungen und damit auch andere Produktionsverhältnisse als die Feudalrente ausdrückt . . . Das grundlegende Produktionsverhältnis ist das zwischen den Lohnarbeiter und den Pächterkapitalisten, das ein kapitalistisches Ausbeutungsverhältnis ist. Zwischen den Grossgrundbesitzern und Pächterkapitalisten wird das von den Landarbeitern geschaffene Mehrprodukt aufgeteilt".
35. K. Marx a.a. s. 708.
36. Uttrycket är från början Marx'. Se hans "Theories of surplus value" del II s. 238. Den klassiska analysen av denna väg finns annars i K. Marx "Kapitalet" del I, kap. 24. Att denna typ av arrendatorsystem var dominerande i England har satts starkt i fråga av t.ex. G.E. Mingay "The size of farms in the eighteenth century s. 469—88.
37. Marx själv beskrev storbondeskiktet som en "plantskola" för kapitalistiska arrendatorer. Se K. Marx "Kapitalet" del III s. 707.
38. K. Marx a.a. s. 709.
39. Uttrycket första gången hos Lenin. Se t.ex. hans "The agrarian programme of socialdemocracy in the first russian revolution 1905—1907" s. 239 ff. Litteraturen kring den "preussiska vägen" är nära nog outtömlig. För en litteraturöversikt se t.ex. R. Gross "Die bürgerliche Agrarreform in Sachsen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts" s. 20 ff och G. Moll "Zum preussischen Weg der Entwicklung des Kapitalismus in der deutschen Landwirtschaft" s. 52 ff.
40. För en litteraturöversikt kring frågan om "Bauernbefrieung" se G. Moll a.a. a. 54 ff. samt

dens. "Die Kapitalistische Bauernbefreiung im Klosteramt Dobbertin. Zum preussische Weg der entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft" s. 15 ff. Jmfr. också R. Gross a.a. s. 15 ff.

41. Se t.ex. framställningen hos T.S. Hamerow "Restoration, Revolution, Reaction" s. 50 ff.
42. V.I. Lenin a.a. s. 239 ff.
43. Ibid.
44. Men frågan kan inte begränsas till "reform" eller "revolution" som den t.ex. görs hos G. Moll "Zum preussischen Weg der Entwicklung des Kapitalismus in der deutschen Landtwirtschaft". En sådan begränsning leder till att den viktiga skiljelinjen mellan den agrara strukturen väster och öster om Elbe suddas ut. Även i de västra delarna av Tyskland är det vanligt att "Bauernbefrieung" sker succesivt genom reformer. Den "preussiska vägen" skulle alltså också vara vanlig i dessa områden. Men vad som är viktigt att komma ihåg är att i öster skedde dessa reformer inom ramen för ett helt annat system än i väst: "Auch aus der Tatsache, dass nach den Agrarreform unter Kapitalistischen Produktionsverhältnissen westlich der Elbe eine vorwiegend bäuerliche Agrarstruktur herrschte, während östlich der Elbe der Grossgrundbesitz das bestimmende Element in der Landtwirtschaft war". R. Gross a.a. s. 21. Uppenbarligen bör vi ha att göra med Gutsherrschaft som utvecklas mot kapitalism, för att vi skall kunna tala om en "preussisk väg": frågan om "ovanifrån" eller "underifrån" räcker alltså inte. Detta stämmer också med Lenins definition av den preussiska vägen: "feudal landlord economy slowly evolves into bourgeoisi, junker landlord economy . . ." V.I. Lenin a.a. s. 239.
45. Marx betonar också att borgare kunde förvandlas till kapitalistiska arrendatorer. Se K. Marx "Kapitalet" vol. I s. 639. Jmfr. här också J.P. Cooper "In search of agrarian capitalism" s. 41 som betonar böndernas samt en liten del av lågadelns dominerande roll.
46. S. Helmfrid "Studier i agrar stordrift" s. 59.
47. W. Abel "Geschichte der deutschen Landtwirtschaft" s. 146.
48. En analys som lägger stor vikt vid detta förhållande för att förklara "feodalismens outvecklade form" i Sverige finns hos P. Anderson a.a. 178 ff.
49. För en genomgång av klasserna i det svenska jordbrukssamhället under tidig medeltid se S. Bolin "Medieval agrarian society in its prime: Scandinavia" s. 652 ff.
50. Om "fostren" se G. Hasselberg "Den s.k. Skarastadgan och träldomens upphörande" s. 90, C.G. Andrae "Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid" s. 96 och C. Nevéus "Trälarna i landskapslagarnas samhälle" s. 162 ff.
51. Se t.ex. C.G. Weibull "Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början" s. 20, som menar att vissa bönder frivilligt tagit sig en herre för att få stöd och beskydd.
52. Han var t.ex. tvungen att ställa upp vid ledung osv. Se S. Bolin a.a. s. 488, C.G. Andrae a.a. s. 101 ff. och L.-A. Norborg "Storföretaget Vadstena kloster" s. 160.
53. S. Bolin a.a. s. 488. För Skåne se C.G. Weibull a.a. s. 29.
54. För detta se framställningen hos J. Rosén-S. Carlsson "Sveriges historia" del I s. 144 ff.
55. Detta har kunnat konstateras för olika områden i Sverige. För Mälarlandskapen se C.G. Andrae a.a. s. 87 och 93; för Skåne se S. Bolin "Skånelands historia" vol. 2 s. 219 ff; för Småland se L.-O. Larsson "Det medeltida Värend" s. 165 ff. och för östgötaslätten se H. Schück "Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa" s. 197 och 284.
56. För monografier över olika kyrkliga institutioner och deras organisation i ekonomiskt avseende se H. Schück a.a., L.-A. Norborg a.a., C.G. Andrae a.a., F. Dovring "Attungen och marklandet" och C.G. Sjödén "Studie i Sko klosters godspolitik".
57. S. Bolin "Medieval agrarian society in its prime: Scandinavia" s. 486, L.-A. Norborg a.a. s. 147, H. Schück a.a. s. 291 ff., 375 ff. och 380, C.G. Andrae a.a. s. 85 ff, F. Dovring "Agrarhistorien" s. 94 ff. och P.v. Möller "Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia" s. 211 ff.
58. Om bryten se C.G. Andrae a.a. s. 94 och C. Nevéus a.a. s. 166. För de speciella förhållandena i Skåne se C.G. Weibull a.a. s. 28.
59. C.G. Andrae a.a. s. 95 och L.-A. Norborg a.a. s. 145. För de fria arbetarnas rättsliga ställning se C. Nevéus a.a. s. 166.
60. S. Bolin a.a. s. 487. Samma siffra anger L.-A. Norborg a.a. s. 143 för Vadstena klosters huvudgård, medan andra huvudgårdar i närheten var ca. fem eller sex gånger så stora som

normala bondgårdar. Andra storleksangivelser finns hos C.G. Andrae a.a. s. 92 och C.G. Sjödén a.a. s. 14, där det också framgår att vissa huvudgårdar kunde vara av betydande storlek.

61. Se t.ex. L.-A. Norborg a.a. s. 146.
62. L.-A. Norborg a.a. s. 148, C.G. Andrae a.a. s. 97, C.G. Sjödén a.a. s. 14 ff., H. Schück a.a. s. 292 och 375 ff. och F. Dovring "Agrarhistorisk forskning och svensk medeltidshistoria" s. 388 ff.
63. L.-A. Norborg a.a. s. 164 för ett exempel
64. L.-A. Norborg a.a. s. 141 ff. för förhållandena i Vadstena. Se också P. Sjögren "Släkten Trolles historia intill år 1505" s. 152.
65. Se ovan s. 11. För en diskussion om agrarkrisen se t.ex. L. Genicot "Crisis: from the middle ages to modern times" och G. Bois "Crise du feódalisme".
66. Se t.ex. L.-A. Norborg a.a. s. 161 ff. och F. Dovring "Attungen och marklandet" s. 62 ff. Dovring påpekar också att för Sveriges del räcker inte digerdöden som förklaring till den fallande räntenivån av den enkla anledning att räntan fortsätter att falla ända in på 1500-talet. Se F. Dovring a.a. s. 63.
67. Se framförallt M.M. Postan "Medieval agrarian society in its prime: England" s. 608 ff.
68. E. Kosminsky "The evolution of feudal rent in England from the XIth to the XVth centuries.
69. L.-O. Larsson a.a. s. 173.
70. För detta se L.-O. Larsson a.a. s. 172. Se också L.-A. Norborg a.a. s. 205.
71. För exempel på detta se H. Schück a.a. s. 285, L.-A. Norborg a.a. s. 76, H. Rosman "Bjärka-Säby och dess ägare" del I s. 263 ff. och C.G. Weibull a.a. s. 35 ff.
72. Detta har också framhävts av S.A. Nilsson "Krona och frälse i Sverige 1523—1593" s. 188.
73. E.F. Heckscher "Sveriges ekonomiska historia" del 1:2 s. 320.
74. E.F. Heckscher a.a. s. 303. S.A. Nilsson har påpekat att denna siffra är för låg om man vill ha reda på hur många frälsemantal som det totalt gällde eftersom säteribildningar också tillkom på gammalt frälse. Se S.A. Nilsson "På väg mot reduktionen" s. 32.
75. M. Revera a.a. s. 20. Henns siffra bygger på S.A. Nilsson a.a. s. 29 ff.
76. E.F. Heckscher a.a. s. 319.
77. För en sammanfattning av stegen i denna process se H. Swenne "Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612—1651" s. 1 ff. och S.A. Nilsson a.a. s. 24.
78. Se S.A. Nilsson "Krona och frälse i Sverige 1523—1594" s. 210 ff.
79. H. Swenne a.a. s. 44 ff. och S.A. Nilsson "På väg mot reduktionen" s. 24.
80. H. Swenne a.a. s. 8 ff. och S.A. Nilsson a.a. s. 24.
81. Se t.ex. E.F. Heckscher a.a. s. 319, H. Swenne a.a. s. 29 ff., E. Jutikkala "Large scale farming in Scandinavia in the seventeenth century" s. 161, S. Helmfrid "Gutsbildung und Agrarlandschaft in Schweden im 16—17 Jahrhundert" s. 21 och G. Lindgren "Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt" s. 161 ff.
82. J.A. Almqvist "Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden", del 1:1 s. 85 och del 2:1 s. 62.
83. J.A. Almqvist a.a. del 3:1 s. 69. G. Lindgren a.a. s. 159, har också presenterat siffror för Falbygden där, enligt honom, 15 av 38 säterier lades ned.
84. E.F. Heckscher a.a. s. 322, H. Swenne a.a. s. 95 ff, S.A. Nilsson a.a. s. 34 och M. Revera a.a. s. 19 ff.
85. A. Montgomery "Tjänstehjonstadgan och äldre svensk arbetarpolitik" s. 247 ff.
86. E. Ingers "Bonden i svensk historia" del I s. 243 och 264 ff.
87. Detta hävdas också av t.ex. S.A. Nilsson a.a. s. 25 ff.
88. S. Rosenhane "Oeconomia" s. 10. För en presentation av Rosenhanes ståndpunkter se M. Revera a.a. s. 22 ff. och E.F. Heckscher a.a. s. 323 ff.
89. Det har länge diskuterats vilken typ av bönder som i allmänhet avhystes. En tidigare uppfattning menade att den främsta gruppen var skattefrälsebönderna. Se t.ex. E.F. Heckscher a.a. s. 321. Denna uppfattning har senare satts starkt i fråga, se t.ex. K. Ågren "Adelns bönder och kronans" s. 2 ff. Jmfr. också diskussionen om det sätt på vilken adeln kunde tillskansa sig skattefrälseböndernas bördsrätt hos E.F. Heckscher a.a. s. 331 ff. M. Revera har å andra sidan menat — och lyckats visa när det gäller De La Gardies godsbildning — att bördsrätten köptes, tillbyttes eller hade donerats till De La Gardie: Se M. Revera a.a. s. 138 och dens. "Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige" s. 115. Se också E. Ernby "Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet" s. 93, för en liknande ståndpunkt.

90. De flesta exempel som finns att tillgå tyder på detta. Se t.ex. B. Hedenstierna "Stockholms skärgård" s. 301, A. Qvist "Huru Väsby på Värmdö blev säteri och de första innehavarnas liv", D. Torbrand "Johannishus fideikomiss intill 1735" s. 5, T. Lagerstedt "Linnés Hammarby. Från bondby till herresäte" s. 95 ff., R. Mörner "Björvik. En Sörmlandssocken" s. 102, 109, 118 och 124, T. Lagerstedt "Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut" s. 73, C. Trolle-Bonde "Hesselby" s. 25 och 32 ff., E. Andrén "Mälsåker. Ett Tessinslott vid Mälaren" s. 9, P.G. Vejde "Riddersberg" s. 10, V. Elgeskog "Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skifte" s. 69 och E.F. Heckscher a.a. s. 324. Det finns också exempel på ställen där uppenbarligen inga avhysningar genomfördes åtminstone inte till att börja med, se t.ex. G. Lindgren a.a. s. 167, P.G. Vejde-H. Lindahl "Askenäs säteri i Sunnerbo" s. 25. För den i Skåne så omfattande avhysningen se C.G. Weibull a.a. s. 78 ff, där han ger exempel på hur upp till 28 bondgårdar avhystes för att bereda plats för en huvudgård.
91. T. Lagerstedt a.a. s. 69 och dens. "Linnés Hammarby. Från bondby till herresäte" s. 97 och 101 ff. och P.G. Vejde a.a. s. 41.
92. D. Torbrand a.a. s. 156. Se också exempel från Skåne hos S. Dahl "Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860" s. 165. Se också C.G. Weibull "Skånska sätesgårdar 1682".
93. E.F. Heckscher a.a. s. 329 ff.
94. Se t.ex. den livfulla skildringen av striden mellan familjen Ridderstråhle på Riddersberg i Småland och sockenprästen i P.G. Vejde "Riddersberg" s. 41 ff. Striden varade under en stor del av 1700-talet innan den avgjordes. Se också T. Lagerstedt a.a. s. 103 ff. för ett annat exempel. Exemplen visar hur komplicerat det kunde vara – även när det fanns fullt legala möjligheter genom skiftesreformerna – att samla jorden till enhetliga fält.
95. S. Helmfrid a.a. s. 23 ff.
96. C.G. Weibull "Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början" s. 79.
97. En tidigare forskning menade att "tunnor utsäde" som t.ex. användes som mått vid jordrevningar under perioden, var ett slags medeltal för en verklig utsädesmängd. Forskningen har numera övergått till att betrakta detta uttryck som ett direkt arealmått. För en sammanfattning av debatten se D. Torbrand a.a. s. 237 ff.
98. Antar vi å andra sidan att begreppet här uttrycker en verklig utsädesmängd, är det naturligtvis inte längre säkert att en tunna motsvarade ett tunnland. För en diskussion om detta se nedan s. 44 ff. Vi måste också i detta fall avgöra vilken typ av säde som dominerade – två eller tresäde – för att få fram en korrekt arealuppgift.
99. C.G. Weibull a.a. s. 79.
100. D. Torbrand a.a. s. 253.
101. Se t.ex. S. Helmfrid a.a. s. 24. Han ger också fler exempel på huvudgårdsarealer.
102. Se S. Helmfrid a.a. s. 24.
103. S. Helmfrid a.a. s. 32, H. Swenne a.a. s. 150 ff. och E.F. Heckscher a.a. s. 330.
104. H. Rosman a.a. del 2 s. 211 ff.
105. Se t.ex. D. Torbrand a.a. kap. 14, R. Mörner a.a. s. 222 ff. och K. Ågren a.a. s. 177. Se också C. Winberg "Folkökning och proletarisering" s. 166.
106. M. Revera "Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige" s. 117
107. D. Torbrand a.a. s. 271, 356 mfl. ställen.
108. Se t.ex. A. Kullberg "Johan Gabriel Stenbock och reduktionen" s. 100 ff. och E.F. Heckscher a.a. del 2:1 s. 231.
109. E.F. Heckscher a.a. s. 231 ff. Om den skånska oxstallningen se C.G. Weibull a.a. s. 54 och 188 ff.
110. Här har än så länge statarna uteslutits. Se ovan s. 25.
111. För olika exempel på detta se E.F. Heckscher a.a. s. 276 ff, A. Qvist "Ösmo- en Södertörnsförsamlings historia" s. 114, J. Granlund "Arbetsorganisationen: landsbygden" s. 95 ff. och A. Forsell "Kaggeholm" s. 120.
112. För en genomgång av olika arbetarkategorier vid godsen, se G. Utterström "Jordbrukets arbetare" del I, s. 842 ff., E. Forsell "Kulturlandskapets utveckling i Sollentuna från 1500-talet till i början av 1900-talet" s. 294. Se också D. Torbrand a.a. s. 217.
113. Om dessa vandringsarbetare se G. Utterström a.a. s. 729–781. När det gäller vandringsarbetare från Dalarna specifikt, se B. Boethius "Dalfolkets herrarbete" och G. Rosander "Herrarbete".

114. G. Utterström a.a. s. 779.
115. O. Östergren "Nusvensk ordbok". Jmfr. också G. Utterström a.a. s. 34.
116. G. Utterström a.a. s. 41, skriver exempelvis att "ingen bestämd gräns gick mellan torparna och landbönderna".
117. V. Elgeskog a.a. s. 71 och D. Torbrand a.a. s. 130.
118. V. Elgeskog a.a. s. 380, D. Torbrand a.a. s. 128 och G. Utterström a.a. s. 31.
119. V. Elgeskog a.a. s. 43.
120. V. Elgeskog a.a. s. 47 ff.
121. V. Elgeskog a.a. s. 57.
122. V. Elgeskog a.a. s. 77 ff.
123. V. Elgeskog a.a. s. 78.
124. A. Wennberg "Lantbebyggelsen i nordöstra Östergötland 1600—1875" s. 108 ff.
125. Se t.ex. T. Lagerstedt "Hur bondebygd blev herrgård" s. 59 och D. Torbrand a.a. s. 123.
126. V. Elgeskog a.a. s. 78 menar att utskrivningsfriheten var gynnsam på så sätt att en fast arbetarstam garanterades.
127. V. Elgeskog a.a. s. 359.
128. G. Utterström a.a. s 852. För ett exempel på detta se också M. Hofrén "Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar läns herrgårdar 1650—1850" s. 480. V. Elgeskog a.a. s. 364 och 424 medger också en svag ökning.
129. Så var enligt D. Torbrand a.a. s. 123 t.ex. fallet vid Johannishus.
130. Se t.ex. A. Forsell a.a. s. 69, H. Rosman a.a. s. 111 ff. och D. Torbrand a.a. s. 122.
131. G. Utterström a.a. s. 781 ff. och E.F. Heckscher a.a. s. 276 ff.
132. Huvudgårdsdrift med i huvudsak landbönder finner vi hos P.G. Vejde "Drettinge säteri" s. 74 och D. Torbrand a.a. s. 170 ff. Observera också att torparna på Torbrands Johannishus främst var sysselsatta med boskapsskötsel, linberedning, byggnadsarbete och liknande. Mest torpare å andra sidan finner vi hos H. Rosman a.a. del 2 s. 316 och del 3 s. 96 ff, A. Qvist a.a. s. 114. Exempel på en utpräglad blandform hos P.G. Vejde "Ramsjöholm" s. 41 ff., J. Granlund a.a. s. 95 och J. Lindwall "Historisk och Physico-Oeconomisk beskrifning öfwer Berqwara gods i Småland" s. 34. Exempel på alla tre formerna hos G. Utterström a.a. s. 847 ff.
133. Se t.ex. G. Utterström a.a. s. 852 och V. Elgeskog a.a. s. 361.
134. Se t.ex. S. Smedberg "Frälsebonderörelsen i Halland och Skåne 1772—1776" s. 26 och E.F. Heckscher a.a. del 1:1 s. 325.
135. Framförallt E. Ingers a.a. del II s. 201 ff.
136. S. Smedberg a.a. s. 37 ff. och G. Utterström a.a. s. 851. Båda bygger i första hand på A.G. Barchaeus dagböcker som förvaras i Uppsala Universitets bibliotek. Se också P.G. Vejde a.a. s. 139 och H. Lindgren "Spannmålshandel och priser vid Uppsala akademi 1720—1789" s. 41 m.fl. ställen.
137. P.v. Möller a.a. s. 236, G. Utterström a.a. s. 790 och S. Smedberg a.a. s. 39.
138. S. Helmfrid a.a. s. 32.
139. Se dock A. Kullberg a.a. kap. VIII.
140. Jmfr. vi förhållandena med Danmark kan vi se hur en stark godskoncentration föregår uppbyggandet av Gutsherrschaft. Se F. Skrubbeltrang a.a. s. 35 ff. och S.A. Hansen "Adelsvaeldets grundlag" s. 32 ff. Att antalet dagsverksskyldiga bönder var den strategiska faktorn i uppbyggandet av Gutsherrschaft, framgår t.ex. av vad G. Olsen a.a. s. 148 skriver: "Udvidelserne medførte større arbejdsbehov til huvudgårdens drift . . . Havde en godsejer ikke nok bönder eller mulighed at skaffe dem til det ögede arbejde, ville udvidelsens fördele blive problematiske. Muligheden for udvidelsen af hoveriet var en förudsaettning for stordriftens udvikling".
141. A. Thomson "Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809—1866" s. 49. Jmfr. också A. Montgomery a.a. s. 249, som menade att reduktionen minskade "möjligheterna att ta i anspråk böndernas arbetskraft", eftersom antalet bönder vid godsen minskade. Att de svenska godskomplexen var förhållandevis små framgår klart av en jämförelse mellan mantalsuppgifterna i J.A. Almqvist a.a. del 1:2, 2:2 och 3:2 och t.ex. F. Skrubbeltrangs uppgifter för Danmark. Se F. Skrubbeltrang a.a. s. 15, 127 ff. m.fl. ställen.
142. G. Utterström a.a. s. 316: "Ett ständigt problem för 1700-talet hade varit, hur tillräcklig arbetskraft skulle kunna ställas till jordbrukets förfogande".
143. K. Ågren a.a. s. 164. Att en stor del av dagsverkena gick åt till uppbyggandet av slott o.d. har

påvisats av K. Ågren a.a. s. 163 och M. Revera "Gods och gård 1650–1680" s. 126. Detta behöver naturligtvis inte betyda att behovet av arbetskraft för driftsändamål var litet. Detta gäller uppenbarligen bara under förutsättning att uppbyggande av sätesgården osv. å ena sidan och den ekonomiska driften å den andra, var alternativ till varandra. Men för det första var ståndsmässig bebyggelse ett krav för själva säteribildandet. För det andra måste också det faktum påpekas att det i ett feodalt samhälle knappast går att dra någon knivskarp gräns mellan "lyxkonsumtion" och vad som var nödvändiga utlägg i rent ekonomisk mening. Status måste också ingå i den ekonomiska kalkylen i ett samhälle där rang och titel var en direkt källa till pekuniära inkomster. Jmfr. också här F. Skrubbeltrang a.a. s. 38 ff. som visar på ett omfattande adligt byggande under 1500- och 1600-talet. Detta gick hand i hand med utvecklingen av Gutsherrschaft i Danmark.

144. Se t.ex. V. Elgeskog a.a. s. 360, som menade att det pågick agitation under 1700-talet för en avlösning av dagsversplikten. Se också S. Smedberg a.a. s. 63, 124 ff. och andra ställen där exempel ges hur bönderna såg på dagsverksplikten.
145. Se F. Skrubbeltrang a.a. s. 19 ff.: "Vornedskabets indførelse . . . er de privilegerede staenders forsög på at standse den inbyrdes konkurrence, som faestebøndernes tilböjelighed til at flytte til de godser, hvor forholdene forekom dem bedst, i virkeligheden var udtryk for".
146. H. Swenne a.a. s. 309 ff.
147. För en presentation av debattens omfång och karaktär se E.F. Heckscher a.a. del 2:2 s. 812 ff. Se också L. Magnusson "Economic thought and group interests" samt dens. "Eli Heckscher, mercantilism and the favourable balance of trade".
148. För en genomgång av denna debatt se främst G. Utterström a.a. s. 781 ff. och V. Elgeskog a.a. s. 184 ff.
149. G. Utterström a.a. s. 782 ff.
150. Se t.ex. J. Fischerströms beskrivning av förhållandena kring Stockholm i hans "Utkast till en beskrifning om Mälaren" t.ex. s. 440 där han skriver: "Största rörelsen och påkänningen med skjuts, är i och näst omkring Stockholm. Vanartigare folk och sämre brukade hemman, finnas knappast än näst omkring stora gästgiverier". Se också s. 437 ff. och dens. "Påminnelser wid Sweriges allmänna och enskylta Hushållning" s. 55, om frälsebonden i ett system av tung dagsverksplikt: "Han få ingen tid, intet rådrum at tilbörligen upodla sit egit hemmansbruk". Se också C. Leuhusen "Tanckar om de rätta och sanskyldiga medel till Sweriges Wälmåga" s. 56 ff.
151. Se G. Utterström a.a. s. 785 ff. och V. Elgeskog a.a. s. 184 ff.
152. Se speciellt J. Brauner "Tankar om landtbrukets möjeligaste drift med mindre kostnad til större förkofring" s. 67 ff., som är speciellt klar över detta när det gäller torpen.
153. "Wälment förslag huru folkbristen för landthushållet kunde hjelpas". Petition daterad den 19 juli 1755. Cit. från G. Utterström a.a. s. 787.
154. Se G. Utterström a.a. s. 791 ff. och V. Elgeskog a.a. s. 185 ff., för exempel på detta. Att man också ville ersätta torparna med lönearbete framgår t.ex. hos Barchaeus. Se V. Elgeskog a.a. s. 185.
155. Svängningen i inställningen till nyttan av hemmansklyvningar vid 1746/1747 års riksdag kan inte tolkas på annat sätt. Se N. Wohlin "Den svenska jordstyckningspolitiken i 18:e och 19:e århundradet" s. 85 ff. och 100 ff. Se också J.W. Arnberg "Frihetstidens politiska ekonomi" s. 185 ff.
156. J. Brauner a.a. s. 67 ff., A.D. Modeer "Handbok i enskilta Hushållningen" s. 12 och 53 ff. Fler exempel hos G. Utterström a.a. s. 786 ff.
157. För en beskrivning av detta system se G. Utterström a.a. s. 792 och L. Furuland "Statarna i litteraturen" kap. I.
158. G. Utterström a.a. s. 796.
159. G. Utterström a.a. s. 794, 797 m.fl.ställen.
160. G. Utterström a.a. s. 803 ff. Se också s. 807 där han skriver att: "Systemet med gifta drängar och liknande arbetskraft hade sålunda redan vid 1700-talets utgång en inte alldeles obetydlig omfattning vid herrgårdarna i östra Sveriges slättbygder".
161. G. Utterström a.a. tab. 23 s. 804 ff. I. Eriksson-J. Rogers "Rural labor and population change" gör ungefär samma iakttagelse som Utterström, men de gör misstaget (s. 35) att tolka sina siffror som om detta skulle innebära att statarna utgjorde "a majority of the labor force" vid godsen. Vad de glömmer är att ta landbönders och torpares arbete med i räkningen.

162. Se t.ex. A. Forsell a.a. s. 213 ff., A. Qvist a.a. s. 117 och M. Hofrén a.a. s. 481.
163. För exempel på detta se O. Mannerfeldt "Vardagslivet på Trestena på 1860-talet" s. 73 ff., H. Rosman a.a. del 3 s. 93, P.G. Vejde a.a. s. 74, P.G. Vejde—H. Lindahl a.a. s. 46 och G. Utterström a.a. s. 807 ff.
164. Bakom detta låg den ökade efterfrågan på spannmål efter 1820 som belysts av bl.a. G. Fridlizius "Swedish corn export in the free trade era. Patterns in the oath trade 1850—1880" s. 39 ff. Att denna i sin tur fick som följd en omfattande nyodlingsverksamhet har belysts av S. Martinius "Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892" s. 97 ff. Godsägarna kunde naturligtvis i detta läge försöka öka produktionen med en traditionell arbetsorganisation. Att dagverksbördan för bönder och torpare drastiskt ökade under denna period framgår också t.ex. av A. Wennberg a.a. s. 144 ff. och G. Utterström a.a. s. 814 ff. Men detta system kunde bara pressas till en viss nivå, annars blev resultaten som G. Olsen a.a. s. 224 skrev att "Mens huvudgårdens ökonomi forbedres, forringes böndernes". Det blev följaktligen en tvingande nödvändighet för många att förändra arbetsorganisationen.
165. G. Utterstöm a.a. s. 815 hävdade bl.a. att det ökade utbudet av billig arbetskraft – när jordbrukets underklasser svällde under 1800-talet – var ett incitament för ökad användning av lönearbete. Denna slutsats har starkt satts ifråga av I. Eriksson-J. Rogers a.a. s. 246: ". . . we have found that population increase was not a direct cause of the introduction of the system. In other words, the estate owners did not initate the system because they realized that the countryside was overpopulated and that this situation could be exploited for the purpose of aquiring cheap labor. On the contrary, much of the early discussion concerning the statare-system centered on the problem of labor shortage".
166. J. Fischerström a.a. s. 56 ff. Jmfr. också Arkif för hushållningen och näringarna, nr. 26, 1830 s. 101, där samma mening framförs av en anonym skribent.
167. För en diskussion om detta se t.ex. R. Brenner "Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe" s. 61 ff. och J. Cooper a.a. s. 22 ff.
168. R. Cantillon "Essai sur la nature du commerce en général" s. 122 ff.
169. Quesnays "Tableau économique" utgår i själva verket i sina kalkyler från en typ av engelskt system, där "les terres employées à la culture des grains foient réunies, autant qu'il est possible, en grandes fermes exploitées par de riches Laboureurs; . . ." och ett jordbruk som "produire comme en Angleterre . . ." Se M. Kuczynski-R.L. Meek (ed.) "Quesnays tableau économique" s. 15 och 20.
170. A.R.J. Turgot a.a. i P.D. Groenwegen a.a. s. 55 ff. Se också R.L. Meeks förord i R.L. Meek (ed.) "Turgot on progress, sociology and economics" s. 31.
171. J. Fischerström a.a. s. 57.
172. C. Leuhusen a.a. s. 27.
173. J. Fischerström a.a. s. 57 och C. Leuhusen a.a. s. 25.
174. E. Ingers a.a. del 2 s. 491.
175. Om MacLeans reformering av driften vid Svaneholm se t.ex. C.G. Weibull a.a. s. 131 ff. och P.v. Möller a.a. s. 225 ff.
176. Enligt Weibull a.a. s. 136 ff. behöll de skånska godsägarna i allmänhet hoveriet till långt in på 1800-talet.
177. Se C.G. Weibull a.a. s. 141.
178. Om detta systems orsaker, genomförande och konsekvenser se t.ex. N. Holmberg "Enskiftet i Malmöhus län".
179. En annan orsak var landbonderörelserna under 1790-talet och revolten 1811 i Skåne. Se N. Holmberg a.a. s. 66, O. Bjurling "The Barons' revolution" s. 26 och C.G. Weibull a.a. s. 148.
180. O. Bjurling a.a. s. 32 anger att avhysningarna i Skåne omfattade 40 % av alla landbönder i Skåne. Att allt detta inte var regelrätta avhysningar medger han dock.
181. Se E. Ingers a.a. s. 491.

Noter till kapitel 2:

1. Östra mellansverige definieras här som hos S. Helmfrid "Europeiska kulturlandskap" och U. Sporrong "Jordbruk och landskapsbild" s. 32 med sin kärnbygd i Östergötland, östra Närke och Mälardalen.
2. Skillnader i agrar struktur mellan främst Öst- och Västsverige har bl.a. belysts av G. Sundbärg "Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750–1900", N. Wohlin "Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751–1900", G. Utterström a.a. del 1 s. 3 ff. m.fl. arbeten. Redan i kap 1 ovan har skillnader i huvudgångsstorlek mellan de olika regionerna påtalats. Liknande skillnader när det gäller byggnadsstorlek samt innehav av realkapital framkommer också i detta arbetes andra del.
3. Se nedan s. 51 där de olika typerna av jordeböcker presenteras.
4. J.A. Almqvist a.a. del 2:2 s. 416.
5. J.A. Almqvist a.a. del 2:2 s. 418. Se även not 35 nedan.
6. Uppbördslängder i verifikationerna till årsräkenskaperna. Stafs.: Fk. vol. 196. RA.
7. Samma uppgift även i 1750 års uppbördslängd. I 1751 och 1752 års uppbördslängder har änkan Elsas andel övertagits av Anders Danielsson. Stafs.: Fk. vol. 196. RA.
8. "Extract Jordeböcker öfwer Grefwinnan Eleonora Wachtmeisters Arfwegods". Stafs.: Fk. vol. 36. RA.
9. Slott och herresäten i Sverige: Östergötland, del I s. 51. Jmfr. också J.A. Almqvist a.a. del 3:2 s. 670.
10. J.A. Almqvist a.a. del 3:2 s. 671.
11. J.A. Almqvist a.a. del 3:2 s. 671 ff.
12. Slott och herresäten i Sverige: Östergötland, del I s. 52 ff.
13. Rålamb. vol. 58. RA.
14. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 553.
15. Sfh. vol. E 9336. RA.
16. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 553.
17. Se artikel om G. Bonde i G. Elgenstierna "Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser".
18. Slott och herresäten i Sverige: Närke, Västmanland, s. 85.
19. Ibid. s. 86.
20. "Jordebok öfver de under Espelunda Sätegård lydande hemman och lägenheter, hwarefter Räntor komma att uppbäras för åhr 1755 och framledes", undertecknad den 30/9 1755 av Adolph Mörner. Esp. vol. III d:2. RA. Dessa uppgifter när det gäller Repa, Nederby osv. återkommer i en rad olika jordeböcker över Espelunda under 1700-talet.
21. Slott och herresäten i Sverige: Västmanland, Närke s. 118.
22. Ibid. s. 119.
23. Stafs.: Fk. vol. 214. RA.
24. Se not 8 ovan.
25. Slott och herresäten i Sverige: Östergötland, del 1 s. 412.
26. Extraktjordeboken i verifikationerna till 1751 års räkning. Stafs.: Fk. vol. 54. RA.
27. Enligt "Extract Jordebok öfwer Liungs Gårds Frälsehemman och tillhörigheter i Östergötland" som är odaterad. Ett resonemang kring dateringen av detta dokument förs nedan på s. 85 ff.
28. J.A. Almqvist a.a. del 3:2 s. 923.
29. Ibid.
30. Ibid. s. 924.
31. Stafs.: Fk. vol. 207. RA.
32. Se not 8 och 24 ovan. Det finns vissa skillnader mellan denna extraktjordebok och den jordebok som vi fann bland verifikationerna i 1750 års räkning. De två jordeboksenheterna Sopefall (efter Soop!) och Hästhagen vardera 1/8 mtl., har i den senare handlingen förvandlats till torp. I den förra handlingen anges också 1 1/4 mtl. skatte som fallit bort i den senare. Dessa gårdars status är dock redan i den förra handlingen en smula oklara: i E.M. Wachtmeisters extraktjordebok har ingen ränta uppförts för dessa hemman och i den senare handlingen har de alltså helt fått utgå. I mtl. Fröshyttan finns inte heller med i den senare handlingen efter-

som hemmanet bortbytts 1735. Till sist har också 1/2 mtl. Häckenäs i den förra jordeboken förvandlats till 1 mtl. i 1749 års jordeboksextrakt.

33. J.A. Almqvist a.a. del 2:2 s. 587.
34. Ibid. s. 587 ff.
35. Slott och herresäten i Sverige: Södermanland, del 2 s. 28 ff.
36. Uppbördslängder i verifikationerna till årsräkenskaperna 1749—52. Stafs.: Fk. vol. 186. RA.
37. Se not 8 ovan. I en senare tillkommen extraktjordebok som nämndes i not 27 ovan bestod Mälsåker av 2 1/2 mtl. säteri, 18 mtl. frälse och 3 3/4 mtl. skatte. Skillnaden mellan källorna beror på att ett hemman, Tuna 5/8 skatte, inköptes 1755 från en Samuel Anthelius för 4000 dl. kmt. Stafs.: Fk. vol. 36. RA.
38. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 755.
39. Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 384 ff.
40. "Minnesbok rörande Noors säteri och underliggande lägenheter. Pro Anno 1761". Nor. vol. 34. RA.
41. J.A. Almqvist a.a. del 1:2, s. 777.
42. Se Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 33 ff. och F. Nordström "Penningby slott genom tiderna". För en skildring av Eric Brahes öde se J. Rosén-S. Carlsson "Svensk historia" del 2 s. 123 ff.
43. Se artikel om Eric Brahe i G. Elgenstierna a.a.
44. "Extract Jordebok uppå Penningeby Godz med dess tillhörande hemman och lägenheter . . .", daterad den 31/12 1754. Rydb. vol. E 7508. RA.
45. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 786.
46. Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 59 ff.
47. Enligt Almqvist hade godset från början bestått av 1 mtl., men genom avhysningar av bondehemmen och annat bestod godset vid slutet av 1600-talet av minst 7 mtl. Se J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 786.
48. Extraktjordeboken i verifikationshandlingarna till 1747—8 års gårdsräkning. Rydb. vol. E 7514. RA.
49. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 824.
50. Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 178.
51. Boupptecknings efter Eleonora Margareta Wachtmeister 1/12 1750. Adliga bouppteckningar. Svea Hovrätts arkiv E IVb. RA.
52. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 824.
53. Ibid. s. 561.
54. För detta se artiklar om Stensta och Bottna i Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexikon öfver Sverige" samt artikel om T.G. Bielke i G. Elgenstierna a.a.
55. "Jordebok öfwer Stensta och Båttna Sätesgårdars underliggande hemman, hwarefter åboerne böra lefwerera sina årlige utlagor . . ." som är daterad 25/6 1758. Bielkes. vol. E 2311. RA.
56. Slott och herresäten i Sverige: Västmanland, Närke s. 386.
57. Tidö. vol. 192. RA.
58. Detta framgår t.ex. av statlistan i 1755 års räkning för Tidö och Ternö. Tidö. vol. 192. RA.
59. Så t.ex. i ett inventerings- och värderingsprotokoll från 1706. Tidö. vol. 175. RA.
60. I en inbunden inventarieförteckning från 1706 anges att Tidö består av "twänne hemman". Tidö. vol. 175. RA.
61. Se not. 59.
62. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 866.
63. Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 232.
64. Se artikel om J.G. Sack i G. Elgenstierna a.a.
65. Extraktjordeboken i verifikationerna till 1748 års gårdsräkning. Rydb. vol. E 7632. RA.
66. Denna mantalsuppgift anges i "Jordebok öfwer Thuna Berustade Säteri med underliggande Rustningsstammar, Augmenter, Frälsehemman och Frälseskatte . . .", daterad 27/1 1768. Rydb. vol. E 7632. RA.
67. J.A. Almqvist a.a. del 2:2 s. 493.
68. Slott och herresäten i Sverige: Södermanland, del 2 s. 493.
69. För en historik över Örboholm se J.A. Almqvist a.a. del 2:2 s. 733 ff.
70. Se statlistor i verifikationerna till t.ex. 1750 års gårdsräkning. Tureh. vol. E 6989. RA.
71. Tureh. vol. E 6988. RA.

72. T.ex. i "Jordebook uppå Grewinnans Högwälborna fruu Eva Horns Frälsegodz under Giedde- och Örboholms Sätherier Pro Anno 1716". Tureh. vol. E 7028. RA. och "Jordebok uppå Hans Höggrefel. Excellences Riksrådets Riddarens . . . Grefve Herr Thure Gabriel Bielkes frälse Gods under Giedde och Örboholms säterier" från 1763. Tureh. vol. E 7029. RA. Angivelserna i dessa jordeböcker avviker bara i mindre grad från angivelserna enligt landboräkningen av år 1748. I 1716 års jordebok anges landbogodset till 35 5/8 mtl. och i 1763 års jordebok anges det till 34 3/4 mtl.
73. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 720.
74. Jmfr. vad som sades ovan när det gällde Stensta-Bottna s. 33.
75. Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 238.
76. Ranhammar hade varit säteri sedan 1630-talets början. På 1710-talet kom säteriet i samägo med Ulvsunda. Ranhammar angavs enligt Almqvist till 3 mtl. krono, medan det i vår förteckning anges till 2 mtl. säteri. Se J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 778 ff.
77. "Förteckning öfwer Ulfsunda Sättes gård, samt underlydande hemman och torp", som är daterad den 25/10 1747. Denna handling finns med i den bunt kalkyler m.m. som tillkommit i samband med försäljningen av Ulvsunda 1764. Bielkes. vol. E 2305. RA.
78. J.A. Almqvist a.a. del 1:2 s. 894. För en kortfattad historik se också B. Thordeman "Wiks hus".
79. Slott och herresäten i Sverige: Uppland, del 2 s. 282 ff.
80. AåW. vol. E 2903. RA. I en "Jordebok och Rusttienst Längd öfver kammarherren högwälborne herr Carl Gustaf Liewens frälsegods Pro Anno 1753" finns en något annorlunda angivelse. Här upptas tillsammans 22 mtl. frälse och 7 1/8 mtl. skattefrälse. AåW. vol. E 2903. RA.
81. Vid sidan av dessa gods innehade också det Fersenska huset Granhammar, Bjälkesta, Harvila, Finnåker, Porkala och Vuojoki. För en framställning kring Fersens godsbildning se L. Gidlöw "Fredrik Axel Fersen som privatekonom och företagare" s. 31 ff.
82. "Fr.o.m. 1737 möter vi ett fullt utbildat Fersenskt kontor under en nyanställd kamrer. Grundorganisationen med en kamrer, en bokhållare och en kontorsdräng, inrymda i lokaler i anslutning till de Fersenska fastigheterna på Blaiseholmen, har i stort sett oförändrad bestått perioden ut". L. Gidlöw a.a. s. 23.
83. L. Gidlöw a.a. s. 23 ff.
84. Ibid. s. 26 ff.
85. Ibid. s. 27.
86. Klagomål mot förskingrande förvaltare var vanliga vid denna tid t.ex. i England. För exempel på detta se. t.ex. F.M.L. Thompson "English landed society in the nineteenth century" s. 154: "Horror stories about the decietfulness, rapacity and dishonesty of stewards were one of the staples of gossip in the eighteenth century". Se också S. Pollard "The genesis of modern management" s. 218 ff.
87. M. Revera "Gods och gård 1650—1680" s. 44.
88. Framställningen nedan vilar på iakttagelser från hela det material av årsräkningar som använts i denna undersökning.
89. T.ex. så har Penningby bokslutsdatum den 1/4, Rydboholm den 24/6 och Wik den 31/7. Se årsräkningar i Rydb. vol. E 7509 och 7514. RA. samt AåW. vol. E 2903. RA.
90. A. Grandell "Redovisningens utvecklingshistoria" s. 89.
91. Sådana kassaräkningar och huvudböcker kan vi hitta i Rydb. vol. E 7499, Stafs.: Fk. vol. 8, 9, 20 m.fl. volymer (RA) och i AåW. vol. E 2876—2887. RA., m.fl. arkiv.
92. Se W. Kula a.a. s. 39 ff. där han diskuterar en handledning i adlig bokföring som utkom i Polen under 1500-talet och som kännetecknades av uppdelningen på en mängd (156!) sakkonton men som saknade "any common denominator". Detta innebär ett problem menar Kula: "If an increase is recorded in all accounting items, there can be no doubt: the estate must have operated with a net profit . . . But how can one assess the operation of the estate if the amount of wheat in the barn increases while the stock of apples decreases?"
93. För detta se nedan s. 132.
94. Se t.ex. E. Jutikkala "Bonden i Finland genom tiderna" s. 170.
95. Detta har också påpekats av M. Revera a.a. s. 60: "Att utnyttja dagsverken kostade pengar i form av minskade intäkter från landbogodset". I vilken mån dagsverken kunde omvandlas i pengar etc. behandlas nedan s. 63 ff.

96. Denna kolumnteknik var som A. Grandell a.a. s. 63 ff. påpekar, typiskt för bruksbokföringen vid denna tid.
97. Se J. Granlund-P. Holm a.a. s. 125. För en diskussion om detta verk se också A. Grandell a.a. s. 26.
98. Slutsatserna här bygger på en genomgång av räkenskaper för Esplunda 1855–9, Skånellaholm 1867–70, Thorslunda 1860–3, Granhammar 1850 m.fl. gods. Se Esp. III ga: 21–27. RA., Skånellaholmssamlingen vol. E 5441. RA., Palmstiernska släktarkivet vol. E 5041. RA. och Granhammararkivet (osorterat). ULA.
99. Se t.ex. Esp. vol. III ga: 21. RA.
100. När det gäller bokslutstekniken jmfr. också E. Fristedt "Försök till ekonomiskt Bokhålleri vid Landtegendomar" och A. Schönherr "Försök till Landthushållningsbokhålleri". Se också O. Sillén "Studier i svensk företagsekonomi" s. 47 ff.
101. Om den klassiska bruksbokföringen se A. Grandell a.a. s. 60 ff., O. Sillén a.a. s. 63 ff. och 85 ff. samt K-G. Hildebrand "Fagerstabrukens historia" del 1 s. 437 ff.
102. Se ovan s. 20.
103. Se J.A. Almqvist a.a. del 1:1–4:3. Speciellt de kortfattade godsmonografierna är värdefulla här.
104. S. Carlsson "Ståndssamhälle och ståndpersoner" s. 129 ff. menar att säterierna till övervägande del var i händerna på adeln under denna tid, även om de frälse grupperna hela tiden ökade sin andel. År 1772 innehade de ofrälse fortfarande endast 16,3 % av det allmänna frälset och 7,7 % av det ypperliga frälset. Se S. Carlsson a.a. s. 132.

Noter till kapitel 3:

1. Se ovan s. 19.
2. Detta är naturligtvis den punkt som M. Revera "Gods och gård 1650–1680", så starkt betonar. Se ovan s. 20.
3. Orsaken till att undersökningen i första hand är av statisk karaktär framgick redan av inledningen.
4. Se ovan s. 20 ff.
5. Lars Herlitz talar om denna litteraturs "nästan rituella framhävande av jordbrukets ståndspersoners roll som tekniska föregångsmän . . ." L. Herlitz "Jordegendom och ränta" s. 17.
6. M. Revera varnar också för de slutsatser som bl.a. Torsten Lagerstedt drar av sina undersökningar av kartmaterial för att belysa frågan om 1600-talets säteribildningar. Se M. Revera a.a. s. 13 ff.
7. För detta problem se t.ex. M. Isacson "Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860" s. 73 ff.
8. Se ovan s. 20. Jmfr. på denna punkt också E. Forsell "Kulturlandskapets utveckling i Sollentuna från 1500-talet till i början av 1900-talet" s. 302; G. Eneqvist "Nedre Luledalens byar. En geografisk studie" s. 59, och D. Hannerberg "Kan åkerarealen beräknas med ledning av det tidiga 1600-talets utsädeslängder" s. 120.
9. D. Hannerberg "Närkes landsbygd 1600–1820" s. 219 ff.
10. D. Hannerberg "Svenskt agrarsamhälle under 1200 år" s. 73.
11. B. Helmfrid "Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia" s. 122.
12. N. von Törne "Landthushållning uti systematisk ordning" s. 35.
13. Se t.ex. G. Utterström "Jordbrukets arbetare" del I s. 487 samt dennes referenser.
14. För en vidare diskussion om detta problem se M. Isacson a.a. s. 70 ff.
15. Värderingen av Tureholm har kommit till stånd p.g.a. att, som syneinstrumentet anger: ". . . hvilka högbemälte herr grefwen och Riksrådet mot något penninglån uti Riksens Ständers Banco skal vilja pantsätta". Tureh. vol. E 6978. RA.
16. "Besigtning öfwer Biörkewiks Säteri med de under lydande Hemman och lägenheter", daterad 1765. Rålamb. vol. 58. RA.
17. En jämförelse med handlingen från år 1765 där varje hemmansdel tas upp för sig tycks dock inte bekräfta ett sådant antagande. Jmfr. not 16 ovan.

18. Jmfr. resonemanget ovan s. 29.
19. För detta se G. Wirsell "Om kronans jordeböcker" s. 7 och 44.
20. Enligt L.G. Linde "Systematisk framställning af svenska kameral-lagfarenheten" s. 179, infördes den med något av de två första namnen slutgiltigt 1726.
21. A. Thomson "Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809–1866" s. 7. För en diskussion kring denna räntas uppkomst, se främst F. Dovring "De stående skatterna på jord 1400–1600" och H.L. Rydin "PM angående det svenska skatteväsendets utveckling".
22. För en diskussion om mantalsräntan se A. Thomson a.a. s. 21 ff., L.G. Linde a.a. s. 182; L.G. Linde "Sveriges finansrätt" s. 257 ff. och H. Swenne a.a. s. 290.
23. För en systematisk redovisning av förhållandena i detta avseende under 1700-talet, se H.L. Rydin a.a. s. 152–263.
24. G. Wirsell a.a. s. 70.
25. H.L. Rydin a.a. s. 174.
26. För frälsefriheterna se H.L. Rydin a.a. s. 174 ff. och L.G. Linde "Sveriges ekonomirätt" s. 162 ff.
27. Se E.F. Heckscher "Ett kapital ur den svenska jordbesittningens historia: skatteköpen under 1700-talet" s. 107.
28. Jmfr. t.ex. E. Brännman "Frälseköpen under Gustaf II Adolfs regering" s. 300, där han skriver: "Att adeln uppbar vad kronan avstod ifrån, betydde, att den från sina underhavande tillgodogjorde sig de offentligt pålagda bördorna. Den hade erhållit och utnyttjade statens rätt att uttaga skatter av undersåtarna för att höja avkastningen från sina privata egendomar". Se också i detta avseende A. Thomson a.a. s. 35.
29. Se t.ex. E. Brännman a.a. s. 300. Detta motsvarades också av en liknande sammanblandning när det gällde skatteböndernas villkor och deras avgränsning i förhållande till kronobönderna. För detta se A. Thomson a.a. s. 60 ff. och L.G. Linde "Systematisk framställning af svenska kameral-lagfarenheten" s. 178.
30. B. Ekeberg "Om frälseränta" s. 3 ff., skriver om detta på följande sätt: "Den tidens äganderättsbegrepp saknade med andra ord den koncentration, den egenskap att vara i viss mening "i sig oinskränkt", som plägar anföras såsom utmärkande för det romerskrättsliga och det moderna äganderättsbegreppet. Ränteäganderätten ansågs icke som en till sin principiella natur mer eller mindre tillfällig inskränkning i skattebondens äganderätt såsom det primära, och lika lite var förhållandet det omvända. De båda rättsfärerna stodo, hvardera med sitt historiskt gifna område, lika självständiga vid hvarandras sida".
31. S.A. Nilsson recension av E. Brännman "Frälseköpen under Gustaf II Adolfs regering" s. 411. Jmfr. också K. Ågren "Adelns bönder och kronans" s. 12, S. Clason "Till reduktionens förhistoria s. 100 ff. och S.A. Nilsson "Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik" s. 77 ff.
32. Om detta se G. Wirsell a.a. s. 89. Denna uppdelning av jordeboken i en extraktjordebok som fördes år från år och en specialjordbok som fördes mera sällan, kom efter 1726.
33. G. Wirsell a.a. s. 89. Om kronovärdet, se K. Ågren a.a. s. 22 ff. och L. Herlitz a.a. s. 38 ff.
34. Vid Esplunda finns t.ex. en sådan "Specialjordebok" från 1752 och ett fragment från 1742. Esp. vol. III d:2.
35. Som t.ex. i "Jordebok öfwer alla ägendomar som tillhöra hans Excellence Herr Riksrådet Frälsemarskalken Riddaren och Commendeuren af Kongl. Majts. Orden Högwälborne Grefve Axel Fersen, författad år 1790", i Stafs.: Fk. vol. 37. RA.
36. Om rusttjänstlängder se L.G. Linde "Sveriges finansrätt" s. 548 ff. Om rusttjänsten i allmänhet se A. Thomson a.a. s. 65 ff. och L.G. Linde "Systematisk framställning af svenska kameral-lagfarenheten" s. 352 ff.
37. Jmfr. här L. Herlitz a.a. s. 37.
38. Se ovan s. 40.
39. Årsräkenskaper för Aljö. Stafs.: Fk. vol. 196. RA.
40. Årsräkenskaper för Björkvik. Rålambs. vol. 59. RA.
41. Årsräkenskaper för Björnö. Sfh. vol. E 9336. RA.
42. Årsräkenskaper för Esplunda. Esp. vol. III ga: 1. RA.
43. Årsräkenskaper för Hjälmarnäs. Stafs.: Fk. vol. 214. RA.
44. Årsräkenskaper för Ljung. Stafs.: Fk. vol 54. RA.
45. Årsräkenskaper för Mälsåker. Stafs.: Fk. vol. 186. RA.

46. Verifikationer till årsräkenskaperna för Nor år 1765. Nor. vol. 14. RA.
47. Årsräkenskaper för Nor. Nor. vol. 14. RA.
48. Årsräkenskaper för Penningby. Rydb. vol. E 7509. RA.
49. Årsräkenskaper för Rydboholm. Rydb. vol. E 7514—7515. RA.
50. Jmfr. den jordebok i årsräkningarna som utgjorde norm för den verkliga uppbörden och där dessa dagsverken upptas under rubriken "Rustningshemmanens räntor". Stafs.: Fk. vol. 173. RA.
51. Årsräkenskaper för Steninge. Stafs.: Fk. vol. 173. RA.
52. Årsräkenskaper för Stensta-Bottna. Bielkes. vol. E 2311—2312. RA.
53. Årsräkenskaper för Tidö. Tidö. vol. 192. RA.
54. Årsräkenskaper för Tuna. Rydb. vol. E 7632—7633. RA.
55. Årsräkenskaper för Tureholm. Tureh. vol. E 6988 och 6989. RA.
56. Se kassaräkningen i "Wijks gårds Book för följande åhr 1752, 1753, 1754, 1755, 1756, 1757, 1758". AåW. vol. E 2881. RA.
57. Siffran för mjöl är något för hög eftersom vi inte dragit av den del som år 1751 omvandlades till körslor. Orsaken till detta är att vi inte känner kvantiteten mjöl som förvandlats.
58. Årsräkenskaper för Wik. AåW. vol. E 2880—2881. RA.
59. Jmfr. här t.ex. L. Herlitz a.a. s. 35 ff. som för sina genomgångna gods (Lindholmen och Mariedal i Skaraborgs län) kan visa på en avlösning av småpersedlar och annat i enbart en penningränta.
60. Det behöver knappast ens påpekas att denna typ av uträkningar är vanskliga. Framförallt är det W. Kula a.a. s.32 ff., som betonat vanskligheterna med att beräkna värden av produkter som inte alls eller bara delvis, säljs på en marknad. Jmfr. här också K. Tribe "Land, labour and economic discourse" s. 32 ff. Se också L. Herlitz "Markegångspriser och relativ prisutveckling vid 1700-talets mitt" s. 34 ff. Den sistnämnde författaren är på samma sätt tveksam till om markegångstaxorna på något meningsfullt sätt gav uttryck för ett i verkligheten existerande prissystem, samt i vilken mån de olika "produkternas priser var priser i samma mening, formade på samma sätt och av principiellt samma slags faktorer". Herlitz tycks dock anse att spannmål "var i högre grad en vara" än när det gällde andra persedlar som värderades enligt markegång. Detta skulle i så fall rättfärdiga vår förvandling av spannmålsräntan i pengar.
61. Se nedan s. 126 ff.
62. Se nedan s. 101 ff.
63. Jmfr. D. Torbrand a.a. s. 14 och 139.
64. Kontrakten i Esp. vol. III e: 4. RA.
65. Detta syftar naturligtvis på Kungl. Maj:ts husesynsordning.
66. Jordeboken i Esp. vol. III d: 2. RA. Att denna jordebok betraktades som normgivande när det gällde uttaget av dagsverken, framgår klart av en PM "Instruction för Befallningsmannen som kommer att 1 April styra öfver Espelunda sätesgård". I denna PM som undertecknats av ägaren själv, heter det att det ". . . är min befallning det i allt noga efterlefva denna Jordebok och hålla arbetet därefter . . ." Esp. vol. III d: 1. RA.
67. Enligt en handling "Uträkning efter Markegången" för hemmanräntorna 1777—1885. Esp. vol. III c: 1. RA.
68. Stafs.: Fk. vol. 47. RA.
69. Stafs.: Fk. vol. 48. RA. Enligt jordeboken av år 1790 var det bara tre frälsehemman som var utarrenderade på detta sätt mot en bestämd penningsumma. Se Axel Fersens jordebok från 1790. Stafs.: Fk. vol. 37. RA.
70. Stafs.: Fk. vol. 48. RA.
71. Stafs.: Fk. vol 37. RA.
72. Stafs.: Fk. vol. 178. RA.
73. Nor. vol. 34. RA.
74. Av handlingen framgår att dessa hjälpedagsverken avlöstes mot pengar. Alla övriga uttogs dock uppenbarligen i natura.
75. Denna handling saknar titel men har karaktär av jordebok. Nor. vol. 34. RA.
76. Denna jordebok överensstämmer i stort sett med en som är daterad 31/12 1754. Rydb. vol. E 7508. RA.
77. Wästerlisa betalade 600 dl. kmt. och var enligt marginalanteckningarna "qvidt alt annat"; Räknö betalade 100 dl. kmt. förutom spannmålsränta och Stommarö 180 dl. kmt. utom

spannmålsräntan. Penningräntan översteg annars sällan 50 dl. kmt. Något liknande bör också vara fallet vid några gårdar där inga anteckningar om dagsverken finns. Så anges t.ex. den höga penningräntan för 6 mtl. frälse i Bro s:n vara orsakad av "tilökning för extra dagswärken och tull för wed". Rydb. vol. E 7508. RA.

78. Rydb. vol. E 7508. RA.
79. Stafs.: Fk. vol. 37. RA.
80. Stafs.: Fk. vol. 157. RA.
81. Bielkes. vol. E 2311. RA. Se även nedan s. 128.
82. Tidö vol. 208. RA. För en närmare presentation av listan, se nedan s. 82 ff.
83. Tidö. vol. 174. RA. För Barkarö by Per Andersson anges att han uttröskat 12 tr. säd vid gården istället.
84. Enligt jordeboken gjorde dessa samma dagsvärken som frälsebönderna p.g.a. att "Sätesägaren sielf för dessa hemman rustar". Rydb. vol. E 7626. RA. Enligt bestämmelserna kunde en frälseägare inte äga dispositionsrätt utan bara uppbära räntan enligt jordebok när det gällde augmentshemmanen. Se L.G. Linde "Systematisk framställning af svenska kameral-lagfarenheten" s. 357.
85. Tureh. vol. E 6967. RA.
86. Se ovan s. 46. Tureh. vol. E 6978. RA.
87. Kartbeskrivningen har hur som helst inte tillkommit senare än 1764. Den ingår i en packe som har ett försättsblad där det står skrivet: "Jordebok af 1710, Värdering af 1757 samt beskrifning och Calculer af 1764 öfver Ulfsunda jemte Förteckning öfver de saker som skulle åtfölja köpet (1764)". Det köp som åsyftas är köpet av Ulvsunda enligt kontrakt den 4/4 1764 av Kungl. Secr. Friherre Fredrik Preis från de Bielkeska arvingarna.
88. Bielkes. vol. E 2293. RA.
89. Enligt en jordebok som bör ha tillkommit under 1740-talet. Bielkes. E 2293. RA. "Åhrliga räntan" från 1739. Bielkes. vol. E 2306. RA.
90. AåW. vol. E 2874. RA.
91. AåW. vol. E 2874. RA. Jmfr. dock bonden Anders Persson i Fröwyy By som enligt kontrakt av den 6/12 1762 fått befrielse från "ordinarie skiutsresor, kiörslor och dagswärcken . . . Om några kiörslor, skiutsresor och dagswärcken fodras af honom är han wäl skyldig utgiöra dem, dock mot betalning". Enligt kontraktet av den 4/12 befrias också två Gällsätrahemman i Ålands s:n, bönderna Arfwed och Jan Jansson, från "den vanliga dagswärcken och kiörslor som de öfriga Wyks bönder förrätta".
92. E.F. Heckscher "Sveriges ekonomiska historia" del II:1 s. 276 ff.
93. Tidö. vol. 208. RA.
94. Se not 27 ovan.
95. K. Wicksell "Finanztheoretische Untersuchungen nebst Darstellung und Kritik des Steuerwesens Schwedens" s. 169. Jmfr. också L. Herlitz "Jordegendom och ränta" s. 153 ff., som diskuterar denna fråga mer utförligt.
96. Detta synsätt har dock kritiserats. T.ex. så skriver K. Tribe a.a. s. 32 att "However, this surplus . . . is no fixed amount, for it does not follow that the value of the crops directly rendered, the price of crops sold in order to render money rent, and the value of the services performed by the feudal peasant, are in any way comparable. Indeed, the shifting from one to the other on the part of the lord presupposes that advantages are to be gained from one form over another: there is no unitary surplus which simply takes on different forms". Men en sådan kritik missar själva huvudpunkten när vi diskuterar överskottet som en rent fysisk kategori och speciellt när det gäller relationen mellan dagsverken och övrig ränta. Att all produktion kräver tid och fysiska resurser vare sig den sker vid bondgården eller vid huvudgården, är snarast en självklarhet. Ett ökat uttag av dagsverken måste under sådana förutsättningar innebära att böndernas möjlighet att producera ett överskott även i spannmål och andra produkter klart minskar.
97. Se främst nedan s. 126 ff.
98. För en sådan ståndpunkt se s. 40.
99. M. Revera a.a. s. 56. För rättvisans skull bör naturligtvis påpekas att detta inte alls är hennes ståndpunkt.
100. L. Herlitz a.a. s. 159 framhäver starkt sedvanerättens betydelse för uttaget av ränta. Räntekravet var, enligt Herlitz ". . . starkt konventionaliserat, d.v.s. underbyggt av hävd, sedvanerätt eller lag".

101. Se nedan s. 40 och vidare s. 126.
102. Se H. Swenne a.a. s. 144 ff., L.G. Linde "Sveriges finansrätt" s. 233 ff., K. Ågren a.a. s. 101 ff. och R.M. Klinckowström "Grundskatterna" s. 32 ff.
103. K. Ågren a.a. s. 106 och L.G. Linde a.a. s. 234.
104. L.G. Linde "Sveriges ekonomirätt" s. 165.
105. Esp. vol III c:1. RA. Det fanns till och med ett tryckt formulär när det gällde skattefrälsehemmanens dagsverksavlösning som löd: "För Åhr 17 ..... räntar efter Närikes fasställte Markegång ... Skattefrälsehemmanet ... i ... socken ... Dal ... öre silfmt.; hwilkens ränta inehafwes af ... Om mantalsdagswerken in natura äro utgjorde, så afräknas the för dem under thenna summa begripna ... Dal ... öre silfmt." Esp. vol III c:1. RA.
106. Bielkes. vol. E 2308. RA. Segersjö säteri, som också innehades av Thure Gabriel Bielke och som han erhållit genom sitt gifte med Anna Margareta Oxenstierna låg i Alsters s:n, Närke och Örebro län.
107. "Uppbördsbok öfwer Noors Landboränta Pro Anno 1718" Nor. vol. 33. RA.
108. "Räckenskaper som utvisar wad Bönder och Torpare under Noor och Knifsta gårdar äro Skyldiga". Nor. vol. 31. RA.
109. Se B. Thordeman a.a. s. 10.
110. AåW. vol. E 2881. RA. Uppgifterna ur "Wijks gårds Book för följande åhr 1752, 1753, 1754, 1755, 1756, 1757, 1758".
111. Se listan "Åhrliga räntan af Fölligande Bonde Hemman som Nu för tiden ligga under Ulfsunda Herregård ...", som är daterad den 25/10 1739. Bielkes. vol. E 2306. RA.
112. Årliga räkenskaper för år 1763. Rålamb. vol. 58. RA.
113. Se ovan s. 59.
114. Dessa extraktjordeböcker fördes i det närmaste årligen under perioden 1731—1823. Stafs.: Fk. vol. 48. RA.
115. Extraktjordeböcker vid Ljung för åren 1754, 1756, 1757, 1776 och 1797. Stafs.: Fk. vol. 48. RA.
116. "Iakttaganden för Herr Secreteraren Stenberg ...", daterad den 24/9 1813. Stafs.: Fk. vol. 50 b. RA.
117. Jmfr. här räntan i början av 1750-talet s. 53.
118. "Kort beskrifning öfwer Segersiö Sätesgård med inunderliggande hemman och lägenheter ...", i Bielkes. vol. E 2308. RA. Jmfr. här M. Revera a.a. s. 59 ff.
119. L. Herlitz a.a. s. 74 ff.
120. K. Ågren a.a. s. 165.
121. M. Revera a.a. s. 59.
122. Se dokumentet "Afskrifning öfwer 2ne Hemman som till förna hafwa warit skatte ..." Nor. vol. 3. RA. Enligt "Åhrlige Räntan eller Jordeboken uppå hans Excell. Kongl. Rådet högwälborne grefwe Nils Gyllenstolpes godz, belägna uti ...", som är daterat 1690 hade Wråå köpts från kronan 1638. Nor. vol. 3. RA.
123. Enligt "Special Jordebok öfwer Noors Gårds underliggande hemmans räntor", som visserligen är odaterad, men som bör ha tillkommit i nära anslutning till "Specialjordebok öfver Noors Gårdz ..." som upprättades 1725. Detta framgår av stilsort o.d. Nor. vol. 3. RA.
124. Avräkningsbok 1708. Nor. vol. 33. RA.
125. Nor. vol. 33. RA.
126. "Uppbördsbok, hvarefter nedanstående hemmans skatt kommer, att uppbäras för år 1763", i verifikationerna till Noors årsräkenskaper år 1763. Nor. vol. 14. RA.
127. Nor. vol. 33. RA. Handlingen är utan titel, men har årtalet "1792" med stora siffror på framsidan.
128. Se ovan s. 59. "Minnesbok rörande Noors säteri och underliggande lägenheter. Anno 1761". Nor. vol. 34. RA.
129. Se ovan s. 65. Avräkningsbok för år 1708 och "Uppbördsbok öfwer Noors Landboränta Pro Anno 1718". Nor vol. 33. RA.
130. Ett antal av dessa dagsverken kan också ha gjorts som betalning för restantier.
131. Nor. vol. 33. RA.
132. "Jordebok öfwer alla ägendomar som tillhöra ... Grefve Axel Fersen författad år 1790". Stafs.: Fk. vol. 37. RA.
133. Jordeböcker som är möjliga för vårt syfte är:

1) "Åhrlige ränta på then Ädle . . . Matthias Soops arv och ägsne med förläningsgodz Åhr 1630". Stafs.: AW, CG, AMS. vol. 48. RA.
2) "Åhrligh Räntan och Jordebok af Närskrefne hemman under Sätesgården Mähls Åker P° A° 1681". Stafs.: AW, CG, AMS. vol. 47. RA.
3) "Jordebok på Kongl. Rådets och . . . herr Gustaf Soops Frälse Godz". Denna jordebok är odaterad, men bör ha tillkommit strax efter år 1700, eftersom avkastningen av huvudgården i tr. spannmål etc. beräknas efter "1700 åhrs förning". Stafs.: AW, CG, AMS. vol. 48. RA.
4) "Jordebok öfver Grefvinnan Högwälborna Fru Anna Maria Soops egne Frelse, arfve och aflingegods . . . Anno 1728". Stafs.: AW, CG, AMS. vol. 48. RA.
5) "Jordebok öfwer alla ägendomar som tillhöra . . . Grefve Axel Fersen författad år 1790" Stafs.: Fk. vol. 37. RA.

134. Detta gällde t.ex. Wiggeby. Se jordebok nr. 4 i not. 133 ovan. Om begreppet "ofruktbara fodringar, se B. Ekeberg a.a. s. 26.
135. Jmfr. även Steninge nedan s. 74.
136. I 1790 års jordebok (nr. 5 i not 133) uppförs en mantalsränta på 2:44:10 rdr. bco. per mantal för alla hemman under Mälsåker. I Anna Maria Soops jordebok (nr. 4) är mantalsräntan mer differentierad. Två Nälstahemman kunde t.ex. uppföras för en mantalsränta av 13:7:9 9/10 dl. smt. De var båda 7/8 mantal. Lika stora var två andra Nälstahemman som hade en mantalsränta på 15:13:9 9/10.
137. "Extract Jordebok öfver Kongl. Majts och Kronones Ordinarie och Extraordinarie räntor . . . år 1790" i Landsbok för Södermanland. Sla: Lk E I: 241. ULA.
138. Se kronans jordebok för Ytterselö s:n 1770. Sla: Lk G IIa: 86e. ULA. När det gäller omvandlingarna se H. Lindgren a.a. s. 39 ff.
139. Se J. Falkman "Orternas undervisning", L.G. Linde "Sveriges finansrätt" och R.M. Klinckowström a.a., för en genomgång av vilka persedlar och räntetitlar som utgick på olika ställen.
140. För detta se t.ex. L. Herlitz a.a. s. 54 ff.
141. Om "alterum tantum" se L.G. Linde a.a. s. 266.
142. I specialräkningen för Selebo h:d i Landsboken ingår i "kronans gewinst" en omvandling av salpeterhjälpen från kronovärde 7:10:2 rdr. bco till 28:40:8 rdr. bco. Med hjälp av vilken persedel som salpeterhjälpen förvandlades framgår dock inte. Se Landsboken för Södermanland. Sla: Lk E 1: 241. ULA.
143. Se R.M. Klinckowström a.a. s. 231 ff. Jmfr. också J. Falkman a.a. s. 22.
144. Dokument i Stafs.: Fk. vol. 157. RA.
145. Enligt "Project till Contract med bönder under Steninge" stadgades att: "För det hemman en åbo innehar, har han att utgöra samma ränta så i säd som i penningar, nemligen det Contanta i Banco, på sätt förr warit, lika för arbetsskyldigheter på hvarje helt mantal, och i proportion på de mindre, nemligen 40 dagsvärken, 8 hemresor, 8 Stockholmsdito, utan någon ersättning . . . samt förrätta hvad arbete som hälst efter bud och kallelse då för hvarje opgjort dagsverke betalas 4 sh. i Banco, varje hemkörning 24 sh. och för varje Stockholmsresa 32 sh. alt i Banco . . ." Med detta pris på dagsverken ansågs godset göra en vinst på 10 sh. per dagsverke. Stafs.: Fk. vol. 157. RA.
146. "Jordebok öfver alla ägendomar som tillhöra . . . Grefve Axel Fersen författad år 1790". Stafs.: Fk. vol. 37. RA.
147. "Jordebook uppå Steeninge underliggiande Godz belägne i . . .", upprättad av Carl Gyllenstjerna 16/9 1698. Stafs.: Fk. vol. 157. RA.
148. Detta framgår av anteckningarna i 1790 års jordebok. Stafs.: Fk. vol. 37. RA.
149. I Landsbokens "Specialräkning öfver Kongl. Majts. och Kronans Ordinarie och extraordinarie Medel och Räntor uti Lång-, Seming- och Erlinghundra häraders fögderi . . . för år 1790", finner vi ett konto med titeln "Förvandling öfver Ordinarie Räntan" var summor sedan infördes under kontot "Kongl. Majts. och Kronans Gewinst och Bisparde Räntepersedlar". Här beräknades den vinst som kronan gjorde när räntor omvandlades från kronovärde till markegång. De mantalsräntor som krono- och skattebönderna skulle göra beräknades först efter kronovärdet. Gärden angavs på detta sätt till 2:20:2 2/5 rdr. bco, byggningshjälpen till 36 sh., salpetershjälpen till 24:6 sh., dagsverkspenningen till 1 rdr. och boskapspenningen till 32 sh., allt i banco. Frälsebönderna skulle på samma sätt göra salpetershjälp och boskaps-

penning till hälften. Tillsammans blir detta när det gäller krono- och skattebönderna 5:16:8 2/5 rdr. bco. Det är denna summa som vi kan jämföra med den mantalsränta som angetts ovan. Shla: Lk E 1:77. ULA.

150. Här har de priser som finns i 1790 års jordebok använts. I något fall (gäller lin och talg) har vi istället använt markegångstaxan för Erlinghundra m.fl. härader år 1790 i Shla: Lk E 1:77. ULA.
151. Se L.G. Linde a.a. s. 264 ff., L. Herlitz a.a. s. 63 n. 44 och K. Ågren a.a. s. 68.
152. Under rubriken "Förwandling öfver Ordinarie Räntan . . .", framgår att gärdesspannmålen, 3 1/4 tr., förvandlades á 3:18 rdr. bco per tunna, 1/2 lass hö á 16 sh. och 5 kärvar halm á 9 sh. Byggningshjälpen utgjordes på olika sätt: i Lång-, Seming- och Erlinghundra uppenbarligen med 18 lass ved á 4 sh. och i Håbo h:d med 9 lass ved á 4 sh. och 18 sh. i reda mynt. De 6 öke- och 12 drängedagsverkena utgick med 22 resp. 8 sh. Boskapspenningen och salpetershjälpen utgick uppenbarligen med en fast summa pengar på samma sätt som angavs i not 149 ovan: salpetershjälpen med 24:6 sh. och boskapspenningen med 32 sh. 1790 års Landsbok. Shla: Lk E 1:77. ULA. För en diskussion omkring begreppet "Kronans gewinst" se L.G. Linde a.a. s. 547 ff. och K. Ågren a.a. s. 69.
153. Några uppgifter om skjutsfärdspenningen finns inte i förvandlingskontot. Det framgick dock ovan att Broby utgjorde denna artikel. Vi har därför antagit att den utgjordes med 1:16 dl. smt. per mantal enligt gängse norm. För detta se L.G. Linde a.a. s. 269 ff. och R.M. Klinckowström a.a. s. 31.
154. Anledningen att vi när det gäller Räfsta och Rosta lägger till ordet "minst", är att vi inte känner hur några av artiklarna i den extraordinarie räntan skulle uttas i verkligheten. Vi har därför antagit att de utgick efter det belopp som anges 1698, d.v.s. vi betraktar artiklarna som satta i en fast summa pengar.
155. Tureh. vol. E 6992. RA.
156. Dagsverken uppförs bara i ett enda fall och det är vid Öfre Mölna "med qvarnen", där dagsverken för 48:— dlk. kmt. uppförs i debet och förvandlas i pengar i kredit.
157. "Jordebok uppå Hans Höggrefvel. Excellences Riksrådets, Riddarens och Commendeurens af Kongl. Maj[ts] Orden Högwälborne Grefve Herr Thure Gabriel Bielkes Frälse Gods under Giedde och Örboholms Säterier". Tureh. vol. E 7029. RA.
158. Ytterstene 1/2 mtl. betalade enligt 1769 års uppbördslängd vardera 11:9 dl. kmt., 4 tr. spannmål, 13 1/2 sklp. fläsk, 2/3 gås, 1 får, 1 1/3 höna och 14 ägg. Enligt 1763 års jordebok skulle dessa hemman betala 16:29 dl. kmt., 9 tr. spannmål, 1:17 1/2 lisp. fläsk, 1 får, 1 gås, 2 höns och 20 ägg. Någon exakt halvering av räntan är det alltså inte fråga om här. Vissa artiklar uttogs med mindre än hälften än tidigare, men de flesta uttogs till mer än hälften på de båda hemmanen. I den inlevererade uppbörden (enligt uppbördslängdens kreditsida) förvandlades 2/3 gås till 4 dl. kmt.
159. Tuna i mtl. som delats enligt 1769 års uppbördslängd; Eflingeby som i 1763 års jordebok sägs bestå av två halvgårdar har i 1769 års uppbördslängd delats i 3 tredjedelshemman; Råmora 1/2 mtl. till 2 fjärdedelshemman, Luckebohl 1/2 mtl. till 2 fjärdedelshemman samt Lagnö från 1 mtl. till 2 halva hemman. Dessa hemman fick räntan förändrad helt i enlighet med förmedlingen.
160. Ahlby skulle enligt 1763 års jordebok ränta 18 dl. kmt., 9:7 tr. spannmål, 1 lisp. smör, 1 får, 1 gås, 2 höns, 20 ägg, 6 årliga hästar och 4 sågstockar. I 1769 års uppbördslängd anges istället på debetsidan 300 dl. kmt.
161. Enligt 1763 års jordebok skulle detta hemman ränta 8:21 dl. kmt., 6 tr. spannmål, 12 tr. mjöl, 1 tr. salt grön ål och 6 lisp. fläsk. I 1769 års uppbördslängd har räntan förändrats så att åbon nu gör 8:21 dl. kmt., 6 tr. spannmål, 7 tr. mjöl, 3 lisp. fläsk. 1/2 tr. salt ål samt dagsverken för 48 dl. kmt.
162. Enligt 1763 års jordebok skulle detta hemman ränta 18:6 dl. kmt., 3:5:2 2/5 tr. spannmål, 1 lisp. smör och 2 årliga hästar; enligt 1769 års uppbördslängd 18:6 dl. kmt., 3:4 tr. spannmål, 1 lisp. smör och 2 årliga hästar.
163. Enligt 1763 års jordebok 11:26 dl. kmt., 5 tr. mjöl och 1 lisp. torr ål; enligt 1769 års uppbördslängd 11:26 dl. kmt., 6 tr. mjöl och 1 lisp. torr ål.
164. Enligt 1763 års jordebok 3 dl. kmt., 1:1 tr. strömming samt skut- och matsäckspengar; enligt 1769 års uppbördslängd 6:4 dl. kmt., 1 1/4 tr. strömming och 10 dl. kmt. skut- och matsäckspenning.

165. Gäller Öfwervik 1/2 mtl., Yttersvik 1/2 mtl., Westankärr 1/2 mtl., Kärr 1/2 mtl., Granhusa 1 mtl., Afwelbro 1/2 mtl., Wackebohl 1/2 mtl., Kungsbohl 1 mtl., Gisletorp 1/4 mtl., Qvarnby 1/2 mtl. och Risbohl 1/2 mtl.
166. "Jordebook uppå Grefwinnans . . . fru Eva Horns Frälsegodz under Giedde och Örboholms Sätherier Pro Anno 1716". Tureh. vol. 7028. RA.
167. "Ransaak och Skattläggning efter Indfägne order öfver följande hemman och lägenheter angående bytet mellan hans Kongl. Maij^{t} och Cronan, så ock högwälborne . . . Nils Bielke åhr 1684 och 1694 nembl^{n} . . . "Denna handling är daterad den 6/6 1703 och skattläggningen bör ha tillkommit ungefär vid samma tidpunkt. Tureh. vol. E 7042. RA.
168. Eva Horns jordebok Tureh. vol. E 7028. RA.
169. "Specialräkning för Jönåker, Hönö och Hölebo härader. Pro Anno 1703". Landsbok för Södermanland år 1703. Sla: Lk E 1:61. ULA.
170. "Wijks gårdsbok för följande år 1752, 1753, 1754, 1755, 1756, 1757, 1758" AåW. vol. E 2881. RA.
171. "Jorde Bok öfver Wiks Sätesgård med underliggande hemman, torp och lägenheter. Upprättad Åhr 1758". AåW. vol. E 2903. RA.
172. Det gäller Häljesta 1 mtl. i jordeboken men två halva hemman enligt gårdsboken; Biällsätra d:o och Siggefora 1/2 mtl. i jordeboken men två fjärdedelshemman enligt gårdsboken. Frö-wyy anges i jordeboken till 2 mtl. I gårdsboken upptas tre enheter, men utan angivelse av mtl.
173. Se ovan s. 21 ff.
174. G. Utterström a.a. s. 854.
175. "Dagswärksjournal wid Tidö Sätesgård ifrån den 3 juni 1790". Tidö. vol. 208. RA.
176. "Jordebok öfver alla under Tidö Sätesgård befintlige Hemman och Torp". Tidö. vol. 174. RA. Denna jordebok är av extraktkaraktär och anger för varje enhet en konkret brukare. Vi bör alltså med någorlunda säkerhet kunna betrakta de ovan angivna 18 hemman som ett lika stort antal gårdar.
177. Se ovan s. 60.
178. D. Torbrand a.a. s. 206.
179. D. Torbrand a.a. s. 207: "Torparna deltog i åkerbruket och vid boskapens skötsel, men de var inte främst jordbruksarbetare. Som arbetskraft hade de snarast karaktären av servicepersonal, kunniga i varjehanda hantverk och slöjd. De förfärdigade alla slags husgeråd och redskap, ombesörjde isupptagning, brännvinsbränning och tvätt. De deltog i linberedning och trädgårdsarbete, de användes dessutom för diverse budskickning . . ." Att bönder dock i vissa fall även kunde göra denna typ av sysslor framgick dock av exemplet Esplunda i vårt material. Se ovan s. 57 ff.
180. Jmfr. dock här E. Salander som i sin "Utförlig Gårdz-Fogde Instruction" s. 205, påpekade vikten av att torparnas dagsverken framförallt användes till gårdsbruket och ingenting annat. Salanders gårdsfogdeinstruktion var dessutom som D. Torbrand hävdar, klart normgivande för andra instruktioner av liknande slag under 1700-talet. Se D. Torbrand a.a. s. 205.
181. Se ovan s. 62 ff.
182. Att sådana tillkom framgår t.ex. av förhållandena vid Esplunda där torparna t.ex. måste hjälpa frälsebönderna att hålla gärdesgårdarna i stånd. "Stortorparna" räknades när det gällde alla övriga pålagor lika med fjärdedelshemmanen och de flesta andra torp som åttondelshemman. Se "Jorde Bok öfver de under Espelunda Sätesgård lydande Hemman och Lägenheter, Upprättad Åhr 1782". Esp. vol. III d:2. RA.
183. H. Swenne a.a. s. 150.
184. Se diskussionen ovan s. 21.
185. "Rydboholms godsets Extract Räkenskaper från den 1 april 1747 till samma tid 1748". Rydb. vol. E 7514. RA.
186. För ett negativt omdöme om mantalslängderna i detta avseende, se A. Forsell "Några bidrag till mantalsskrivningslagstiftningens historia 1723—1812" s. 166.
187. G. Lext "Mantalsskrivningen i Sverige före 1860" s. 48 ff. I mantalskommissarieinstruktionen av år 1693, och som hade giltighet vid pass hundra år fram i tiden, hette det att: "Alltså vill kungl. Maj:t hava ridderskapet och adeln därför (d.v.s. från mantalspenningarna, min anm. LM) förskont så väl för dess egne personer som deras hustrur och barn samt hov- och tjänstefolk, där de njuta hel års lön och gå till adelsmannens disk och duk". Se G. Lext a.a. s. 50.

188. G. Lext a.a. s. 149 ff.
189. T.ex. G. Lext a.a. s. 246: "Om jag skulle våga uttala något generellt om mantalsunderslevet, skulle det snarast bliva en varning mot att sätta alltför mycken tro till de uppgifter därom som förekomma". Jmfr. också C. Winberg "Folkökning och proletarisering" s. 146 ff.
190. Det bör betonas att dessa gods består av flera huvudgårdar med drängar och pigor på varje sådan huvudgård. Det stora antalet drängar här är alltså en smula missvisande. Under Nor fanns både Knivsta och Ledinge med eget folk; under Tureholm Örboholm; under Tidö fanns Ternö och Stensta-Bottna bestod ju av två huvudgårdar.
191. Framgår av statlistan i gårdsräkningen. Nor. vol. 14. RA.
192. Framgår av statlistan i gårdsräkningen. Tureh. vol. E 6989. RA.
193. "Backstubor som utgöra Dagswercken i andetiden", i en handling från 1792 som presenterats ovan s. 83. Nor. vol. 33. RA.
194. Ett klarläggande på denna punkt skulle i själva verket kräva en mycket omfattande undersökning som det inte finns plats för här. Jmfr. här t.ex. S. Montelius "Säfnäsbrukens arbetskraft och träkolsförsörjning 1600–1865" s. 148 ff. som kan kartlägga en rad sådana backstugor under bruken, men inte förrän 1830-talet. D. Torbrand a.a. nämner dock inga sådana. Jmfr. också G. Utterström a.a. s. 727.
195. D. Torbrand a.a. s. 208. Jmfr. också G. Utterström a.a. s. 729.
196. D. Torbrand ibid.
197. E. Salander "Förnyad Gårds-Fogde Instruction" s. 18 ff.
198. Erik Salander var den förste som betonade statarnas roll: "Ehuru det är litet brukeligit, likwäl är det mycket nyttigt wid en Gård och Gods, at hafwa gifta Legodrängar. En stuga gjör ingen stor kostnad, men deremot ökas Barn och Folkhopen, som wid alla tilfällen är nödig. Sådan gifter Dräng är mera ledig och stadig, och Hustrun med Barnen spinna wissa tider, och wissa gjör hon til Gården hjelpedags-wärken mot lindrigaste betalning". E. Salander a.a. s. 17 ff. Jmfr. L. Furuland "Statarna i litteraturen" kap. 1, för en diskussion om Salander.
199. Vi angav redan ovan att det nära nog är omöjligt att skilja mellan vad som var löneutbetalningar, lån, gratialier o.s.v. i persedelkontona. Men för att visa att sådana utbetalningar i naturapersedlar bör ha varit obetydliga, presenteras här för några gods, poster i persedelskontona som skulle kunna vara löneutbetalningar, men som lika gärna naturligtvis kan vara lån o.s.v. Som vi kan se är dessa extremt fåtaliga:

År	*Poster*	*Tillfaller*
Penningby		
1750	2 tr. spannmål	"Förtäring åt främmande"
	—:5 tr. spannmål	skomakare
	1:3 5/24 tr. spannmål	torpare, en bonde
	2:2 tr. spannmål	piga
	1 tr. spannmål	torpare
	1 tr. spannmål	fiskare
	1:17 lisp. kött & fläsk	"åt främmande"
	—:6 lisp. kött & fläsk	bonde/torpare?
	—:3 lisp. kött & fläsk	murare
	—:3 lisp. humle	"extra förtäring"
	—:2 lisp. humle	torpare
	—:4 lisp. humle	slåtteröl
	—:5 lisp. humle	piga
Ljung		
1750	—	—
1751	—	—
1752	—:7 tr. spannmål	?
1753	7:4 tr. spannmål	?
	3:5 lisp. kött & fläsk	?
Esplunda		
1749	3:4 tr. spannmål	fiskare, drängar, 3 torpare
	1:1 lisp. kött & fläsk	?
1750	1:6 tr. spannmål	torpare
	1:10 lisp. fläsk	bönder

1751	—:5 tr. spannmål	torpare
	3:3 lisp. fläsk & kött	fiskare, bonde
1752	1 tr. spannmål	fiskare
	1:10 lisp. fläsk & kött	?

Björkvik

1763	1:2 tr. spannmål	1 torpare, 2 drängar
	—:14 lisp. fläsk	"till bröllop"
1764	—:4 tr. spannmål	?
	1 lisp. kött	?
1765	1:10 lisp. kött	?

Källor: Esp. vol. III ga:1; Rålamb. vol. 59. RA; Rydb. vol. E 7509. RA. och Stafs.: Fk. vol. 54. RA.

200. Se årsräkningar för Rydboholm och Mälsåker under de berörda åren. Rydb. vol. E 7514–5. RA. och Stafs.: Fk. vol. 186. RA.
201. Det bör observeras att ingenting sagts om statare ovan. I den mån sådana förekom har de hamnat under rubriken "drängar" i diskussionen ovan. Statare bör å andra sidan ha varit extremt ovanliga vid mitten av 1700-talet. Se L. Furuland a.a. kap. 1 och G. Utterström a.a. s. 791 ff. Vid en genomgång av mantalslängderna fann vi i några enstaka fall gifta drängar. Vid Tuna anges t.ex. att av 5 drängar var 2 gifta. Shla: Lk. E 1:36. ULA. Detsamma gällde Penningby där 2 av 4 drängar var gifta. Dessa hade också varsin piga. Shla: Lk. vol. E III:4. ULA. Även vid Tureholm finns en gift dräng 1750. Sla: Lk vol. E II:98. ULA.
202. Se ovan s. 82 ff.
203. "Jorde Bok öfwer de under Espelunda Sätesgård lydande Hemman och Lägenheter, Upprättad Åhr 1782". Esp. vol. III d:2. RA. Se även ovan s. 57 ff.
204. För bönderna se ovan s. 62. För torparna: "Syneinstrument" av den 13/5 1757 för Ulvsunda i Bielkes. vol. E 2305. RA.
205. Dokument betitlat "1792" i Nor. vol. 33. RA. Se även ovan s. 59 ff.
206. "Jorde Bok öfwer Thuna Berustade Säterii med underliggande . . .", daterad 1760. Rydb. vol. E 7626. RA.
207. "Jordebok öfver alla under Tidö Sätesgård befintlige Hemman och Torp" daterad 1795. Tidö. vol. 174. RA. Se även ovan s. 61.
208. Se ovan s. 92.

Noter till kap. 4:

1. E.F. Heckscher "Sveriges ekonomiska historia sedan Gustav Vasa" del II:1 s. 231 ff. Jmfr. också K. Åmark "Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830" s. 35 ff.
2. E.F. Heckscher a.a. s. 233.
3. Hos t.ex. J. Blum "The end of the old order in rural Europe" s. 160 betonas detta starkt: "Only the surplus left after meeting his needs went to the market".
4. E.F. Heckscher a.a. s. 231 ff.
5. A. Kullberg a.a. s. 104 ff.
6. Här framgår t.ex., a.a. s. 106, att Penningby i Uppland sålde hö i stora mängder till Stockholm omkring sekelskiftet 1700.
7. Som exempel kan nämnas B. Hedenstierna a.a. Fortfarande finns också mycket att hämta hos K. Åmark a.a. kap. 2.
8. D. Torbrand a.a. s. 271 ff., 277 ff. och 325 ff.
9. J. Granlund-G. Holm "Per Brahes Oeconomia eller hushållsbok för ungt adelsfolk" s. xx.
10. J. Granlund-G. Holm a.a. s. 188. Detta har också uppmärksammats av M. Revera a.a. s. 22.
11. Se vidare nedan s. 111 ff.
12. Volymen i Stafs.: Fk. vol. 20. RA.
13. Uppgifterna för Aljö i årsräkenskaperna för Aljö 1749 och 1750. Stafs.: Fk. vol. 196. RA.
14. Uppgifterna för Björvik i årsräkenskaperna för Björvik 1763, 64 och 65. Rålamb. vol. 59. RA.

15. Uppgifterna för Björnö i årsräkenskaperna för Björnö 1752, 53 och 54. Sfh. vol. E 9336–7. RA.
16. T.ex. en kvittens från den 30/1 1752: "Handelsman hr. Swen Kullman från Giötheborg, nu wistandes i Örebro, behagar betala till herr Landshövdingen . . . Adolph Mörner för lefvererta ett hundra två tunnor spannmål, två tusende sjuhundratio dl. kopparmynt, som uti Herr Directeuren Nicolas Sahlgrens Conto attesteras. Gravendahl d. 30 januari 1752. Hans Ström". Esp. vol. III gb:1. RA.
17. Uppgifterna för Esplunda i årsräkenskaperna för Esplunda 1750, 51, 52, 53. Esp. vol. III ga:1. RA.
18. Uppgifterna för Hjälmarnäs i årsräkenskaperna för Hjälmarnäs 1749, 50 och 51. Stafs.: Fk. vol. 214. RA.
19. Koncepträkenskaper 1748–50. Stafs.: Fk. vol. 20. RA.
20. Samtidigt lades stora summor ut på inköp av oxar: år 1750 2756 dl. kmt., år 1751 3492 dl. kmt., år 1752 8305:16 dl. kmt., och år 1753 7372 dl. kmt.
21. Uppgifterna för Ljung i årsräkenskaperna för Ljung 1750. Stafs.: Fk. vol. 54. RA.
22. Här finns dock något motstridiga uppgifter. I koncepträkenskaperna anges att 3 tr. vete kommit från Mälsåker under räkenskapsåret 1749–50 och sålts till en hökare Sohm i Stockholm. I Mälsåkers godsräkenskaper anges dock för samma år inga leveranser av vete. Istället har det angetts att 3 tr. ärter levererats till Stockholm. Någon bör här ha gjort ett misstag, vem vet vi inte. Vi har här antagit — helt godtyckligt — att det var fråga om 3 tr. vete.
23. Uppgifterna för Mälsåker i årsräkenskaperna för Mälsåker 1749 och 1750. Stafs.: Fk. vol. 186. RA. Angående koncepträkenskaperna se not 12 ovan.
24. Ordalydelsen i Nors årsräknings spannmålskonto för 1763. Nor. vol. 14. RA.
25. Uppgifterna för Nor i årsräkenskaperna för Nor 1764, 65 och 66. Nor. vol. 14. RA. En liten mängd av den spannmål som fördes till Stockholm kan ha gått till hovkonsumtion. Så anges t.ex. i 1763 års räkning att 11:4 tr. havre gått till "hovets hästar".
26. Att en del av de inlevererade produkterna såldes i Stockholm framgår t.ex. av en volym "Högwälborna Fru Grefvinnan Christina Pipers och grefveliga Braheska sterbhusets Cassa Räkning för år 1758", där hovets räkenskaper uppfördes. Volymen är visserligen från en något senare period än den som behandlats här, men den bör ändå ge en fingervisning om att sådan försäljning pågick. När det t.ex. gäller den spannmål och andra produkter som kom från det skånska Skarhult, står det att ". . . i början av denna månad" (maj månad, min anm. LM.) "med Skiepparen Jöns Nilsson hitkomna 100 tunnr hafra samt fläsk och kiött, är försåldt och till Cassan influtet . . .". Detta gäller också persedlar från Rydboholm. Den 20/1 1758 såldes t.ex. 2 tr. spannmål som kommit från Rydboholm i Stockholm för 84:– dl. kmt. I vilken mån detta skett även med produkter från Penningby vet vi inte. När den räkning som diskuterats ovan sammanställdes år 1758, var Penningby utarrenderat. Rydb. vol. E 7499. RA.
27. Uppgifterna för Penningby i årsräkenskaperna för Penningby 1751–52, 52–53 och 53–54. Rydb. vol. E 7509. RA.
28. Uppgifterna för Rydboholm i årsräkenskaperna för Rydboholm 1746–47, 47–48, 48–49 och 49–50. Rydb. vol. E 7514–5. RA.
29. I alla persedelkonton med få undantag anges posten "Hofförtäringen såwäl på Rydboholm som i Stockholm".
30. Uppgifterna för Tidö i årsräkenskaperna för Tidö 1752, 53, 54 och 55. Tidö. vol. 192. RA.
31. Under t.ex. 1751–52 konsumerades på detta sätt 19:6 tr. spannmål, 28:6 tr. malt, 1 oxe, 7 getter, 48 får, 29 svin, 20 grisar, 17:4 lisp. smör samt ett stort antal småpersedlar. Tidö. vol. 192. RA.
32. Uppgifterna för Tuna i årsräkenskaperna för Tuna 1747–48, 48–49, 49–50 och 50–51. Rydb. vol. E 7632–3. RA.
33. Från Skarhult skeppades varje år stora mängder spannmål till Stockholm och till de uppländska godsen. År 1750 skeppades på detta sätt 291 tr., år 1751 980 tr., år 1752 660 tr. och år 1753 924 tr. spannmål. Se gårdsräkenskaperna för Skarhult-Pugerup 1750–53. Rydb. vol. E 7724–5. RA. Vi hittar sällan några spår av denna spannmål när den väl lämnat Skåne. Även om den levererades till Rydboholm eller Tuna fördes den aldrig upp i tillgångssidan i spannmålskontot. Den säljs och inkomsterna uppförs direkt i hovets kassaräkning. Det var som vi såg åtminstone fallet för år 1758, där en sådan årsräkning finns bevarad. Se not. 26. ovan.

34. Uppgifterna för Tureholm i årsräkenskaperna för Tureholm 1749, 50 och 51. vol. E 6988–9. RA.
35. I en volym kvittenser i det Bielkeska arkivet finns t.ex. en kvittens från den 1/10 1748 som har undertecknats av Abraham Myrman vilken skötte det Bielkeska husets ekonomiska förvaltning under denna tid. I denna kvittens erkänns att 238 lisp. mjöl erhållits från Tureholm och att detta parti "blifwit här i staden försåldt". Bielkes. vol. 2303. RA.
36. Att betalning erlades för denna spannmål som fördes till Garpenberg och andra ställen, framgår av von Liewens egna kassaräkningar som finns bevarade för åren 1723–1744. I den volym som upptar kassaräkningar för åren 1740–44. anges t.ex. för år 1740 att 191:7 1/2 tr. råg och 176:3/4 tr. korn skickats till Garpenberg och att betalning – sammanlagt 6448:15 dl. kmt. – erlagts för detta. Liknande uppgifter finns också för övriga år.
37. Uppgifter för Wik i årsräkenskaperna för Wik 1751, 52, 53 och 54. AåW. vol. 2880–1. RA.
38. Olika persedlar levererades också till Wik utan att betalning erlades enligt godsets kassakonto. Det gäller produkter som hampa, salt, strömming, tjära, spik, kalk, murtegel m.m. Jmfr. s. 65 ovan där det framgick att byggnadsverksamhet pågick vid Wik under 1750-talet.
39. När det gäller definition av dessa begrepp följer vi indelningen som gjordes ovan. Som försåld produkt menar vi dels de persedlar som uppfördes i godsets kassaräkning och dels de persedlar som såldes, men där inkomsterna gick direkt till ägaren. Som "leverans" betraktar vi de persedlar som levererades till hovet för att där konsumeras eller eventuellt säljas vidare.
40. När det gäller strömmingen anges ingen sådan fångst under året i räkenskaperna. Den strömming som gick till statfolkets löner kan naturligtvis ha lagrats sedan ett tidigare år. Strömmingen kan också ha levererats från något annat Brahegods eller från hovet i Stockholm, utan att man brytt sig om att notera detta i räkenskaperna. Att den inte inköpts framgår dock av tab. 4:3 ovan.
41. Om denna fråga se nedan s. 122 ff.
42. För en förklaring av denna term se ovan s. 97.
43. När det gäller Wik se not 38. ovan. När det gäller Tureholm finner vi att under 1749 sändes från Stockholm eller andra Bielkegods till detta gods korn, malt, salt, lin, spik och näver; år 1750 nötkött, salt, hampa, näver, tjära och beckolja samt 1751 en häst samt järn.
44. W. Kula a.a. s. 141. Jmfr. här E.F. Heckscher "Merkantilismen" del 2 s. 173, som menade att merkantilisternas "profit upon alienation" hade en liknande utgångspunkt: ". . . varornas avsättning betraktades som självändamål . . . Följden blev . . . att ingen betydelse tillmättes konsumtionen eller behovstäckningen som sådan och att, omvänt, dispositionen av inhemska produktivkrafter icke uppfattades som någon ekonomisk kostnad".
45. W. Kula a.a. s. 141.
46. Se även nedan s. 109 ff.
47. E.F. Heckscher a.a. s. 169.
48. Merkantilisterna syftade närmast till att profitera på denna naturasektor genom att monopolisera den – Heckschers "stadspolitik"! – medan reformmerkantilisterna snarare ville öka marknadens omfång genom "handelns och näringarnas frihet". För en diskussion om skillnaden mellan dessa båda skolor när det gäller Sverige se K. Petander "De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträda i litteraturen" s. 105 ff. och 186 ff. Jmfr. också L. Magnusson "Economic thought and group interest" s. 254 ff. och dens. "Eli Heckscher, Mercantilism and the favourable balance of trade".
49. Se t.ex. A. Smith "The wealth of nations" del II s. 180. Detta har också påpekats av L. Herlitz "The concept of mercantilism" s. 102 ff.
50. År 1751 sändes en mindre mängd talg, fläsk och fårkött till Stockholm. Detsamma sker år 1753. Stafs.: Fk. vol. 54. RA.
51. Detta är naturligtvis någonting som betonas av lokaliseringsteoretiker allt sedan von Thünens "Der Isolierte Staat", som utkom med sin första del år 1826 och den andra år 1850. För en diskussion om von Thünens modell se också P. Hall (ed.) "Von Thünens isolated state", E. Schneider "Johann Heinrich von Thünen" samt R. Abler-J. Adams-P. Gould "Spatial organisation" s. 346 ff. För andra lokaliseringsteoretiska bidrag i detta avseende se T. Palander "Beiträge zur standortstheorie".
52. Detta framgår av framställningen ovan s. 100.
53. Tuna har av källmässiga skäl bearbetats under åren 1748–51. Innan 1752 innehades dock detta gods inte av Eric Brahe utan av J.G. Sack. Detta är anledningen till att detta gods inte medtagits i diskussionen här.

54. Se not 26 och 33 ovan.
55. År 1752 säljs vid Skarhult-Pugerup mjölk för 93:— dl. smt., 4:7 lisp. humle för ca. 44:— dl. smt., "Jord- och träfrukter" för 88:16 dl. smt., 18 lisp. ull, 14 lisp. lödja, 18 skinn och en hud, nötter m.m. för 61:31 dl. smt., 22 lass hö, 14 tr. vete och 74 travar halm. Årsräkningen för Skarhult-Pugerup år 1752. Rydb. vol. E 7724. RA.
56. Se ovan s. 99 ff.
57. Se ovan s. 99.
58. Bearbetar vi "Djurens Conto" i de olika årsräkningarna för Aljö 1749, Björkvik 1763, Björnö 1752, Esplunda 1750, Ljung 1751, Medevi 1750, Mälsåker 1749, Penningby 1753, Rydboholm 1746, Tidö 1752, Tuna 1748 och Tureholm 1750 finner vi att det genomsnittliga antalet hästar var 12, oxar, tjurar samt stutar: 30, kor och kvigor: 35, får och lamm: 83 samt till sist i genomsnitt 21 svin. Ljung hade år 1751 4 hästar, 23 oxar (exklusive stallade oxar), tjurar och stutar, 10 kor, 48 får och lamm samt 15 svin. Rydboholm hade år 1746 8 hästar, 20 oxar, tjurar och stutar, 30 kor och kvigor, 92 får och lamm samt 14 svin. För källorna se not 13, 14, 15, 17, 21, 23, 27, 28, 30, 32 och 34. För Medevi 1750 se Stafs.: Fk. vol. 207. RA.
59. Se ovan s. 45.
60. Se ovan s. 106.
61. Se ovan s. 88.
62. För en diskussion om denna "kritiska gräns" mellan åker och äng, se t.ex. E.F. Heckscher a.a. del II:1 s. 189 ff. och F. Dovring "Agrarhistorien" s. 35 ff.
63. Vid Tidö såldes visserligen också en stor mängd smör, vilket framgick ovan s. 100. Men detta ändrar inte helhetsintrycket. Vid Tidö producerades överhuvudtaget en förhållandevis stor mängd animaler. T.ex. år 1752 avkastade boskapen 30 lisp. smör, 19:10 lisp. fläsk, 49:10 lisp. kött, 105 tjog ägg, 14 lisp. ull, 17 hudar och 110 skinn. Tidö. vol. 192. RA.
64. Från Wik levererades spannmålsprodukter samt någon ull och lödja till Stockholm och Uppsala. Vi vet dock inte i vilken mån dessa persedlar som levererades till Stockholm såldes eller konsumerades. Se ovan s. 101.
65. För detta problem se ovan s. 55 m.fl. ställen.
66. I årsräkenskaperna fördes i nästan samtliga fall särskilda boskapskonton. Ofta fanns ett konto med debet och kredit för varje djursort. Höns, gäss och liknande uppfördes dock mera sällan. Dessa konton ger för det första upplysningar om kreatursstockens storlek, dels i början av räkenskapsåret i debet och dels när räkenskaperna avslutas som "behållning" i kredit. Förändringarna under året anges också under beteckningar som "störtad", "förvandlad till" (t.ex. från kviga till ko), "såld", "levererad", "slaktad" o.s.v. i kredit och under beteckningar som "inköpt" och "förvandlad från" o.s.v. i debet. Här anges också ibland antalet tillkomna ungdjur. Där uppgifter om sådana tillkomna ungdjur finns, är det möjligt att beräkna en årlig produktion även när det gäller boskapsaveln. Vid sidan av att sådana uppgifter saknas i många fall, stupar ändå detta på svårigheten att hitta meningsfulla priser. Detta speciellt som vår källa inte anger vikt, kvalitet, ålder o.s.v. hos djuren. För detta se även D. Torbrand a.a. s. 284–314.
67. För detta se ovan s. 98.
68. När det gäller Medevi kom närmare en tredjedel – 2503:8 dl. kmt. av 9609:16 dl. kmt. – av de totala penningintäkterna från utarrendering av Medevi hälsobrunn år 1750. Stafs.: Fk. vol. 207. RA. När det å andra sidan gäller Björnö svarade penningavraden för i genomsnitt under åren 1752–54 nästan exakt 50 % – eller 6611:31 dl. kmt. – av de totala penninginkomsterna. Sfh. vol. 9336–7.
69. För en allmän framställning se E.F. Heckscher a.a. del II:2 s. 661 ff. och 705 ff. Om förbuden mot "landsköp" se främst K. Åmark a.a. kap. III. Se också G. Utterström .a.a. del 2 s. 49 ff.
70. För dessa undantag se K. Åmark a.a. s. 66.
71. A. Chydenius "Den Nationnale Winsten" s. 50. Denna skrift som gett författaren titeln "en finsk föregångare till Adam Smith", utkom från trycket första gången 1765. Se C.G. Uhr "Anders Chydenius 1729–1803. A finnish predecessor to Adam Smith".
72. Denna koppling mellan merkantilistisk "stadspolitik" och handelskapitalism görs i L. Magnusson "Eli Heckscher, mercantilism and the favourable balance of trade".
73. G. Utterström a.a. s. 50.
74. Detta har speciellt påpekats av K. Åmark a.a. s. 41, 44 m.fl. ställen. För konkreta undersökningar se t.ex. K. Stadin "Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar" s. 78 ff. och G. Carlsson "Enköping under frihetstiden" s. 25.

75. Speciellt tydligt var detta när det gällde norrlandsbönderna. Se G. Utterström a.a. s. 51 ff. För Mälardalens bönder se K. Åmark a.a. s. 41 m.fl. ställen.
76. K. Åmark a.a. s. 23.
77. K. Åmark a.a. s. 37: "För det större uppsvenska jordbruket var Bergslagen det förnämsta, ja, nästan det enda avsättningsområdet".
78. K. Åmark a.a. s. 41.
79. A. Hegardt "Akademiens spannmål" s. 128 ff. Jmfr. också H. Lindgren a.a. s. 89 ff.
80. K. Åmark a.a. s. 37 ff.
81. K. Åmark a.a. s. 38.
82. Se ovan s. 98.
83. Uppgifter i årsräkenskaperna samt verifikationer för år 1749—50 och i det Fersenska kontorets koncepträkenskaper. Stafs.: Fk. vol. 20 och 196. Det bör dock tilläggas att vi i majoriteten fall inte kan avgöra inköpsstället.
84. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1752—53. Sfh. vol. E 9336. RA.
85. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1763—64. Rålamb. vol. 59. RA.
86. Denna spannmål angavs bara i spannmålskontot. Att pengar erhölls för denna spannmål framgick ovan s. 99.
87. I spannmålsräkningen anges angående denna spannmål: "herr factorn kiöpt som han lefverat penningar till hans nåd grefven för . . ." Följaktligen uppfördes inte denna inkomst i kassaräkningen.
88. I spannmålsräkningen anges här att denna spannmål "dito bönderna kiöpt som äfven penngarna äro lefverade för . . ."
89. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1751—52. Esp. vol. III ga:1. RA.
90. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1749—50. Stafs.: Fk. vol. 214. RA.
91. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1749—50. Stafs.: Fk. vol. 54. RA.
92. Se ovan s. 99 ff.
93. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer och i Fersenska kontorets koncepträkenskaper. Stafs.: Fk. vol. 20 och 186. RA.
94. Se ovan s. 100.
95. Uppgifterna i årsräkenskaperna för år 1763—64. Nor. vol. 14. RA.
96. Att fisken såldes direkt av fiskarna framgår av en förteckning över den sålda fisken, som anges vara uppförd "efter fiskarnas däröfver hållna karfstockar". Förteckningen finns i verifikationerna till år 1751—52 års räkenskaper. Karvstocken bestod, som bekant, "av en fyrkantig stav eller pinne, i vilken man på tvären inskar skåror för att markera varuleveranser eller andra prestationer". P.A. Grandell a.a. s. 17 ff.
97. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1751—52. Rydb. vol. E 7509. RA.
98. Se ovan s. 100.
99. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1746—47. Rydb. vol. E 7514. RA.
100. Under året inköptes minst 2 kvarnstenar, stop, flaskor, mått m.m., rödfärg, spik, gångjärn, murtegel, tjära och kalk till Nysätra krog för tillsammans 648:15 dl. kmt.
101. Från Stensta till Stockholm levererades t.ex. år 1750—51 30 tr. vete, 28 tr. råg, 35 tr. korn, —:3 tr. ärter, 14:10 lisp. smör samt mindre mängder fläsk, kött, ull, mjöl, lärft, blaggarn, oxar, kalvar, svin, höns, kycklingar, ägg, bräder. Till Ulvsunda levererades också 33 får samt till Beateberg en mindre mängd humle. Se årsräkningen 1750—51. Bielkes. vol. E 2311. RA.
102. Se ovan s. 101.
103. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1750—51. Bielkes. vol. E 2311. RA.
104. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1751—52. Tidö. vol. 192. RA.
105. Se ovan s. 101.
106. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1747—48. Rydb. vol. E 7632. RA.
107. Se ovan s. 101.
108. Uppgifterna i årsräkenskaper samt verifikationer för år 1751—52. Tureh. vol. E 6989. RA.
109. Se ovan s. 101.
110. Uppgifterna i gårdsboken för åren 1747—51. AåW. vol. E 2880. RA.
111. Som inspirationskälla här måste vi främst nämna W.S. Jevons "The solar period and the price of corn" från 1875 och senare omtryckt i dennes "Investigations in currency and finance". Det betyder naturligtvis inte att Jevons var den förste som menade sig kunna se ett sådant samband. Samma tankar uttrycks också hos T. Tooke-W. Newmarch "A history of

prices and the state of circulation from 1793 to 1837" del 1. För en allmän diskussion om förhållandet mellan konjunkturcykeln och skörderesultat se t.ex. H.L. Moore "Economic cycles: their law and cause", G. Haberler "Prosperität und depression" s. 149 ff., W.G. Mitchell "Business cycles: the problem and its setting" och J. Åkerman "Om det ekonomiska livets rytmik" s. 101 ff.

112. Se T.S. Ashton "An economic history of England: The eighteenth century" s. 60 ff. och dens. "Economic fluctuations in England 1700–1800", kap. 2. En liknande uppfattning kan man också hitta hos W. Kula a.a. s. 76 och 100 ff.
113. J.D. Chambers "The Vale of Trent" s. 39 ff. och G.E. Mingay "The agricultural depression 1730–1750" s. 323 ff. Denna ståndpunkt återkommer också i Chambers' och Mingay's gemensamt skrivna "The agricultural revolution 1750–1870" s. 38 ff.
114. Se t.ex. W. Abel "Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa" s. 156 ff., G. Utterström a.a. del 1 s. 216 ff. och W. Kula a.a. s. 82 ff.
115. L. Jörberg a.a. del II s. 161 ff. På s. 172 drar han slutsatsen att: "Av ovanstående undersökning är det fullt klart att varken skörderesultatet eller utbud av spannmål i enskildheter alltid visar samband med prisförändringar ... Många fler faktorer än enbart skördarna var avgörande för prissättningen".
116. Detta har också påpekats av A. Hegardt a.a. s. 163.
117. Ett sådant försök har exempelvis gjorts av W.G. Hoskins "Harvest fluctuations and English economic history 1480–1619" och dens. "Harvest fluctuations and English economic history 1620–1759".
118. Detta har påpekats främst av J.D. Gould "Agricultural fluctuations and the English economy in the eighteenth century s. 320.
119. Om lagring av spannmål se nedan s. 122 ff.
120. Se ovan s. 55 not 60.
121. Se ovan s. 108.
122. Se nedan s. 121.
123. Se ovan s. 38.
124. Det är detta Kula syftar på när han skriver: "Investments could be decided not because the market conditions had become more favourable to the demesne ... but on the contrary because market conditions had worsened and the lord wanted to make up for the losses sustained by increasing overall produktion, to maintain his own standard of living and social position". W. Kula a.a. s. 52. Jmfr. också G.E. Mingay "English landed society in the eighteenth century" s. 178 ff. Ett konstaterat ökat utbud under år av låga priser behöver dock inte tyda på att godsägarna försökte kompensera sig. Vad som behöver diskuteras åtminstone när det gäller Sverige är vilken betydelse prisförändringar hade för utbudsförändringar *överhuvudtaget*. Stämmer det mönster vi hittat här att utbudsförändringar och skördeförändringar har ett starkt positivt samband, blir det självklart att ett ökat utbud går hand i hand med sjunkande priser. Både utbud och pris skulle alltså vara beroende av en tredje variabel: skörden.
125. K. Åmark a.a. s. 37. Om möjligheten att lagra spannmål se också A. Hegardt a.a. s. 163 ff.
126. Se ovan s. 38. Den "behållna" spannmålen vid Penningby var 1752 197:6 tr., 1753 153:5 tr. och 1754 247:4 tr. Den "behållna" spannmålen vid Rydboholm var 1747 66:2 tr., 1748 73:7 tr. och 1749 80:6 tr. Den "behållna" spannmålen vid Tuna slutligen var 1748 35:2 tr., 1749 257:5 tr. och 1750 114:7 tr. Rydb. vol. E 7509, 7514 och 7632–3. RA.

Noter till kap. 5:

1. Se B.H. Slicher van Bath "The agrarian history of Western Europe 500–1850" s. 221 ff., W. Abel "Agrarkrisen und Agrarkonjunktur" s. 182 ff. och G.E. Mingay "English landed society in the eighteenth century"' s. 52 ff.
2. J. Blum "The end of the old order in rural Europe" s. 163: "The rise in prices that started in the 1740's and continued on into the early years of the next century increased the cash income of lords who sent goods to market". Detta gällde naturligtvis också de bönder som producerade för marknaden. För detta se W. Abel a.a. s. 200.
3. W. Abel a.a. s. 189 ff. Jmfr. också J. Blum a.a. s. 163.

4. Om förhållandena i Frankrike i detta avseende se W. Abel a.a. s. 198 och H. Sée "Histoire économique de la France" vol. I. s. 179; för förhållandena i Tyskland se W. Abel a.a. s. 199 och för England se G.E. Mingay a.a. s. 52 ff.
5. Det som G.E. Mingay a.a. s. 56 skrev när det gällde England bör också ha gällt andra områden i Europa: "In the second half of the eighteenth century, the position of landlords became very much brighter".
6. L. Jörberg a.a. del II s. 7.
7. Det finns dock vissa uppgifter hos D. Torbrand a.a. kap. 14, A. Kullberg a.a. s. 133 ff. och H. Rosman a.a. del 2 bil. B och del 3 bil. B samt hos A. Soom "Der Herrenhof in Estland" kap. 11.
8. Se ovan s. 40, nedan s. 126.
9. Se t.ex. R.H. Hilton "Rent and capital formation in feudal society", G.E. Mingay a.a. s. 167, H.J. Habakukk "Economic functions of landowners in the seventeenth and eighteenth century" s. 92 ff., W. Kula a.a. s. 51 och J.P.P. Higgins-S. Pollard "Aspects of capital investment in Great Britain" s. 178.
10. Se t.ex. B.A. Holderness "Landlords capital formation in East Anglia 1750–1870" s. 434 ff. och G.E. Mingay a.a. s. 167. Se vidare nedan s. 134.
11. Se ovan s. 13. Tendensen att uppdela huvudgårdsjorden på olika lotter förstärkte säkerligen detta fenomen. Att ett sådant system tillämpades framgick t.ex. ovan s. 58 när det gällde Esplunda. Detta är också orsaken till att ett ökat räntetryck vid godset kunde ge upphov till minskad kapitalbildning hos bönderna, och därmed också vid hela godset sett som en helhet. För detta se R.H. Hilton s.s. s. 53 ff. Detta gäller naturligtvis bara under förutsättning att jordägaren inte själv investerade. För denna fråga se ovan s. 14 not 31.
12. Detta har främst betonats av W. Kula a.a. Se ovan s. 107.
13. Se även ovan s. 118.
14. Se ovan s. 101 ff.
15. Hos D. Torbrand a.a. kap. 14 diskuteras det "ekonomiska utbytet av godset". Författarinnan har dock avstått från en total beräkning av intäkter, kostnader o.s.v. dels med hänvisning till källmaterialets brister, men också p.g.a. svårigheten att beräkna värdet av naturaintäkterna.
16. W. Kula a.a. s. 35. De "produkter" han nämner är "land, buildings, raw materials, etc. and above all, labour".
17. "The enterprise we are considering appears highly profitable if we take into account solely the monetary sector, and clearly deficient if we include in our calculations an approximation of the non-monetary investments. This result can be taken as typical. In fact, this is what we generally get when we analyse a feudal enterprise". W. Kula a.a. s. 33. Detta resonemang blir naturligtvis absurt om vi inkluderar dessa "non-monetary investments" från den egna produktionen även i debet.
18. W. Kula a.a. s. 35 ff.
19. W. Kula a.a. s. 35.
20. Se ovan s. 40, 64 m.fl. ställen.
21. N. von Törne a.a. s. 215 ff. Resonemanget förs under kapitelrubriken "Huru en Landt-Egendom bör wärderas, så wid köp, som under arrende-willkor".
22. Törne lägger dock till här att "Häruti inbegripes således icke det tjenstefolk, som til egen beqvämlighet nyttjas". Sådana grupper sågs alltså inte som produktiva. Deras löner var som hos Adam Smith att betrakta som utlägg i form av improduktiv konsumtion och skulle betalas av ägarens revenue.
23. Hos M. Revera a.a. s. 56 kan vi också hitta en sådan "på det hela taget korrekt vinst- och förlusträkning" från 1662. A. Soom a.a. kap. 11 presenterar också regelrätta vinst- och förlusträkningar.
24. När det t.ex. gäller den valda siffran för skörden, motiveras den med att den är den vanliga under "normala väderår".
25. Observera att torparnas dagsverken här värderats till 2 dl. kmt. per styck. Det är en något högre summa än vad som angavs i L. Jörberg a.a. för Stockholms län 1758. Daglönardagsverket betingade här ett pris på 16 öre smt.
26. Värderingsinstrumentet i Bielkes. vol. E 2311. RA. Efter denna vinst- och förlusträkning över Stensta följer en likadan när det gäller Båttna.
27. Se även ovan s. 46.

28. Handlingen i Tureh. vol. E 6978. RA.
29. Det är heller knappast rimligt i en ekonomi där någon alternativ användning av jorden till annat än jordbruk knappast var möjlig. Detta bör också gälla byggnader vid godset o.s.v.
30. Regelbunden avskrivning var inte vanlig inom svensk bokföringspraxis förrän efter 1850. Den första svenska handbok där termen förekommer är J.F. Georgii "Handbok i handelsvetenskapernas alla särskilda grenar . . ." från 1859. Jmfr. här också P.A. Grandell a.a. s. 56 ff. och O. Sillén a.a. s. 88 ff.
31. Kula a.a. s. 33 ff. svarar naturligtvis nej på frågan om godsets produkter hade en alternativ användning. Det exempel han använder sig av är främst träprodukter. Hans "bevis" för att så är fallet är dock en smula kuriöst. Han diskuterar det hypotetiska fallet om alla de produkter som produceras och används "internt" vid godsen skulle köpas och säljas på en marknad. Under sådana förutsättningar menar Kula, måste marknadspriset på dessa produkter sjunka eftersom "the supply exceeds the demand in the economy as a whole". Men detta är naturligtvis inte självklart: ceteris paribus behöver ingenting hända när det gäller priserna. Alla produkter som hittills kunnat erhållas "internt" måste nu efterfrågas på marknaden. Efterfrågan kommer i själva verket att vara identisk som den var tidigare liksom utbudet, utom att alla produkter nu passerar marknaden. Bara under förutsättning av ett gigantiskt slöseri med resurser inom ramen för godsekonomin så att efterfrågan sjunker i samband med att alla resurser överförs till köp och försäljning på marknaden, kan en sådan slutsats hålla streck.
32. Se ovan s. 111.
33. Genom att använda hovkonsumtionen av spannmål vid godsen som en indikator på hovkonsumtionens betydelse överhuvudtaget, kan vi få en bild av dennas betydelse. Detta mått är naturligtvis inte perfekt. Spannmål var ju den persedel som i första han avyttrades. Men å andra sidan är detta den enda indikator som kan erhållas för alla gods: hovkonsumtionen varierade i övrigt i persedlar från gods till gods. När det gäller Tuna, Ljung, Mälsåker och Aljö antecknades ingen alls hovkonsumtion av spannmål för åren kring 1750. När det gäller de övriga får vi följande procentsiffror som anger hur stor del av årets skörd som går till hovkonsumtion: Björnö år 1752 12 %, Björkvik år 1763 5 % (vi har här också inkluderat en post på 11 tr. mjöl), Esplunda år 1749 6 %, Hjälmarnäs år 1794 0,4 %, Nor år 1764 5 %, Penningby år 1751—52 0,2 %, Rydboholm år 1747—48 10 %, Tidö år 1752 3 %, Tureholm år 1749 3 % och Wik år 1751 3 %. Den genomsnittliga procentsiffran här är ca. 3 %. Den ger en fingervisning om att hovkonsumtionen trots allt spelade en mindre roll vid godsen. Det allmänna intrycket av de flesta årsräkningar är också att utläggen i form av löner till tjänste- och statfolk var bra mycket större än utläggen i form av hovkonsumtion. När det gäller källorna se tab. 4:1.
34. Se ovan s. 40.
35. Se Meddelanden från Konjunkturinstitutet. Ser. B. kap. IV samt E. Lundberg "Produktivitet och räntabilitet" s. 53 ff. När det gäller diskussionen om skillnaden mellan "gross" och "gross gross investment" se J.P.P. Higgins—S. Pollard a.a. s. 7. För en diskussion om dessa och andra begrepp i nationalräkenskaperna se t.ex. I. Ohlsson "On national accounting".
36. Jmfr. också J.P.P. Higgins-S. Pollard a.a. s. 7.
37. Vi har här valt det lägre alternativet när det gäller inkomsten (1) vid de Braheska godsen samt Tureholm. Väljer vi istället de högre siffrorna för dessa gods, stiger det relativa driftsöverskottet per insatt dl. kmt. till ca. 530 %. Det bör också påpekas att driftsöverskottsnivån när det gäller Björnö och Wik är något överskattad, eftersom större persedelmängder levererades till dessa gods. Se anm. b) och e) i tab. 5:1. När det gäller Wik finns det dock ingen anledning att inkludera dessa leveranser som gäller uppförandet av nytt bostadshus till driftsutgifterna.
38. Kula a.a. s. 30 anger att: "In the course of a year each zloty spent yields a return of almost 1,50 times".
39. Bakom denna höga siffra döljer sig naturligtvis de årliga inköpen av stalloxar. Se ovan s. 99.
40. R.H. Hilton a.a. s. 42 ff.
41. B.A. Holderness a.a. s. 439 mäter här "gross gross capital formation" genom att lägga samman siffrorna för "landlords expenditure on repairs and improvements" för ett antal gods. Vid Holderness gods förekommer dock inte huvudgårdsdrift utan jorden brukas av arrendatorer. Detta gör naturligtvis att våra siffror för bruttoinvesteringar och Holderness "gross gross capital formation" knappast är jämförbara.
42. Hur pass omfattade dessa utlägg till hantverkare o.s.v. var har diskuterats ovan s. 90 ff.

43. Detta gällde t.ex. även Storbritannien. För detta se H.I. Habakukk "The long-term rate of interest and the price of land in the seventeenth century".
44. Sådana finns t.ex. över Stensta och Båttna i Bielkes. vol. E 2294 och kalkyler till bouppteckningen efter Anna Margareta Oxenstierna år 1755 i Oxenstiernska samlingen vol. E 1072. När det gäller Tureholm såg vi ovan s. 128 ff en sådan typ av inkomstkapitalisering.
45. Inlåningsräntan vid Riksbanken var efter 1742 ca. 4 % och handelshusens reverslån räntade regelmässigt 6 % vid denna tid. Se S. Fritz "Studier i svenskt bankväsen 1772–1789" s. 16 ff. och K. Samuelsson "De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815" s. 105.
46. När det gäller vårt källmaterial i övrigt har vi funnit kapitaliseringskvoter som ligger under 6 % men inga som överstiger denna procentsats. När det gäller Stensta-Båttna angavs i samband med bouppteckningen efter Anna Margareta Oxenstierna 1755 en kapitaliseringskvot på 2 %. Oxenstiernska samlingen vol. E 1072. RA. När det gällde "Bancovärderingen" av Tureholm år 1770 angavs 5 %. Tureh. vol. E 6978. RA. Till frågan om kapitaliseringskvoter återkommer vi i detta arbetes andra del.
47. Se ovan s. 116 ff.
48. G. Utterström a.a. s. 219.
49. G. Utterström a.a. s. 221 ff. Jmfr. också A. Hegardt a.a. s. 169 ff.
50. Här har bara gods som bearbetats för mer än tre år i följd medtagits.
51. En kostnadsförändring behöver naturligtvis inte ha kommit till stånd enbart som ett medvetet val. Prisförändringar kan naturligtvis också påverka kostnadsbilden. Vi kan alltså tänka oss ett fall där skörd och driftsöverskott ökar samtidigt som inkomsterna minskar genom att kostnadsbilden förändrats. Detta kan alltså antingen ha att göra med ett medvetet sänkande av kostnaderna eller genom att priserna på inköpta varor sjunker. Det senare är inget omöjligt antagande i samband med goda skördar.
52. Se ovan s. 123.
53. Visserligen stiger inkomsten från spannmålsförsäljningen vid Rydboholm från 3510 dl. kmt. till 4822:26 dl. kmt. mellan 1746 och 1747, men samtidigt stiger också t.ex. försäljningen av trädgårdsprodukter från 1044:2 dl. kmt. till 3000:16 dl. kmt. Se också ovan s. 100.
54. Se ovan s. 102.
55. Se ovan s. 99.

Noter till appendix 1:

1. L. Jörberg a.a. del I.
2. För olika uppfattningar om markegångsmaterialets värde se G. Myrdal "Cost of living in Sweden 1830–1930" s. 30, E.F. Heckscher "Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa" del II:2 s. 742, G. Olander "Spannmålspriser i Västergötland 1725–1744", H. Lindgren "Spannmålshandel och priser vid Uppsala Akademi 1720–1789" s. 281 ff. samt densamme "Markegångssättningen i Uppsala län 1720–1789" s. 118.
3. Se L. Herlitz "Markegångspriser och relativ prisutveckling vid 1700-talets mitt".
4. L. Jörberg a.a. s. 87.
5. Ibid.

Noter till appendix 2:

1. E. Ulsig "Danske adelsgodser i middelaldern" s. 353.
2. F. Skrubbeltrang a.a. s. 23, 71 och 354.
3. Ibid. s. 72.
4. Se ovan s. 60 och 81.
5. Se ovan s. 56.
6. Se ovan s. 60.

Tabellbilaga

Tabell 1. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Aljö 1749–52. Tr. spannmål och dl. kmt.[1]

År	*Skörd*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*
1749	132	5730	4872
50	92	2089	1033
51	247	5243	3875
52	173	9156	8014

Källa: Stafs.: Fk. vol. 196. RA.

Tabell 2. Skörd, utbud och spannmålsränta vid Esplunda 1750–58 samt inkomster och driftsöverskott 1750–53. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Utbud*	*Försåld andel*	*Spannm.-ränta*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*
1750	272	150	55 %	29	5461	3507
51	375	138	37 %	27	5542	3626
52	206	130	63 %	27	5351	3322
53	314	202	64 %	27	6808	4615
54	272	165	61 %	27		
55						
56	302	151	50 %			
57	167	12	7 %			
58	312	145	46 %			

Källa: Esp. vol. III ga: 1. RA.

Tabell 3. Skörd, utbud, spannmålsränta och priset på råg vid Ljung 1750–60 samt inkomster och driftsöverskott 1750–53. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Utbud*	*Försåld andel*	*Spannm. ränta*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*	*Rågpris*[2]
1750	401	502	125 %	233	18 128	5 350	22
51	408	635	156 %	304	15 630	6 862	14
52	305	443	145 %	284	21 384	14 167	19
53	327	450	138 %	240	23 817	12 646	22
54	329	458	139 %	239			20
55	269	444	165 %	264			22
56	321	383	119 %	267			28
57	180	186	103 %	185			38
58	324	583	180 %	339			46
59	288	447	155 %	295			38
60	301	471	156 %	222			24

Källa: Stafs.: Fk. vol. 20 och 54–5. RA.

Tabell 4. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Mälsåker 1749–52. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Inkomster*	Driftsöverskott
1749	196	9 373	7 819
50	85	3 853	1 725
51	268	9 990	4 773
52	155	11 340	8 640

Källa: Stafs.: Fk. vol. 186. RA.

Tabell. 5. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Rydboholm 1746–49. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*
1746	*206*	10 787	5 304
47	*204*	20 376	16 236
48	*205*	19 447	15 129
49	*174*	15 291	5 428

Källa: Rydb. vol. E 7514. RA.

Tabell 6. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Tidö 1752–55. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*
1752	275	11 388	7 425
53	340	13 847	10 770
54	319	11 913	8 513
55	317	12 615	8 288

Källa: Tidö. vol. 192. RA.

Tabell 7. Skörd, intäkter och avkastning vid Tuna 1748–51. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*
1748	233	8 206	4 978
49	219	5 751	476
50	271	3 880	394
51	246	9 404	5 756

Källa: Rydb. vol. E 7632–3. RA.

Tabell 8. Skörd, utbud, spannmålsränta och priset på råg[2] vid Tureholm 1770–78. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Utbud*	*Försåld andel*	*Spannm.-ränta*	*Råg-pris*
1770	439	54	12 %	89	
71	591	205	35 %	94	42
72	469	77	16 %	68	66
73	416	66	16 %	83	72
74	476	95	20 %	109	54
75	504	167	33 %	90	39
76					
77	530	207	39 %	87	48
78	509	87	17 %	91	48

Källa: Tureh. vol. E 6993–4. RA.

Tabell 9. Skörd, inkomster och driftsöverskott vid Wik 1751–54. Tr. spannmål och dl. kmt.

År	*Skörd*	*Inkomster*	*Driftsöverskott*
1751	393	15 207	12 549
52	259	10 079	7 426
53	316	9 475	6 902
54	387	13 877	10 416

Källa: AåW vol. E 2880–1. RA.

Anmärkningar till tabellerna:

1) Siffrorna har avrundats till jämna dl. kmt.
2) De priser som tillagts när det gäller Ljung och Tureholm har hämtats från godsräkenskaperna. Det pris som valts är medeltalet av försäljningspriserna för råg och korn i Ljungs fall och endast korn i Tureholms fall. Att inte korn medtagits i Tureholms fall beror på att korn var av liten betydelse i spannmålsförsäljningen. När det gäller Ljung har också de försäljningspriser som anges i det Fersenska kontorets koncepträkenskaper medtagits. I Esplundas fall har inga försäljningspriser hittats i de årliga räkenskaperna.

Källor och litteratur

A. Källor

RIKSARKIVET (RA)
Enskilda arkiv:
- Bielkesamlingen (Bielkes.)
  - Årsräkningar och verifikationer för Stensta-Bottna
  - Ekonomiska kalkyler
  - Syneinstrument och kartbeskrivning över Ulvsunda
  - Beskrivning över Segersjö säteri
  - Jordeböcker
- Espelunda gårdsarkiv (Esp.)
  - Årsräkningar och verifikationer
  - Statlistor
  - Jordeböcker
  - Landbokontrakt
  - Instruktioner och skrivelser
- Noorarkivet (Nor.)
  - Årsräkningar och verifikationer
  - Statlistor
  - Jordeböcker
  - Div. räkenskaper
  - Uppbördslängder
  - Dagsverkslängd
  - Minnesbok
- Oxenstiernska samlingen
  - Bouppteckning efter Anna Margareta Oxenstierna
- Palmstiernska släktarkivet
  - Årsräkningar för Thorslunda
- Rydboholmssamlingen (Rydb.)
  - Årsräkningar och verifikationer för Penningby
  - Årsräkningar och verifikationer för Rydboholm
  - Årsräkningar och verifikationer för Skarhult-Pugerup
  - Årsräkningar för Tuna
  - Statlistor
  - Jordeböcker och rusttjänstlängder
  - Grevinnan Christina Pipers privata kassaräkningar
  - Arrendekontrakt
- Rålambska stiftelsens arkiv (Rålamb.)
  - Årsräkningar för Björkvik
  - Statlistor
  - Besiktningsprotokoll
  - Bouppteckning efter Anders Rålamb
- Skånellaholmssamlingen
  - Årsräkningar

Stafsundsarkivet:
Fersenska kontoret (Stafs.: Fk.)
Gårdsräkningar och verifikationer för Aljö
Gårdsräkningar och verifikationer för Hjälmarsnäs
Gårdsräkningar och verifikationer för Ljung
Gårdsräkningar och verifikationer för Medevi
Gårdsräkningar och verifikationer för Mälsåker
Gårdsräkningar och verifikationer för Steninge
Statlistor
Fersenska kontorets koncepträkenskaper
Jordeböcker och rusttjänstlängder
Arrendekontrakt
Instruktioner till underlydande
Kalkyler och div. räkenskaper
Ägobeskrivningar
Axel Wachtmeister, Carl Gyllenstierna och Anna Maria Soop (Stafs.: AW—CG—AMS)
Jordeböcker
Säfstaholmssamlingen (Sfh.)
Årsräkningar och verifikationer för Björnö
Statlistor
Jordeböcker
Tidöarkivet (Tidö.)
Årsräkningar och verifikationer
Statlistor
Dagsverksjournal
Jordeböcker
Inventeringar och värderingar
Tureholms gårdsarkiv (Tureh.)
Gårdsräkningar och verifikationer för Ture- och Örboholm
Statlistor
Kalkyler och värderingar
Bancovärdering
Jordeböcker
Skattläggningshandlingar
Bouppteckning efter Ture Gabriel Bielke
Arkivet å Wijk (AåW)
Årsräkningar
Statlistor
Jordeböcker och rusttjänstlängder
Landbokontrakt
Carl Gustaf Liewens enskilda räkenskaper
PM från underlydande

Svea Hovrätts arkiv:
Adliga bouppteckningar

UPPSALA LANDSARKIV (ULA)
Stockholms länsstyrelses arkiv: Landskontoret (Shla: Lk)
Jordeböcker
Mantalslängder
Landsböcker

Södermanlands länsstyrelses arkiv: Landskontoret (Sla: Lk)
Jordeböcker
Mantalslängder
Landsböcker

Uppsala länsstyrelses arkiv: Landskontoret (Ula: Lk)
Landsboksverifikationer

Västmanlands länsstyrelses arkiv: Landskontoret (Vla: Lk)
Landsboksverifikationer

Örebro länsstyrelses arkiv: Landskontoret (Öla: Lk)
Landsböcker

Enskilda arkiv:
Granhammararkivet
Årsräkningar

B. Litteratur

Abel, W.: Geschichte der deutschen Landtwirtschaft. Stuttgart 1962.
Abel, W.: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Lübeck 1966.
Abel, W.: Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Hamburg 1974.
Abler, R.-Adams, J.-Gould, P.: Spatial organisation. London 1972.
Almqvist, J.A.: Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning, del 1:1–4:3. Stockholm 1931–76.
Anderson, P.: Passages from antiquity to feudalism. Thetford 1977.
Andræ, C.G.: Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid (Studia Historica Upsaliensia 4). Uppsala 1960.
Andrén, E.: Mälsåker. Ett Tessinslott vid Mälaren. (Nordiska muséets handlingar 21). Stockholm 1945.
Arkif för hushållningen och näringarna, nr. 26, 1830.
Arnberg, J.W.: Frihetstidens politiska ekonomi. Uppsala 1868.
Ashton, T.S.: An economic history of England: The eighteenth century. London 1955.
Ashton, T.S.: Economic fluctuations in England 1700–1800. Oxford 1959.
Bjurling, O.: The Baron's revolution. Economy and History, vol. II, 1959.
Bloch, M.: The rise of dependent cultivation and seignorial institutions, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. I. Cambridge 1971.
Bloch, M.: Feudal society, vol. I. Trowbridge 1975.
Blum, J.: The rise of serfdom in Eastern Europe. American Historical Review, vol. LXVII no. 4, 1957.
Blum, J.: Lord and peasant in Russia from the ninth to the nineteenth century. Princeton, New Jersey 1961.
Blum, J.: The end of the old order in rural Europe. Princeton, New Jersey 1978.
Boethius, B.: Dalfolkets herrarbete. Rig 1933.
Bois, G.: Crise du feodalisme. Paris 1976.
Bolin, S.: Skånelands historia, vol. 2. Lund 1933.
Bolin, S.: Medieval agrarian society in its prime: Scandinavia, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. I. Cambridge 1971.

Brauner, J.: Tankar om landtbrukets möjeligaste drift med mindre kostnad till större förkofring. (Samlingar af rön och afhandlingar rörande landtbruket, T. 1, 1755.)
Brenner, R.: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe. Past & Present no. 70, 1976.
Brenner, R.: The origins of capitalist development: a critique of neo-smithian marxism. New Left Review no. 104, 1977.
Brown, E.: The tyranny of construct: Feudalism and historians of medieval Europe. American Historical Review vol. LXXIX, 1974.
Brännman, E.: Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering. Lund 1953.
Cantillon, R.: Essai sur la nature du commerce en général. London 1931.
Carlsson, G.: Enköping under frihetstiden. Social struktur och lokal politik. (Studia Historica Upsaliensia 89). Uppsala 1977.
Carlsson, S.: Ståndssamhälle och ståndspersoner. Lund 1973.
Chambers, J.D.: The Vale of Trent 1670—1800. Economic History review, suppl. 3 (1957).
Chambers, J.D.-Mingay, G.E.: The agricultural revolution 1750—1870. Trowbridge 1975.
Chayanov, A.V.: The theory of peasant economy. Homewood Ill. 1966.
Chydenius, A.: Den Nationalle winsten. Stockholm 1929 (1765).
Clark, J.M.: Studies in the economics of overhead costs. Chicago 1947.
Clason, S.: Till reduktionens förhistoria. Gods- och ränteafsöndringarna och de förbudna orterna. Stockholm 1895.
Cooper, J.P.: In search of agrarian capitalism. Past & Present no. 80, 1978.
Coulborn, R. (ed).: Fedualism in history. Connecticut 1965.
Dahl, S.: Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse och näringsgeografi före 1860. (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar 6.). Lund 1942.
Dobb, M.: Studies in the development of capitalism. London 1963.
Dovring, F.: Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige. Lund 1947.
Dovring, F.: De stående skatterna på jord 1400—1600. (Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund, 49). Lund 1951.
Dovring, F.: Agrarhistorien. (Det levande förflutna 15). Uppsala 1953.
Dovring, F.: Agrarhistorisk forskning och svensk medeltidshistoria. Historisk Tidskrift 1953.
Ekeberg, B.: Om frälseränta. Stockholm 1911.
Elgenstierna, G.: Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser, vol. 1—9. Stockholm 1925—36.
Elgeskog, V.: Svensk torpbebyggelse från 1500-talet till laga skifte. Stockholm 1945.
Eneqvist, G.: Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie (Geographica nr. 4). Uppsala 1937.
Engeström, J. v.: Grunddragen utaf jordbrukets ekonomi. Stockholm 1881.
Eriksson, I.-Rogers, J.: Rural labor and population change (Studia Historica Upsaliensia 100). Uppsala 1978.
Ernby, E.: Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet (Studia Historica Upsaliensia 64). Uppsala 1975.
Falkman, J.: Orternas undervisning. Stockholm 1860.
Fischerström, J.: Påminnelser wid Sveriges allmänna och enskylta Hushållning. Stockholm 1761.
Fischerström J.: Utkast till en beskrifning om Mälaren. Stockholm 1785.
Forsell, A.: Några bidrag till mantalsskrivningslagstiftningens historia 1723—1812. Meddelanden från svenska riksarkivet 1930.

Forsell, A.: Kaggeholm. Stockholm 1939.
Forsell, E.: Kulturlandskapets utveckling i Sollentuna från 1500-talet till i början av 1900-talet. Ymer 1938.
Fridholm, M.-Isacson, M.-Magnusson, L.: Industrialismens rötter. Om förutsättningarna för den industriella revolutionen i Sverige. Lund 1976.
Fridlizius, G.: Swedish corn export in the free trade era. Patterns in the oath trade 1850–1880. Lund 1957.
Fristedt, E.: Försök till ekonomiskt bokhålleri vid landtegendomar. Stockholm 1831.
Fritz, S.: Studier i svenskt bankväsen 1772–1789. Stockholm 1972.
Furuland, L.: Statarna i litteraturen. Stockholm 1962.
Ganshof, F.L.: Feudalism. London 1942.
Genicot, L.: Crisis: from the middle ages to modern times, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. I. Cambridge 1971.
Georgescu-Roegen, N.: Economic theory and agrarian economics, i Georgescu-Roegen, N. Analytical economics. USA 1966.
Georgii, J.F.: Handbok i Handelsvetenskapernas alla särskilda grenar innehållande i sammanträngd framställning allt hvad till handelns förmånliga bedrifande är nödigt att vete, för handelskontor, köpmän, fabrikanter, näringsidkare, industri- och handelsskolor, utarbetad med ledning af de bästa in- och utländska hjelpkällor. Stockholm 1859.
Gidlöw, L.: Fredrik Axel Fersen som privatekonom och företagare. (Opubl. lic.avh. vid Hist. inst. vid Stockholms univ.) Stockholm 1969.
Gould, J.: Agricultural fluctuations and the English economy in the eighteenth century. The Journal of Economic History, vol. XVIII no. 3 (1962).
Grandell, A.: Redovisningens utvecklingshistoria. Lidköping 1972.
Granlund, J.: Arbetsorganisationen: landsbygden, i Arbetaren i helg och söcken, vol. I. Stockholm 1943.
Groenwegen, P.D. (ed.): The economics of A.R.J. Turgot. The Hague 1977.
Gross, R.: Die bürgerliche Agrarreform in Sachsen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Weimar 1968.
Habakukk, H.J.: Economic functions of landowners in the seventeenth and eighteenth century. Explorations in Entrepreneurial History, vol. VI (1953).
Habakukk, H.J.: The long-term rate of interest and the price of land in the seventeenth century. Economic History review, Sec. ser. vol. V, no. 1 (1962).
Haberler, G.: Prosperität und depression. Wintherthur 1948.
Hall, P. (ed.): Von Thünen's isolated state. Oxford 1966.
Hamerow, T.S.: Restoration, revolution, reaction. Economics and politics in Germany 1815–1871. Princeton 1958.
Hannerberg, D.: Närkes landsbygd 1600–1820. Folkmängd och befolkningsrörelse. Åkerbruk och spannmålsproduktion. Göteborg 1941.
Hannberberg, D.: Kan åkerarealen beräknas med ledning av det tidiga 1600-talets utsädeslängder? Ymer 1949 h. 2.
Hannerberg, D.: Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Stockholm 1971.
Hansen, S.A.: Adelsvældets grundlag. Köbenhavn 1964.
Hasselberg, G.: Den s.k. Skarstadgan och träldomens upphörande. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, vol. V:3 (1944).
Heady, E.O.: Economics of agricultural production and resource use. Englewood Cliffs 1960.
Heckscher, E.F.: Merkantilismen, ett led i den ekonomiska politikens historia, vol. 1–2. Stockholm 1931.
Heckscher, E.F.: Sveriges ekonomiska historia sedan Gustav Vasa, vol. I:1–II:2. Stockholm 1936–49.

Heckscher, E.F.: Ett kapitel ur den svenska jordbesittningens historia: skatteköpen under 1700-talet. Ekonomisk Tidskrift nr. 46, 1944.
Hedenstierna, B.: Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag. Geografiska Annaler 1948.
Hegardt, A.: Akademiens spannmål. Uppbörd, handel och priser vid Uppsala universitet 1635–1719 (Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet C:32.). Uppsala 1975.
Helmfrid, B.: Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia. Stockholm 1949.
Helmfrid, S.: Studier i agrar stordrift. Ymer 1964 bd. 1.
Helmfrid, S.: Gutsbildung und Agrarlandschaft in Schweden im 16–17 Jahrhundert, i Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Acta Visbyensia II. Uppsala 1966.
Helmfrid, S.: Europeiska kulturlandskap. Stockholm 1966 (stencil).
Herlitz, L.: The concept of mercantilism. The Scandinavian Economic History Review, vol. XII (1964).
Herlitz, L.: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 31.). Lund 1974.
Herlitz, L.: Fysiokratismen i svensk tappning 1767–1770 (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 35.). Lund 1974.
Herlitz, L.: Markegångspriser och relativ prisutveckling vid 1700-talets mitt, i Ekonomisk historiska studier tillägnade Artur Attman (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 39.). Göteborg 1977.
Higgins, J.P.P.-Pollard, S. (ed.): Aspects of capital investment in Great Britain. London 1971.
Hildebrand, K.-G.: Fagerstabrukens historia, vol. I. Uppsala 1957.
Hilton, R.H.: Rent and capital formation in feudal society, i Second International Conference of Economic History 1962, vol. 2, Mouton 1965.
Hilton, R.H.: Bond men made free. London 1973.
Hilton, R.H.: A crisis of feudalism. Past & Present no. 80, 1978.
Hilton, R.H. (ed.): The transition from feudalism to capitalism. Old Woking 1978.
Hindess, B.-Hirst, B.: Precapitalist modes of production. London 1975.
Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexikon öfver Sverige. Stockholm 1859–69.
Hoell, G.: Die Grundrente und die Entwicklung des Kapitalismus in der Landtwirtschaft. Berlin 1974.
Hofrén, M.: Herrgårdar och boställen. En översikt över byggnadskultur och heminredning å Kalmar Läns herrgårdar (Nordiska muséets handlingar 6). Stockholm 1937.
Holderness, B.A.: Landlords capital formation in East Anglia 1750–1870. Economic History review, Sec. ser. vol. XXV no. 3 (1972).
Holmberg, N.: Enskiftet i Malmöhus län. Lund 1939.
Hoskins, W.: The Midland peasant. London 1957.
Hoskins, W.: Harvest fluctuations and English economic history 1480–1619. The agricultural history review 1964.
Hoskins, W.: Harvest fluctuations and English economic history 1620–1759. The agricultural history rievew 1968.
Hunt, V.F.: The rise of feudalism in Eastern Europe: a critical appraisal of the Wallerstein "world-system" thesis. Science and Society, vol. XVII no. 1, spring 1978.
Ingers, E.: Bonden i svensk historia, vol. 1–3. Stockholm 1943–56.
Isacson, M.: Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län (Uppsala studies in Economic History 18). Uppsala 1979.
Jevons, S.W.: Investigations in currency and finance. London 1909.

Jutikkala, E.: Bonden i Finland genom tiderna. Helsingfors 1963.
Jutikkala, E.: Large scale farming in Scandinavia in the seventeenth century. Scandinavian Economic History review, vol. XXIII no. 2 (1975).
Jörberg, L.: A history of prices in Sweden 1732–1914, vol. 1–2. Lund 1972.
Kautsky, K.: La question agraire. Etude sur les tendances de l'agriculture moderne. Paris 1900.
Kirilly, Z.-Kiss, I.N.: Les exploitations paysannes en Hongrie. Annales E.S.C. vol. XXIII (1968).
Klinckowström, R.M.: Grundskatterna. Stockholm 1875.
Kosminsky, E.: The evolution of feudal rent in England from the XIth to the XVth centuries. Past & Present no. 7. 1955.
Kuczynski, M.-Meek, R.L. (ed.): Quesnay's tableau économique. London 1972.
Kula, W.: An economic theory of the feudal system. Bristol 1976.
Kullberg, A.: Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705 (Studia Historica Upsaliensia 51). Stockholm 1973.
Ladewig Pedersen, E.: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, i Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar. Uppsala 1976.
Lagerstedt, T.: Hur bondbygd blev herrgård. Sörmlandsbygden. Nyköping 1941.
Lagerstedt, T.: Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut. Geographica 14. Uppsala 1942.
Lagerstedt, T.: Linnés Hammarby. Från bondby till herresäte. Meddelanden från Uppsala universitets geografiska institution nr. 37, 1943.
Larsson, L.O.: Det medeltida Värend (Kronobergsboken 1974–75). Växjö 1975.
Le Roy Ladurie, E.: Le paysans de Languedoc. Paris 1966.
Lenin, V.I.: Capitalism in agriculture, i Lenin, V.I.: Collected works, vol. 4. Moscow 1972.
Lenin, V.I.: The agrarian programme of social democracy in the first Russian revolution 1905–07, i Lenin, V.I.: Collected works, vol. 13. Moscow 1972.
Leuhusen, C.: Tanckar om de rätta och sanskyldiga medel till Sweriges wälmåga. Stockholm 1761.
Lext, G.: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860 (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 13). Göteborg 1968.
Linde, L.G.: Systematisk framställning af svenska kamerallagfarenheten. Örebro 1867.
Linde, L.G.: Sveriges finansrätt. Stockholm 1887.
Linde, L.G.: Sveriges ekonomirätt. Stockholm 1888.
Lindgren, G.: Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. Geographica 6. Uppsala 1939.
Lindgren, H.: Spannmålshandel och priser vid Uppsala akademi 1720–1789. En prövning av markegångstaxornas källvärde (Acta Universitatis Upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet C:23). Uppsala 1971.
Lindgren, H.: Markegångssättningen i Uppsala län 1720–1789, i Ur ekonomisk-historisk synvinkel. Festskrift till Karl-Gustaf Hildebrand. Stockholm 1971.
Lindwall, J.: Historisk och Physico-Oeconomisk beskrifning öfwer Bergqwara gods i Småland. Åbo 1763.
Loit, A.: Kampen om feodalräntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710, I. (Studia Historica Upsaliensia 71). Uppsala 1975.
Lundberg, E.: Produktivitet och räntabilitet. Stockholm 1961.
Lütge, F.: Die mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung. Stuttgart 1957.
Lütge, F.: Deutsche sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1966.
Lütge, F.: Geschichte der deutschen Agrarverfassung von frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart 1967.

Mager, F.: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg. Berlin 1955.
Magnusson, L.: Economic thought and group interests. Adam Smith, Christopher Polhem, Lars Salvius and classical political economy. The Scandinavian Journal of History, vol. 2. 1977.
Magnusson, L.: Eli Heckscher, mercantilism and the favourable balance of trade. The Scandinavian Economic History Review, vol. XXVI, no. 2 1978.
Malowist, M.: Crossances et regression en Europe XIVe–XVIIe siecles. Paris 1972.
Mannerfeldt, O.: Vardagslivet på Trestena på 1860-talet. Fataburen 1929.
Martinius, S.: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892 (Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 17). Göteborg 1970.
Marx, K.: Theories of surplus value, vol. II. Moscow 1968.
Marx, K.: Kapitalet, vol. I. Uddevalla 1970.
Marx, K.: Kapitalet, vol. III. Köthen DDR 1973.
Meddelanden från konjunkturinstitutet, Ser. B. Kap. IV.
Meek, R.L. (ed.): Turgot on progress, sociology and economics. Cambridge 1973.
Mingay, G.E.: The size of farms in the eighteenth century. Economic History Review, vol. XIV (1961–62).
Mingay, G.E.: English landed society in the eighteenth century. Trowbridge 1976.
Mitchell, W.G.: Business cycles. Berkeley 1913.
Modeer, A.D.: Handbok i enskilta Hushållningen. Stockholm 1780.
Moll, G.: Die kapitalistische Bauernbefreiung im Klosteramt Dobbertin. Zum preussischen Weg der Entwicklung der Kapitalismus in des Lantwirtschaft. Rostock 1968.
Moll, G.: Zum preussischen Weg der Entwicklung des Kapitalismus in der deutschen Landtwirtschaft. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft no. 1 1978.
Montelius, S.: Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1865. Studier i en mellansvensk bruksbygd. Geographica 37. Falun 1962.
Montgomery, A.: Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik. Historisk Tidskrift 1933.
Moore, H.L.: Economic cycles: their law and cause. New York 1914.
Müller, H.-H.: Domänen und Domänenpächter in Brandenburg-Preussen im 18. Jahrhundert. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1965, pt. IV.
Myrdal, G.: Cost of living in Sweden 1830–1930 (Stockholm economic studies 2). Stockholm 1933.
Möller, P. v.: Strödda utkast rörande svenska jordbrukets historia. Stockholm 1881.
Mörner, R.: Björkvik. En sörmlandssocken. Katrineholm 1933.
Nevéus, C.: Trälarna i landskapslagarnas samhälle. Danmark och Sverige (Studia Historica Upsaliensia 58). Östervåla 1974.
Nilsson, S.A.: Krona och frälse i Sverige 1523–1593. Rusttjänst, länsväsende, godspolitik. Lund 1947.
Nilsson, S.A.: Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets finanspolitik. Scandia 1958.
Nilsson, S.A.: Recension av E. Brännman Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering. Historisk Tidskrift 1952.
Nilsson, S.A.: På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal. Stockholm 1964.
Norborg, L.-A.: Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning (Bibliotheca Historica Lundensis 7). Lund 1958.
Nordström, F.: Penningby slott genom tiderna. Hundare och skeppslag 1953–55.
Ohlsson, I.: On national accounting. Stockholm 1953.
Olander, G.: Spannmålspriser i Västergötland 1725–1774. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1951.

Olsen, G.: Hovedgård och bondegård. Studier over stordriftens utvikling i Danmark i tiden 1525–1774 (Landbohistoriske skrifter I). Köbenhavn 1957.
Olsen, G.: Studier i Danmarks kornavl og kornhandelspolitik i tiden 1610–60. (Dansk) Historisk Tidskrift, 10, rk. IV, 1943.
Palander, T.: Beiträge zur Standortshteorie. Uppsala 1935.
Petander, K.: De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framträda i litteraturen, vol. 1, 1718–65. Stockholm 1912.
Pettersson, R.: Presentation av A.V. Chayanov. Häften för kritiska studier, no. 2–3 1976.
Pirenne, H.: Economic and social history of the medieval Europe. Old Woking 1972.
Pollard, S.: The genesis of modern management. Chatham 1965.
Postan, M.M.: Investment in medeival agriculture. Journal of Economic History vol. XXVII, 1967.
Postan, M.M.: Medieval agrarian society in its prime: England, i The Cambridge Economic History of Europe, vol. I. Cambridge 1971.
Postan, M.M.: The medieval economy and society. London 1972.
Postan, M.M.: The chronology of labour services, i Postan, M.M. Essays on medieval agriculture and the general problems of the Medieval Economy. Cambridge 1973.
Qvist, A.: Ösmo – en Södertörnförsamlings historia. Stockholm 1930.
Qvist, A.: Huru Väsby på Värmdö blev säteri och de första innehavarnas liv. Värmdö skeppslags fornminnesförenings årsbok 1937.
Revera, M.: Gods och gård 1650–1680 (Studia Historica Upsaliensia 70). Stockholm/Uppsala 1975.
Revera, M.: Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige, i Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar. Uppsala 1976.
Riemann, F.-K.: Ackerbau und Viehaltung im vorindustriellen Deutschland. Jahrbuch der Albertus-universität zu Königsberg/Pr. Beiheft III. Kitzingen-Main 1953.
Rosander, G.: Herrarbete. Uppsala 1967.
Rosén, J.-Carlsson, S.: Svensk historia, vol. I. Stockholm 1969.
Rosenhane, S.: Oeconomia, utg. av T. Lagerstedt (Lychnos-bibliotek 8. Studier och källskrifter utgivna av Lärdomshistoriska samfundet). Uppsala 1944.
Rosman, H.: Bjärka-Säby och dess ägare, vol. 1–3. Uppsala 1923–27.
Rusinski, M.: Hauptprobleme der Fronwirtschaft im 16. bis zum 18. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländer. Première Conférence Internationale d'Histoire Économique. Stockholm 1960. Paris, The Hague 1960.
Rydin, H.L.: P.M. angående det svenska skatteväsendets utveckling (Skatteregleringskommitténs betänkande 4. Reservationer vid skatteregleringskommitténs underdåniga utlåtande och förslag angående skatteförhållandena i riket. Bil.). Stockholm 1882.
Salander, E.: Utförlig Gårdz-Fogde instruction. Stockholm 1727.
Salander, E.: Förnyad Gårds-Fogde instruction. Stockholm 1775.
Samuelsson, K.: De stora köpmanshusen i Stockholm 1730–1815. Stockholm 1951.
Schneider, E.: Johann Heinrich von Thünen. Econometrica, jan. 1934.
Schweitzer, H.: Sozialistische Agrarteori und Praxis. Bern 1972.
Schück, H.: Ecclesia Lincopensis. Studier om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa (Stockholm Studies in History 4). Stockholm 1959.
Schönherr, A.: Försök till landthushållningsbokhålleri. Stockholm 1818.
Sée, H.: Histoire d'economique de la France, vol. I. Paris 1939.
Shanin, T. (ed.): Peasant and peasant societies. Harmondsworth 1971.
Sillén, O.: Studier i svensk företagsekonomi. Stockholm 1944.
Sjödén, C.G.: Studie i Sko klosters godspolitik. Rig 1942.
Sjögren, P.: Släkten Trolles historia intill år 1505. Uppsala 1944.

Skrubbeltrang, F.: Det danske landbosamfund 1500–1800. Odense 1978.
Slicher van Bath, B.H.: The agrarian history of Western Europe. London 1966.
Slott och herresäten i Sverige. Malmö 1966–71.
Smedberg, S.: Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1772–1776. (Studia Historica Upsaliensia 39). Stockholm 1972.
Smith, A.: The wealth of nations, vol. II. Letchworth 1970.
Soboul, A.: La France à la veille de la Révolution, vol. I. Paris 1960.
Soom, A.: Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund 1954.
Sporrong, U.: Jordbruk och landskapsbild. Lund 1970.
Stadin, K.: Småstäder, småborgare och stora samhällsförändringar. Borgarnas sociala struktur i Arboga, Enköping och Västervik under perioden efter 1680 (Studia Historica Upsaliensia 105). Uppsala 1979.
Stein, R.: Die umwandlung der Agrarverfassung Ostpreussens durch die Reform des neunzehnten Jahrhunderts. Jena 1918.
Sundbärg, G.: Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750–1900. Stockholm 1903.
Swenne, H.: Svenska adelns ekonomiska privilegier 1612–1651 med särskild hänsyn till Älvsborgs län. Göteborg 1933.
Tawney, R.: Agrarian problems in the sixteenth century. London 1912.
Taylor, G.V.: Noncapitalist wealth and the origins of the French revolution. American Historical review vol. LXXII 1966–7.
Thompson, F.M.L.: English landed society in the nineteenth century. Trowbridge and London 1963.
Thomson, A.: Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809–1866. Lund 1923.
Thordeman, B.: Wiks hus (Svenska fornminnesplatser no. 9) Stockholm 1928.
Thünen, J.H. v.: Der Isolierte Staat, vol. 1–3. Berlin 1875.
Tooke, T.-Newmarch, W.: A history of prices and the state of circulation from 1793 to 1837, vol. I. London 1938.
Torbrand, D.: Johannishus fideikomiss intill 1735 (Meddelanden från geografiska institutionen vid Stockholms universitet no. 147). Uppsala 1963.
Tribe, K.: Land, labour and economic discourse. Thetford, Norfolk 1978.
Trolle-Bonde, C.: Hesselby. Lund 1894.
Törne, N. v.: Landthushållningen uti systematisk ordning. Stockholm 1801.
Uhr, C.G.: Anders Chydenius 1729–1803. A Finnish predecessor to Adam Smith (Meddelanden från Nationalekonomiska institutionen vid Handelshögskolan vid Åbo Akademi 6.). Åbo 1963.
Ulsig, E.: Danske adelsgodser i middelaldern (Skrifter udgivne af det historiske Institut ved Københavns universitet, bind 11). Aarhus 1968.
Utterström, G.: Jordbrukets arbetare vol. 1–2. Stockholm 1957.
Wallerstein, I.: The modern world system. USA 1974.
Weibull, C.G.: Skånska sätesgårdar 1682. Historisk Tidskrift för Skåneland, vol. V. Lund 1914–23.
Weibull, C.G.: Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början (Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen, I). Lund 1923.
Vejde, P.G.: Riddersberg. Jönköping 1914.
Vejde, P.G.: Ramsjöholm. Huskvarna 1921.
Vejde, P.G.: Drettinge säteri. Lund 1955.
Vejde, P.G.-Lindahl, H.: Askenäs säteri i Sunnerbo. Trelleborg 1958.
Wennberg, A.: Lantbebyggelsen i nordöstra Östergötland 1600–1875 (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar 13.). Lund 1947.
Wicsell, K.: Finanztheoretische untersuchungen nebst Darstellung und Kritik des Steurwesens Schwedens. Jena 1896.

Winberg, C.: Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen (Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg no. 10). Partille 1975.
Vinogradoff, P.: Growth of the manor. London 1905.
Wirsell, G.: Om kronans jordeböcker. Lund 1968.
Wohlin, N.: Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751—1900 (Emigrationsutredningen, Bil. X). Stockholm 1910.
Wohlin, N.: Den svenska jordstyckningspolitiken i 18:e och 19:e århundradet jämte en översikt af jordstyckningens inverkan på bondeklassens besuttenhetsförhållanden. Stockholm 1912.
Wolf, E.: Peasants. Englewood Cliffs 1966.
Ågren, K.: Adelns bönder och kronans (Studia Historica Upsaliensia 11). Stockholm 1964.
Åkerman, J.: Om det ekonomiska livets rytmik. Stockholm 1928.
Åmark, K.: Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830. Stockholm 1915.
Östergren, O.: Nusvensk ordbok. Stockholm 1915—72.

Acta Universitatis Upsaliensis
UPPSALA STUDIES IN ECONOMIC HISTORY

Editor: Bo Gustafsson

This series is a continuation of the *Ekonomisk-historiska studier*, in which vols. 1–9 were published in 1965–1973 by Esselte Studium, Stockholm.

Under its new title, the series is included in the publication group *Acta Universitatis Upsaliensis* and is distributed in the same way as the other series of that group.

10. Ragnhild Lundström, Alfred Nobel som internationell företagare. Den nobelska sprängämnesindustrin 1864–1886. 1974.
11. Göran Dyverfeldt, Norrbottnisk sågverksindustri 1900–1925. AB Ytterstfors-Munksund och dess föregångare. 1974.
12. Britta Jonell-Ericsson, Skinnare i Malung. Från hemarbete till fabriksindustri. 1975.
13. Karsten Lundequist, Socialhjälpstagande – utveckling och orsaker 1945–1965. Med en intensivundersökning av hjälptagandet i Uppsala. 1976.
14. Eskil Ekstedt, Utbildningsexpansionen. En studie över den högre utbildningens expansion och ekonomins strukturella omvandling i Sverige under efterkrigstiden. 1976.
15. Bertil Jakobsson, Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925. 1976.
16. Bo Gustafsson (utg.), Den offentliga sektorns expansion. Teori- och metodproblem. Bidrag från ett tvärvetenskapligt symposium i Uppsala 9–12 mars 1976 anordnat med stöd av Statens Råd för Samhällsforskning. 1977.
17. Alf Johansson, Den effektiva arbetstiden. Verkstäderna och arbetsintensitetens problem 1900–1920. 1977.
18. Maths Isacson, Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län. 1979.
19. Franklin Chinna Swamy Vivekananda, Unemployment in Karnaka, South India. 1979.
20. Lars Magnusson, Ty som ingenting angelägnare är än mina bönders conservation... – Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet. 1980.

ISBN 91–554–0997–0
ISSN 0346–6493